

İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ

MEDENİYET KÜLTÜREL ARAŞTIRMALAR BELLETENİ

Bulletin of Medeniyet Cultural Studies

Sayı/Issue: 2

Cilt/Volume: 2

Haziran/June 2022

ISSN: 2792-0348

Medeniyet Belleten

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından hazırlanmaktadır.
It is published by Faculty of Arts and Humanities at Istanbul Medeniyet University.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni Dergisi (MEDBEL) / Bulletin of Medeniyet Cultural Studies'te yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne aittir. Dergide yayınlanan makaleler, yayın kurulunun yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz. Bilimsel çalışmalar için kurallara uygun alıntı ve atıf yapılabilir. Dergide neşredilen makalelerdeki görüş ve düşünceler, yazarların şahsına ait olup, dekanlığımızı ve editörümüzü/

Haziran 2022 / June 2022

ISSN: 2792-0348

DERGİ ADI / Title of the Journal
MEDENİYET VE KÜLTÜR ÇALIŞMALARI BELLETENİ /
Bulletin of Civilization And Cultural Studies

DERGİ DİLİ / Language of the Journal
Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Almanca / *Turkish, English,*
Spanish, German

YAYINCI / Publisher
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi /
İstanbul Medeniyet University, Faculty of Arts and
Humanities

İMTİYAZ SAHİBİ / On Behalf of the Faculty
Prof. Dr. Turhan KAÇAR

EDİTÖR / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU

EDİTÖR YARDIMCILARI / Editors
Doç. Dr. Betül ÖZBAY
Arş. Gör. Dr. Oktay ÇINAR

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / Turkish Editor
Arş. Gör. Dr. Gülşah ELKIRAN KOCA

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ / English Editor
Arş. Gör. Dr. Oktay ÇINAR

MİZANPAJ / Layout
Arş. Gör. Dr. Oktay ÇINAR
Özge YILMAZ

WEB ADRESİ / Web address
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/medbel>

E-Posta / E-mail
medeniyetbelleten@gmail.com

YAZIŞMA ADRESİ / Address
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Güney Yerleşkesi, Dumlupınar Mah. D-100 Karayolu
No:98, 34720 Kadıköy/İstanbul/Türkiye

TELEFON / Telephone
+90 216 280 2685/2599

DERGİYE ERİŞİM MODELİ / Access Model to the Journal
Açık Erişim / *Open Access*

ÜCRET POLİTİKASI / Charge Policy
Yazarlardan ücret talep edilmez / *No fees will be*
charged from the authors

ALAN EDİTÖRLERİ KURULU / Field Editors
Arş. Gör. Mustafa Gökmen COŞGUN (Psikoloji)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (Tarih)
Doç. Dr. Kenan YILDIZ (Bilgi ve Belge Yönetimi)
Dr. Öğr. Üyesi İ. Berk ÖZCANGİLLER (Felsefe)
Dr. Öğr. Üyesi Resul YELEN (Sanat Tarihi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YARLIĞAŞ (Tarih)
Doç. Dr. Olcay ÖZTUNALI (İspanyol Dili ve
Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Turgay ŞAFAK (Fars Dili ve
Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Cenk BEYAZ (Sosyoloji)
Arş. Gör. Dr. Gülşah Kiran ELKOCA (Alman Dili ve
Edebiyatı)

YAYIN KURULU ÜYELERİ / Editorial Board
Prof. Dr. Turhan Kaçar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İ. Hakkı Kadı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilgin Aydın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. M. Hakkı Akın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kadir Pektaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. F. Işıl Bilican Yurteri
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muharrem Dayanç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Olivier Bouquet
Université Paris Diderot, Fransa
Prof. Dr. Asiye Kakırman Yıldız
Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik
Çukurova Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ayşe Ayçiçeği-Dinn
İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Jure Zovko
Zadar Üniversitesi, Hırvatistan
Dr. Özgen Felek
Yale Üniversitesi, A.B.D.
Dr. Tuba Tokgöz
IPTAR, A.B.D.
Dr. Menent Şükriyeva
Şumnu Üniversitesi, Bulgaristan
Doç. Dr. Bahattin Yalçınkaya
Marmara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Müstakim Arıcı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türkiye

DANIŞMA KURULU ÜYELERİ / *Advisory Board*

- Prof. Dr. Turhan Kaçar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Bilgin Aydın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. M. Hakkı Akın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi Sunar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Kadir Pektaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İ. Hakkı Kadı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. F. Işıl Bilican Yurteri
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Muharrem Dayanç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ayşe Ayçiçeği-Dinn
İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Stephen Mitchell
Exeter Üniversitesi, UK, (Emeritus)
- Prof. Dr. Geoffrey Greatrex
Ottawa Üniversitesi, Canada
- Prof. Dr. Jure Zovko
Zadar Üniversitesi, Hırvatistan
- Dr. Özgen Felek
Yale Üniversitesi, A.B.D.
- Dr. Tuba Tokgöz
IPTAR, A.B.D.
- Prof. Dr. Orlin Sabev
Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan
- Prof. Dr. Edina Solak
Zenica Üniversitesi, Bosna Hersek
- Prof. Dr. Ekrem Čaušević
Zagreb Üniversitesi, Hırvatistan
- Prof. Dr. Lindita Khanari Latifi
Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
- Prof. Dr. Suzan Canhasi
Priştine Üniversitesi, Kosova

BU SAYININ HAKEMLERİ / *Referees of This Issue*

- Prof. Dr. Hülya TAŞ
Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Yüksel KARATAŞ
İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Meryem SALİM-AHMET
Şumen Üniversitesi, Bulgaristan
- Doç. Dr. Fatma Zehra PATTABANOĞLU
Kastamonu Üniversitesi
- Doç. Dr. Fatih BOZKURT
Sakarya Üniversitesi
- Doç. Ramazan Erhan GÜLLÜ
İstanbul Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Harun BEKİR
Plovdiv 'Paisiy Hilendarski' Üniversitesi, Bulgaristan
- Dr. Öğr. Üyesi Rifat GÜRGENDERELİ
Trakya Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Cumhur BEKAR
Samsun Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ÖZKAN
İstanbul Arel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLECİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Dr. Emine Neşe ALDEMİR
Sakarya Üniversitesi
- Dr. İlker TÜRKMEN
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

EDİTÖRDEN

Saygıdeğer Bilim İnsanları,

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin resmî yayın organı olan *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni* (MEDBEL) / *Bulletin of Medeniyet Cultural Studies*'in ikinci sayısını yayınlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Dergimiz, ilk sayısı ile ilim dünyasının ilgisini çekmeyi başarmıştır. Bu çerçevede, ilerleyen dönemde yayınlayacağımız sayılarımızda, gerek alanında önemli eserler kaleme almış tecrübeli akademisyenlerimizin gerekse genç meslektaşlarımızın çalışmalarıyla dergimizin ilim dünyasına önemli katkılar sağlamayı hedeflediğini belirtmek isteriz.

Dergimiz birinci sayıdan itibaren ASOS Index, ResearchBib, ROAD indeksler tarafından taranmaya başlanmıştır. İkinci sayımızla birlikte, mevcut indekslere ek olarak yeni indekslere dâhil olunması planlanmaktadır. *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni* (MEDBEL) / *Bulletin of Medeniyet Cultural Studies* bu sayısında üç tanesi Tarih, iki tanesi Türk Dili ve Edebiyatı, bir tanesi ise Bilim Tarihi alanlarında olmak üzere toplam altı makaleye yer vermektedir.

Dergide yer alan ilk makale, Ahmet Şefik Şenlik'e ait olup "Köpek Aslında Ne Yaptı? - Dede Korkut Okumaları İçin Teklifler-" başlığını taşımaktadır. Bu makalede, okunması hususunda bugüne kadar hiçbir çalışmada isabet kaydedilemediği düşünülen, Türk dil ve kültür tarihi bakımından paha biçilmez bir kaynak olan Dede Korkut Kitabında geçen bir kelime hakkındaki görüş dile getirilmiştir. Söz konusu kelime şimdiye kadar Türkiye'de ve Türkiye dışında yapılan çalışmalarda ittifak halinde istisnasız bir şekilde "çekildi" olarak okunmuştur. Şenlik, makalesinde bu görüş ittifaka muhalif bir görüş serdetmektedir.

Bilim Tarihi sahasında yazılan ikinci makale, Mühendishane'nin baş hocalarından İshak Efendi'nin kaleme aldığı *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*'nin 4. cildinde yer alan astronomi bölümünün Güneş Sistemi ile ilgili kısımlarını değerlendirmektedir. Bu değerlendirme esnasında, kitapta verilen bilgilerin doğruluğu dönemin cari kaynakları üzerinden sorgulanmıştır. Ayrıca, eserde kullanılan kaynakların güncelliği analiz edilerek eserin günceli ne oranda takip ettiği sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmanın hedeflerinden bir diğeri de eserde kullanılan kaynakları mümkün olduğunca tespit edebilmektir. Orhan Güneş tarafından hazırlanan bu makale "İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyyesi'nde Güneş Sistemi" başlığını taşımaktadır.

"Sadri Ertem'in Toplumcu Gerçekliği Bağlamında 'Bacayı İndir Bacayı Kaldır' Hikâyesine Bakış" başlığını taşıyan üçüncü makale, Sezin Seda Altun tarafından hazırlanmıştır. Makalede, Ertem'in hikâyeciliği hakkında bilgi verilmiş ve *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* kitabında yer alan aynı isimli öyküde yazarın fikri, yazılarındaki toplumcu gerçekçi sanat anlayışı üzerine ortaya koyduğu düşünceler bağlamında incelenmiştir.

Atakan Çiçek tarafından kaleme alınan "Reform Öncesi Avrupa Toplumu'nda Katolik Kilisesi ve Ruhban Sınıfının Decameron'a Yansımaları: Önce Kendileri Örnek Olsunlar, Sonra Başkalarına Akıl Vermeye Kalksınlar" başlıklı makalede, 14. yüzyılda Boccaccio tarafından yazılan Orta Çağ İtalyası'nda yaşayan insanlar arasında anlatılan hikâyelerin derlemi olan *Decameron* adlı eser hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmektedir. Bu hikâyelerin kitap boyunca

birçok farklı konusu anlatılmıştır. Eserde, aşk, üzüntü, açgözlülük, aldatma ve buna benzer çeşitli konular bulunmaktadır. Bu konulardan biri de Katolik Kilisesi'nde ve ona bağlı ruhban sınıfı içinde var olan yozlaşmadır. Bu hikâyeler Orta Çağ Avrupası'nda yaşayan insanların Martin Luther tarafından başlatılan Protestan Reformu'ndan önce ruhban sınıfı ve Katolik Kilisesi'nin nasıl görüldüğüne dair bir resim oluşturabileceği üzerinde durulmuştur.

“Osmanlı Başkentinde Basmacı Esnafı ve Ermeni Basmacılar” başlığını taşıyan beşinci makale ise Canan Torlak Emir tarafından kaleme alınmıştır. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğunun erken dönemindeki basma üretimine Ermeni basma ustalarının katkıları ve onların Avrupa dokuma merkezleriyle kurdukları ticari ilişkiler çerçevesinde doğu-batı arasındaki dokuma güzergâhları üzerinden basmacılığın tarihine kısaca değinilmektedir.

“Henry Morgenthau ve Amiral Bristol'un Gözünden Ermeni Meselesi” başlığını taşıyan altıncı ve son makale ise Samet Özdoğan'a aittir. Ermenilerle ilgili bu çalışma, Amiral Bristol'ün Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu muhtırayı ve dönemin Osmanlı yönetiminin bu muhtıraya verdiği cevabı ele almaktadır. Bu muhtırada, Osmanlı Devleti'ni itham eden Bristol'ün sonrasında değişen tavrının ne anlam ifade ettiği üzerinde durulmuştur.

Dergimizin ikinci sayısına çalışmalarını gönderen değerli yazarlarımıza, hazırlanmasında emeği geçen yayın kurulu üyeleri ile alan editörlerine ve kıymetli vakitlerini ayırarak makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkür ediyoruz. Sözlerimi, dergimizin sonraki sayılarında aydınlatıcı, ilgi çekici, bilime katkı sağlayan makalelerle bir adım daha ileri giderek yayın hayatını sürdüreceğini belirterek sonlandırmak isterim.

Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU

Editör

MEDBEL
Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni
(Bulletin of Medeniyet Cultural Studies)

Sayı / Issue: 2

Cilt / Volume: 2

Haziran/ June 2022

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Ahmet Şefik Şenlik

Köpek Aslında Ne Yaptı? Dede Korkut Okumaları İçin Teklifler / 01-07
What did the Dog Actually Do? Proposals for a Reading of Dede Korkut

Orhan Güneş

İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyyesi'nde Güneş Sistemi / 08-23
The Solar System in Ishaq Efendi's Majmu'a-i Ulum-i Riyadiyya

Sezin Seda Altun

Sadri Ertem'in Toplumcu Gerçekliği Bağlamında "Bacayı İndir Bacayı Kaldır" Hikâyesine Bakış/ 24-36
An Analysis of Sadri Ertem's Story "Bacayı İndir Bacayı Kaldır" in the Context of Socialist Realism

Atakan Çiçek

Reform Öncesi Avrupa Toplumunda Katolik Kilisesi ve Ruhban Sınıfının Decameron'a Yansımaları: Önce Kendileri Örnek Olsunlar, Sonra Başkalarına Akıl Vermeye Kalksınlar / 37-49
Reflection of Clergy and Catholic Church in Decameron in European Society Before Reformation: Let Them Practise First, and School Us with Their Precepts Afterwards

Canan Torlak Emir

Osmanlı Başkentinde Basmacı Esnafı ve Ermeni Basmacılar/ 50-72
The Calico Printers in the Ottoman Capital and the Armenian Calico Printers

Samet Özdoğan

Henry Morgenthau ve Amiral Bristol'un Gözünden Ermeni Meselesi/ 73-86
The Armenian Question from the Eyes of Henry Morgenthau and Admiral Bristol

DİZİNLER

Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni aşağıdaki dizinlerce taranmaktadır.

ASOS
indeks

Köpek Aslında Ne Yaptı? Dede Korkut Okumaları için Teklifler

What did the Dog Actually Do? Proposals for a Reading of Dede Korkut

Ahmet Şefik ŞENLİK*

ÖZ

Türk dil ve kültür tarihi bakımından paha biçilmez bir kaynak olan Dede Korkut Kitabı, geçmiş ile bugün arasında muhkem bir köprü vazifesi görmektedir. Bu münasebetle eser, 20. ve 21. asırlarda hakkında en çok çalışma yapılmış metinlerden biri olmuştur. Ulus devlet yapısı, Türkçülüğün devlet politikası olması, Millî Eğitim'in de bu doğrultuda politikalar üretmesi gibi faktörler kanaatimizce esere olan alakayı artırmıştır. Eserin sadeleştirilmiş/kısaltılmış şekilleri bugün hem ilköğretim hem de ortaöğretim için '100 Temel Eser'den biri olarak tanınmıştır. Sadeleştirilmiş şekliyle hikâyeleri neşretme, talep çokluğu sebebiyle yaynevleri için çok cazip bir ticari faaliyettir; fakat bu, çoğu zaman ilmî bir faaliyet olarak değerlendirilemez. Sadeleştirme çalışmalarına kılavuzluk edecek filolojik maksatlı ilmî metin edisyonlarının sayısı da az değildir. Yapılan her ciddi metin edisyonu ile okuma ve yorumlama hususundaki meselelerin hallinde bir adım daha ileri gidilmiştir/gidilmektedir. Lakin hâlâ itminan noktasına gelinememiştir. Bu makalede, okunması hususunda bugüne kadar hiçbir çalışmada isabet kaydedilemediğini düşündüğümüz bir kelime hakkındaki görüşümüzü dile getirmek istiyoruz. Söz konusu kelime şimdiye kadar Türkiye'de ve Türkiye dışında yapılan çalışmalarda ittifak halinde istisnasız bir şekilde "çekildi" olarak okunmuştur. Bu makalede bu geniş ittifaka muhalif bir görüş serdedeceğiz. Yanlış okumanın sebebi, *kef* harfinin kendisini akla ilk gelen ses olan /k/ suretinde okutması cazibesidir. Anlaşılan o ki ilk çalışmalarda /k/ olarak okunan bu ses, daha sonraki çalışmalarda da üzerinde pek düşünülmeden benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut Kitabı, Dresden Nüshası, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu Ağızları, Kef Harfi, Okuma yanlışları*

ABSTRACT

An invaluable source for the Turkish language and cultural history, The *Book of Dede Korkut* functions as a solid bridge between the past and present. Consequently, it became one of the most studied texts in the 20th and 21st centuries. In my view, the structure of the nation-state, Turkism as state policy and the corresponding planning of the Turkish system of National Education has brought about a greater interest in this work. The popularized/abridged versions of the work are cited among the '100 Basic Literary Works' for elementary and secondary schools. Owing to substantial demand, it has been a lucrative business for publishers to publish simplified adaptations of stories. In most cases, however, this does not result in any scientific work. In addition, there are not a few scholarly textual editions with philological intentions that would serve as guidance to simplified adaptations. With every serious textual edition, one more step is/has been generally taken towards the solution of reading and interpretation problems. However, a satisfactory level has not yet been reached in this regard. This article is intended to express my

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmet.senlik@medeniyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8037-7657>).

remarks on a word for which no reasonable solution has yet been proposed. In studies conducted both in and outside Turkey, the word in question has so far been read by all scholars without any exception as *çekildi*. The study shall take an opposing stance against this broad unanimity. The reason behind this erroneous reading is the temptation to misread the character kef as /k/, i.e. the first sound that generally occurs to any reader. It appears that having been read as /k/ in early studies, this sound was, without a second thought, taken for granted in later editions.

Keywords: *The Book of Dede Korkut, Dresden Manuscript, Old Anatolian Turkish, Anatolian Dialects, The character kāf, Misreading errors*

Extended Summary

The Book of Dede Korkut constitutes an invaluable source for the history of Turkish language and culture, acting as a bridge between the past and present. In this respect, aside from academic editions serving philological purposes and simplified adaptations aimed at general readership, it has been the subject of many other studies pertaining to both history of linguistic and cultural history. As of five years ago (i.e. 2016), more than 1600 studies had already been published about the work.

In order to better observe the linguistic connections that the text establishes between the present and past, one should rather look into Anatolian dialects rather than standard Turkish. Many linguistic manifestations found in the text but lost in today's standard Turkish are still extant in Anatolian dialects. To put it differently, it would render Dede Korkut text more understandable to read and interpret them in the light of local dialects instead of standard Turkish.

Since the early 20th century, many scholars in Turkey and beyond conducted philological studies on the Book of Dede Korkut, dedicating their efforts to a better understanding and interpretation of the texts. Each new study helped settle problematic and unresolved issues, rendering the work more understandable. Still, the problem of controversial issues and erroneous readings has not yet been entirely resolved.

Hence, the study is intended as a contribution to such reading attempts by offering a suggestion for a word which has so far been invariably read as "çekildi" (چکیدی) in all works including scholarly-philological publications and simplified adaptations. Interestingly enough, this misreading has not been the subject of any review or correction in any of the numerous studies thus far. Had the misreading in question appeared in the edition of any common work or been the subject of a work studied by only a few researchers, there would have been no need for this study. However, the work under study here is the Book of Dede Korkut, which is designated in the list of 100 Basic Literary Works (*100 Temel Eser*) by the Turkish Ministry of National Education and has been the subject of more than 1600 studies, with hundreds of researchers expressing their opinions somehow. My proposal for rereading/correction of the word only applies to the Dresden manuscript. The Vatican manuscript instead uses a different word, which is also discussed in the article.

Giriş

Dede Korkut Hikâyeleri dil ve kültür tarihimiz bakımından geçmiş ile bugün arasında sağlam köprüler kuran, paha biçilmez bir kaynaktır. Bu münasebetle filolojik maksatlı ilmî metin edisyonları ve genel okuyucu kitleleri için yapılan sadeleştirmelerin dışında hem dil hem de kültür tarihi ile ilgili birçok başka çalışmaya da konu ve/veya malzeme olmuştur. Hakkında yapılmış çalışmaların sayısı bundan beş yıl önce (2016'da) 1600'ü geçmiş idi (bkz. Veren 2016).

Metnin dil bakımından bugünle kurduğu bağları gözlemleyebilmek için standart Türkçeden ziyade Anadolu ağızlarından yola çıkmak daha yerinde olacaktır. Eserde mevcut bulunan fakat bugün standart Türkçede kaybolmuş birçok dil tezahürü Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. Tam tersinden bakılacak olursa Dede Korkut metinlerinin standart Türkçe değil de ağızlar zaviyesinden okunup yorumlanmaya çalışılması, onu daha kolay anlaşılır hale getirecektir.

20. asrın başından itibaren gerek yurt içinde gerek dışında pek çok ilim adamı Dede Korkut Kitabı üzerine filolojik mahiyetli çalışmalar yürütmüş, metinlerin doğru okunması ve yorumlanması için büyük gayret sarf etmiştir. Her yeni çalışmada muğlak kalmış bazı hususlar çözülmüş, eser daha anlaşılır hale gelmiştir.

Bununla birlikte muğlak hususlar ve isabetli olmayan okumalar meselesi tamamıyla hallolmuş değildir. Burada biz de bu okumalara naçiz bir teklifle katkıda bulunmak istiyoruz. Teklifimiz hem ilmî-filolojik neşirler hem de sadeleştirmeler olmak üzere istisnasız bütün çalışmalarda ittifak halinde “çekildi” (چکلدی) şeklinde okunan bir kelime hakkında olacaktır. Bu hatalı okumaya bunca çalışma içerisinde şimdiye kadar bir tenkit veya tashih yazısı da yazılmamıştır.

Hatalı okuma, sıradan herhangi bir eserin neşri içerisinde geçseydi ya da birkaç araştırmacının yaptığı bir çalışma için söz konusu olsaydı belki böyle bir makale yazmaya da hacet olmayacaktı. Fakat söz konusu olan metin, ‘100 Temel Eser’ içerisinde giren ve hakkında bugüne kadar yüzlerce kişi tarafından öyle ya da böyle fikir beyan edilmiş, 1600’den fazla çalışma yapılmış olan Dede Korkut Kitabı’dır. Söz konusu kelime ile ilgili tashih teklifimiz yalnızca Dresden nüshası için geçerlidir. Vatikan nüshasında bunun yerine zaten başka bir kelime kullanılmıştır - ki aşağıda ona da temas edeceğiz.

1. “Çekildi” Okuması ve Metindeki Yeri

Türkiye’de Dede Korkut Hikâyeleri’nin ilk tam edisyonu, Kilisli Muallim Rifat tarafından, Dresden nüshasından Dies’in istinsah ettiği Berlin kopyası temel alınarak yapılmıştır. Bu çalışma 1916’da yapılmış olduğundan metin yine Arap harfleriyle dizilmiştir. Dolayısıyla burada kelimenin nasıl okunması gerektiğine dair bir ipucu yoktur (Muallim Rifat 27: 2016).

20. ve 21. asırda çıkmış olan, fonolojik değerleri Latin harfleri ve transkripsiyon işaretleri ile göstermeyi amaçlayan hiçbir çalışmanın bugüne kadar bu kelimenin okunuşunda isabet kaydedemediğini söylemek icap edecek. Söz konusu kelime, her biri bir kilometre taşı mesabesinde ve çok değerli Gökyay (1938, 2006), Ergin (1958, 1963, 1986), Tezcan & Boeschoten (2012), Tulum & Tulum (2016), Kaçalın (2017) gibi ilmî edisyonlarda da “çekildi” şeklinde okunmuştur. Dede Korkut çalışmalarında önemli bir mevkiye sahip bulunan Azerbaycan’da da kelime yakın zamanlara kadar “çəkildi” şeklinde okunmuştur (bkz. mesela Hacıyev, 2019: 47). Bugüne kadar hiçbir tenkit veya tashih yazısında da farklı bir görüş ileri sürülmemiştir. Sadeleştirme çalışmalarında da durum aynıdır. Zaten bunların çoğunda yazmalara bakma ihtiyacının dahi hâsıl olmadığını müşahade etmek mümkündür. Genel okuyucuya yönelik kitap piyasasında mebzulen bulunan sadeleştirme çalışmaları, ekseriyetle filolojik tahlil gayesi gütmediklerinden onlardan bu hatayı tashih etme performansı da beklenmemektedir.

Hâsılı, bu kelimeyi bizim mütevazı sadeleştirme çalışmamızı (Şenlik 2020) istisna tutacak olursak “çekildi”den farklı okuyan ve anlayan hiçbir çalışma olmamıştır. Türk dili ve kültürünün baş tacı olan bir eserini ilgilendiren, filolojik önemi haiz bu farklı okumayı, bir sadeleştirme çalışması içerisinde fark edilmeyerek kaynayıp gitme tehlikesine binaen, böyle bir makaleyle Türkoloji âlemine duyurmak istedik. Umulur ki bundan sonraki ilmî edisyonlar bu hatadan salim olarak basılırlar.

Kelimenin nasıl okunması gerektiği hususuna gelmeden önce metinde nasıl geçtiğine göz atmak lazım. Dresden Nüshası 25a/2’de (چکلدی) şeklinde geçen kelime <ÇKLDY> olarak translitere edilebilir.¹ Bu durumda gayet tabii <K> (ك) harfinin kendisini /k/ okutan aldatıcı cazibesi ile çekildi olarak okunabilir.² Ayrıca burada çekildi yazmak murat edilseydi onun da aynı bu şekilde yazılacağını ifade etmek gerek. Mamafih bu kelimenin yegâne okunma ihtimali çekildi

¹ “Salur Kazanuç evi yağmalandığı boyı beyân eder” adlı hikâyede.

² Kef harfinin kendisini /k/ okutan aldatıcı cazibesiyile yanlış yorumlanmış başka örnekler için bkz. Şenlik 2017, 2022.

değildir. Nitekim <K> olarak translitere edilen (ك) harfi, pek iyi bilindiği gibi /k/, /g/, /ğ/, /ŋ³ (> /n/) olarak yorumlanabilir; hatta tarihî metinler günümüz diline aktarılırken bunun karşılığında /v/ (güvercin, gövde) ve /m/ (komşu, gömlek) de kullanılabilir.

Okuma teklifine gelmeden önce, kelimenin geçtiği yere, siyak ve sibaka göz atmak lazım:

Kazan bir tomar ile köpegi urdı. Köpek ÇKLDY, geldiği yola gètdi.

<K> transliterasyonunun (ك harfinin) tekabül ettiği seslerden biri yukarıda ifade ettiğimiz gibi /ŋ/ ile gösterilen art damak ünsüzüdür. Söz konusu kelime <K>'nin yeri pekâla /ŋ/ ile doldurulabilir ve ÇŋLDY olarak yorumlanabilir. Doğrusu da bu olacaktır. Kelime bu durumda *çeniledi* ya da *çeniledi* şeklinde okunabilecektir. Anadolu ağızlarında hâlâ kullanılan ve *çenile-*/*çenle-* olarak telaffuz edilen fiil, yalnızca köpeğe mahsus olmak üzere ‘can acısıyla inleyerek feryat etmek, bağırarak’ manasına gelir. Kanaatimizce sopayla vurulan köpeğin vereceği tepki de metinde anlatılmak istenen de “*çekilme ve geldiği yola gitme*” değil, ‘*acıyla feryat edip gerisin geri kaçma*’ durumudur.

2. Kaynaklarda *çenilemek*

Derleme Sözlüğü *çenilemek/çenilermek* fiilini “Köpek can acısından havlamak, haykırmak” şeklinde izah etmiş. Kelime, İçel ve Antalya’dan Amasya ve Tokat’a; Kocaeli ve Afyon’dan Gaziantep’e çok geniş bir Anadolu coğrafyasını içine alan bölgede birçok ağızda kaydedilmiştir (Aksoy 2009c: II/1138).

Tarama Sözlüğü *çenilemek*, (*çenlemek*) maddesini “Köpek acı acı bağırarak” şeklinde izah ettikten sonra, tanıklarda Farsça (زونیدن) *zineviden* ve (زوندن) *zunūden* fiillerine “it çenilemek” karşılığını vermiş. Burada kelimenin imlası (چكلمك) olarak kaydedilmiştir (Aksoy 2009a: II/856).

Aslında kelimeyi tespit için çok uzaklara gitmeye de gerek yoktur. Standart dilde pek kullanılmamakla birlikte *çenilemek* (/n/ ile) TDK Türkçe Sözlük’te de kaydedilmiştir. Buna göre, “**çenilemek** (nsz.) hlk. Canı yanan köpek ağlar gibi acı acı ses çıkarmak.” anlamına gelmektedir (Akalın 2011: 521). Burada kelimenin ‘halk ağzında’ mevcut olduğu notu düşülmüştür.

Münhasıran köpeğe ait olan *çenilemek* fiili ile aynı kökten gelen *çemkirmek*, aşağılama maksadıyla mecaz yoluyla insana aktarılmıştır ve ‘kimi zaman yüksek sesle, sert ve kaba bir tavırla, rahatsız edici, itici bir ton ve üslupla bir söz söylemek’ manasında standart dilde de kullanılmaktadır.⁴

3. *Çenilemek/Çenlemek ~ Siñlemek/Siñilemek*

Esasen Vatikan nüshasında ilgili yere atfı nazar eden bir göz, orada geçen kelimeyi karine olarak kabul ederek Dresden nüshasını doğru okuyabilirdi. Zira Vatikan nüshasında ilgili yerde aynı anlama gelen başka bir fiil kullanılmıştır: *siñlemek* (*siñilemek*). Yalnız Dresden nüshasında fiil, -DI geçmiş zaman şekli üzerine kurulmuşken (*çeniledi*) Vatikan nüshasında zarf-fiil ekiyle sonlanmıştı (*siñleyü*).

Bugün *çenilemek* gibi bu kelimenin de ağızlarda yaşıyor olduğunu görüyoruz. Derleme Sözlüğü “*siñilemek*” kelimesinin birinci anlamı olarak “Boş yer[e] hafif ve sin sin ses çıkarmak”, ikinci anlamı olarak “Köpek inlemek” karşılıklarını vermiş. Her iki anlam da aynı kelimeden çıkmış olmakla beraber bizi yakından ilgilendiren ikincisidir. Kelime bu manayla yalnızca

³ Dil sırtı-art damak (dorso-velar) ünsüzü olan bu ses Türkiye Türkolojisi’nde çoğu zaman çok yanlış bir işaret olan ve aslında dünya genelinde *ny* karşılığında kullanılan *ñ* ile gösterilmektedir. Bu çalışmada, yapılan alıntılar da dâhil olmak üzere *ŋ* işareti kullanılacaktır. Yeri gelmişken “nazal n” ve “geniz sesi” gibi tabirlerin de talihsiz ifadeler olduklarını belirtmek isteriz. Zira bu sesin mahreci (boğumlanma yeri) burun veya geniz değildir. Kısaca *art damak* ‘n’si demek ayırt edici olacak ve kifayet edecektir.

⁴ TDK Sözlük’ün pek yerinde olmayan açıklamaları şu şekildedir: “**çemkirmek** (nsz.) 1. Birine karşı gelmek, sert cevap vermek. 2. hlk. Köpek kesik kesik havlamak.”(Akalın 2011: 519).

Kırşehir’de kaydedilmiştir (Aksoy 2009d: V/3642). Burada aynı fiil yine *sinlemek* maddesi altında da kaydedilmiştir. Çalışmada hepsi ses çıkmakla/çıkarmakla ilgili beş ayrı anlam verilmiş, beşincisi için “Canı yanan köpek inler gibi ses çıkarmak” izahı yapılmıştır. Bu mana ile kelime Çanakkale ve Lapseki’de kaydedilmiştir (Aksoy 2009d: V/3645). Buradan *sinlemek/sinlemek* fiilinin *çenilemek* fiiline nisbetle daha dar bir bölgede kullanıldığı, daha az yaygın olduğu sonucu çıkarılabilir.

Tarama Sözlüğü (Aksoy 2009b: V/3477) kelimeyi “sinilemek (sinlemek, sinlemek, sinildemek): İniltili ses çıkarmak.” şeklinde izah ettikten sonra örnekler vermiştir. Kelime 15.-16. asırlar arasında yazılmış metinlerde, ilki en yaygın şekli olmak üzere (سکلمك) ve (سنلمك) imlalarıyla görülmektedir. Örnekler bazı lûgatlerden alınmış Farsça ve Arapça kelimelerin karşılığı olarak geçmektedir. Meselâ yukarıda *çenilemek* fiilinin karşılık olarak verildiği Farsça fiiller (زنونين) *zinevîden* ve (زنون) *zunûden* için *sinilemek* anlamı da verilmiştir. Bunun dışında yine Farsça (گوليدن) *gûlîden* fiili için “İt sinilemek (سکلمك)” ve Arapça (التهرير) *Et-teherrur* için “Kelp sinlemek (سيكله مك)” anlamları mevcuttur.

Clauson her iki kelimeyi de kaydetmiştir “*çenile-/çenilde-* (of a dog) 'to yelp, howl'” (1972: 426); “*sinile:-* Osm. *sinle-* (of animals) 'to whine, moan'” (1972: 840). Yazar ikinci kelimenin ses taklidi ile oluştuğunu ifade etmiştir. İlk kelimenin de ses taklidi olarak ortaya çıktığı aşikârdır.

Kâşgarlı Mahmud’un Divanı’nda her iki fiil de mevcuttur. İlki “İt çanğıladı = köpek döğülerek çeniledi’. Bu, ürmekten başka çıkan bir sestir.” (Atalay 1986: III/404; krş. Dankoff & Kelly 1984: II/358); ikincisi “İt sinğıladı = soğukta köpek zırcıdı.” ifadeleriyle anlatılmıştır (Atalay 1986: III/405; krş. Dankoff & Kelly 1984: II/358).

Gözden geçirdiğimiz kaynaklar da bizim bilgi ve görüşlerimizi teyit ediyor. Buna göre daha yaygın bilinen *çenilemek/çenlemek* münhasıran köpek inlemesi için kullanılırken *sinlemek/sinilemek* daha ziyade köpekler de dâhil olmak üzere farklı hayvan cinsleri için kullanılabilir.

Sonuç

Yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman zarfında Dede Korkut Kitabı üzerine bugüne kadar yüzlerce kişi tarafından, muhtelif cepheleriyle 1600’ün üzerinde çalışma yapılmıştır. Buna rağmen metin hâlâ muğlak noktalar ve hatalı okumalar barındırmaktadır. Bu makaleye konu olan kelime de bunlardan biridir. Söz konusu kelime kanaatimizce “çekildi” değil, *çeniledi* ya da *çenledi* şeklinde okunmalıdır.

KAYNAKLAR

- Akalın, Ş. H. v.d. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Dilçin, D. (2009a). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü II, C-D*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Dilçin, D. (2009b). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V, O-T*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. v.d. (2009c). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü II, (C-D)* Birleştirilmiş Tıpkıbasım. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. v.d. (2009d). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü V, (O-T)* Birleştirilmiş Tıpkıbasım. Ankara: TDK Yayınları.

- Atalay, B. (1986). *Dīvanü Lûgat-it-Türk tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Maḥmūd al-Kāşyarī, Compendium of the Turkic dialects, Dīwān Luḡāt at-Turk II* (Ed. Tekin Ş., Tekin G. A.). Harvard [Boston].
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London.
- Gökyay, O. Ş. (1938). *Dede Korkut*. İstanbul.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut kitabı I, giriş-metin-faksimile*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1963). *Dede Korkut kitabı II, indeks-gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1986). *Dede Korkut kitabı, metin-sözlük*. İstanbul: Ebru Yayınevi.
- Hacıyev (Şirvanelli), A. (2019). “*Dədə Qorqud kitabı*”nın şərhlı oxunuşu, II. kitab (1 və 2-ci boylar üzrə). Bakı.
- Kaçalın, M. S. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkudun kitabı*. TDK Yayınları.
- Muallim Rif'at [Kilisli Muallim Rifat Bilge] (1332) [1916]. *Kitāb-ı Dede Korkud, 'alā lisāni tāife-i Oğuzān* (müstensih ve musahhihi: Mu'allim Rif'at). İstanbul.
- Rossi, E. (1952). *Il "Kitāb-ı Dede Qorqud" Racconti epico-cavellereschi dei Turchi Oğuz tradotti e annotati con facsimile del Ms. Vat. Turco 102*. Città del Vaticano.
- Şenlik, A. Ş. (2017). *Tiryaki Hasan Paşa gazavatnamesi ve bazı filolojik notlar*. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Şenlik, A. Ş. (2020). *Dede Korkut kitabı* (haz. Şenlik, A. Ş.). İstanbul: Kırmızıkeci Yayınevi.
- Şenlik, A. Ş. (2022). “Kim Bu Şöklü? -Dede Korkut okumaları için teklifler-” *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)* 62/1.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2012). *Dede Korkut Oğuznameleri* (4. baskı, gözden geçirilmiş). İstanbul: YKY.
- Tulum, M. ve Tulum, M. M. [haz.] (2016). *Dede Korkut, Oğuznameler, Oğuz beylerinin hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Veren, E. (2016). “Dede Korkut Kitabı Dresden'e Niksar'dan mı gitti?” *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi* Sayı 777.

EK

Dresden ve Vatikan nüshalarında ilgili satırlar

Dresden 25a/1-4

قزان

برتومارا بيله كوپكي اوردي كوپك چكدي كلدوكي

يوله كئدي قزان كوپكي قولاي قره جوبانك اوزنه

كلدي

1) ... kazan 2) bir tomar ile köpeği urdı. köpek **çeniledi** geldiği 3) yola gètdi kazan köpeği kovalayı karaca cobanuş üzerine 4) geldi ...

Kazan bir sopa ile köpeğe vurdu. Köpek acıyla feryat etti ve gerisin geri, geldiği yola gitti. Kazan köpeği kovalayarak Karaca Çoban'ı buldu.

Vatikan 86b/11-12

قضان كوپك قايوب اوردي كوپك

سكليو كلدوكي يوله كئدي قضان كوپك اوزنه دوشدي كئدي قره جوبانوكه اوبته كلدي

11) ... kazan köpege kakıyup urdı 12) köpek **sinleyü** geldiği yola gètdi kazan köpeğün ardına düşdi gèderək qaracık çopanuş üstine geldi

Kazan kızıp köpeğe vurdu. Köpek acıyla inleyerek gerisin geri, geldiği yola gitti. Kazan köpeğin peşine düştü. Takip ederek/gide gide Karacık Çoban'ı buldu.

İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyyesi'nde Güneş Sistemi

The Solar System in Ishaq Efendi's Majmu'a-i Ulum-i Riyadiyya

Orhan GÜNEŞ*

ÖZ

Antik dönemden itibaren hâkim kozmolojik görüş olan yer merkezli (geosentrik) evren üzerine bina edilen klasik astronominin yerini alan modern astronominin miladı olarak Nicolaus Copernicus'un (ö. 1543) güneş merkezli (helyosentrik) evren modelini canlandırıldığı 1543 tarihi kabul edilir. Osmanlıların bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra başlayan modern astronomi ile tanışma süreci büyük oranda zîc gibi pratik astronomiyle ilgili çeviriler üzerinden yürümüştür. Teorik astronomi ile ilgili bütünlüklü ilk önemli çalışma On sekizinci sonlarında özellikle askeri alanda başlayan Batı tarzı eğitim hareketinin merkezinde bulunan Mühendishane'nin başhocalarından İshak Efendi'nin kaleme aldığı *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*'dir. 4 ciltten oluşan bu eser modern bilimlere dair dönemine kadar yazılmış en kapsamlı kitap olma özelliğini taşımaktadır. Eser yalnızca Osmanlı topraklarında değil Mısır'da da ilgi görmüş, İstanbul'da yayınlanmasından kısa süre sonra burada da basılmıştır. Kendisinden sonra kaleme alınan eserlerin büyük kısmına kaynaklık eden kitabın astronomi ile ilgili kısımları üzerinde yapılan çalışmalar çok azdır. Bu eksikliği bir nebze de olsa gidermek amacıyla bu çalışmada söz konusu eserin 4. cildinde yer alan astronomi bölümünün Güneş Sistemi ile ilgili kısımları değerlendirilecektir. Bu değerlendirme esnasında kitapta verilen bilgilerin doğruluğu dönemin cari kaynakları üzerinden sorgulanacaktır. Ayrıca eserde kullanılan kaynakların güncelliği analiz edilerek eserin günceli ne oranda takip ettiği sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmanın hedeflerinden bir diğeri, eserde kullanılan kaynakları mümkün olduğunca tespit edebilmektir.

Anahtar sözcükler: *Bilim Tarihi, Astronomi Tarihi, Osmanlı Astronomisi, Modern Astronomi, İshak Efendi*

ABSTRACT

The date of 1543, when Nicolaus Copernicus (d. 1543) revived the heliocentric universe model, is accepted as beginning of modern astronomy, which replaced the classical astronomy based on the geocentric universe, which has been the dominant cosmological view since ancient times. The Ottomans' acquaintance with modern astronomy, which began about a century later, was largely based on practical astronomy translations such as zîj. The first comprehensive study on theoretical astronomy was Majmu'a-i 'ulum-i riyadiyya, written by Ishaq Efendi, one of the head teachers of the Muhandishana, which was at the center of the Western-style education movement that started especially in the military field at the end of the eighteenth century. This work, consisting of 4 volumes, is the most comprehensive book about modern sciences written up to its time. The work attracted attention not only in the Ottoman lands but also in Egypt, and was published here shortly

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü, orhan.gunes@medeniyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1078-813X>).

after its publication in Istanbul. There are very few studies on the astronomical parts of the book, which is the source of most of the works written after it. In order to eliminate this deficiency to some extent, in this study, the Solar System-related parts of the astronomy section in the 4th volume of the aforementioned work will be evaluated. During this evaluation, the accuracy of the information given in the book will be questioned through the current sources of the period. In addition, the actuality of the sources used in the work will be analyzed and the answer to the question of how much the work follows the current will be sought. Another goal of the study is to identify the sources used in the work as much as possible.

Keywords: *History of Science, History of Astronomy, Ottoman Astronomy, Modern Astronomy, Ishaq Efendi*

Extended Summary

The Ottomans became aware of the developments in modern astronomy in the West for the first time with the translation of the work named *Novae motuum* by the French astronomer Noel Durret, made by Tezkireci Köse İbrahim Efendi in 1662 under the name of *Sajanjal al-Aflāk fî Gayat al-İdrāk*. Translation activities continued in the following period and until the beginning of the 19th century, astronomical tables called zīj, which were used for practical purposes such as making calendars, were translated. The cosmological contributions of İbrahim Muteferrika, the founder of the first Turkish printing house, to the field are different in this sense. İbrahim Muteferrika added a section called Tezyil-ut-tabî to the end of Kâtib Celebi's (d. 1657) *Cihannûma*, which he published in 1732. Although the author explains the systems of Ptolemy, Brahe and Copernicus in detail in this appendix, he has displayed a cautious attitude in choosing between them.

The modernization efforts, which started mainly in the military field in the 18th century, also showed themselves in the field of education, and Muhandishana-i Bahr-i Humâyûn was established in 1773 and Muhandishana-i Berr-i Humâyûn in 1795. In particular, astronomy courses were taught in the Muhandishana-i Berr-i Humâyûn under the name İlm-i Hay'a. These lessons were first given by Huseyin Rifki Tamanî. The next head teacher, Seyyid Ali Efendi, translated Alî al-Qūshjî work *al-Fathiyya* into Turkish with the name *Mirat-ı Alam*, and also mentioned the Brahe and Copernicus systems in his preface. The next head teacher of the Muhandishana was Ishaq Efendi, the author of *Majmu'a-i 'ulum-i riyadiyya*, which is considered the first theoretical modern astronomy text in the Ottomans.

Ishaq Efendi was born in the town of Narda in Ioannina, which is located within the borders of Greece today. He graduated from Muhandishana-i Berr-i Humâyûn in 1815. In 1816, he was commissioned to strengthen and build some places in Medina. In 1824, he was appointed as the translator of the Divan-i Humayun. However, due to Reisulkuttab Pertev Efendi's jealousy, he was dismissed from this duty and was assigned to the construction of the fortification in Rumelia. In 1830, he was appointed as the head teacher after the dismissal of Sayyid Ali Efendi, the head teacher of the Muhandishana. However, due to Sayyid Ali Efendi's influence and reputation, he was dismissed from this duty and was assigned to repair the buildings in Medina for the second time. He died in Suez in 1836 while returning from this duty.

The work that made the head teacher Ishaq Efendi famous is *Majmu'a-i 'ulum-i riyadiyya*. The work, which consists of 4 volumes, is accepted as the most comprehensive work on modern sciences written until its period. The book deals with In the first volume, arithmetic, algebra and geometry, in the second volume, plane trigonometry, application of algebra to geometry, integral, differential calculus and cone sections, in the third volume, physics, mechanics, optics, the fourth and last volume, electricity, spherical trigonometry, astronomy and chemistry.

Regardless of the order in the book, the part of the work on astronomy can be roughly grouped under three main headings. These;

1. Spherical astronomy, in which the positions and apparent movements of celestial bodies on the celestial sphere are studied.
2. Cosmology, which studies the arrangement of the components of the universe, especially the Solar System, and its physical properties such as mass and diameter.
3. Celestial mechanics, the subject of which is the determination of orbital parameters by modeling the real motions of celestial bodies.

While spherical astronomy constitutes a separate article (1st article) in the work, the second and third titles mentioned above form the other 3 articles and they are intertwined. While talking about the properties of celestial bodies, the author often refers to Kepler's laws and Newton's gravitational law, and makes use of them in calculating the orbit and physics parameters (mass, diameter, etc.) of the celestial bodies.

Three quarters of the first article is devoted to spherical astronomy and the remaining part to the orbital parameters of planets and satellites in the Solar System. The second article mainly talks about the universe models of Ptolemy, Brahe and Copernicus. In the last two articles, Kepler and Newton's laws and their application to celestial bodies are mentioned.

Majmu'a-i 'ulum-i riyadiyya is the first comprehensive textbook written for modern astronomy education in the Ottomans. Although the work is a very successful and pioneering work in terms of celestial mechanics, it is difficult to say the same for cosmology. In many parts of the work, there are statements that contradict each other, wrong or incomplete information and dating. This indicates that Ishaq Efendi paid more attention to celestial mechanics, which is closely related to physics and mathematics, while writing the book.

Not all sources used in the book are contemporary works. As can be seen from the values given for the orbital period of the planets, it is understood that the works written at the beginning of the 18th century were also used.

However, all these deficiencies and errors do not reduce the value of the work. *Majmu'a-i 'ulum-i riyadiyya* is not only a work taught in Western-style educational institutions, but also a reference source used by madrasah scholars, as in the example of Hayâtîzâde Sayyid Seref Halil (d. 1851).

Giriş

Gök cisimlerinin konumlarını önceden kestirebilmeyi amaçlayan astronomi, kökleri Mezopotamya medeniyetine kadar uzanan ilk matematiksel bilimdir. Yunan medeniyetinde Pitagorasçı düşüncenin etkisiyle gök cisimleri küresel ve yörüngeler dairesel kabul edilmiştir. Aristoteles (ö. M.Ö. 322) bu kabulleri ve Ortodoks Yunan düşüncesinden gelen Arz'ın evrenin merkezinde bulunduğu görüşünü, kurguladığı kozmolojinin temel ilkeleri haline getirmiştir. Bu kozmoloji üzerine inşa edilen Apollonius (ö. M.Ö. 190), Hipparkos (ö. M.Ö. 120), Batlamyus astronomi geleneği bazı itiraz ve eleştirilere rağmen 16. yüzyılın ortalarına kadar hâkim kozmoloji ve astronomi olarak kalmaya devam etmiştir.

Özellikle İbnü'l Heysem'in (ö. 1040?) Batlamyusçu astronomiye yaptığı fizik temelli eleştirilerle başlayan ve Şukûk geleneği adı verilen süreç ile gözlem tekniklerinin gelişmesi sonucu söz konusu astronomi ile gözlemler arasındaki uyumsuzluk İslâm medeniyeti ve Batı'da bu astronomiye alternatif yeni modellerin ortaya konulması için çalışmalar yapılmasına neden olmuştur. Doğu'da İbnü'ş-Şâtîr (ö. 1375), Batı'da Peurbach (ö. 1461) ve Regiomontanus (ö. 1476) gibi astronomların çabaları Nicolaus Copernicus'un güneş merkezli kozmoloji ve astronomisini geliştirmesinde ön ayak olmuştur. Copernicus'un insanlığa yeni bir kozmoloji ve

astronomi teklif ettiği 1543 tarihli *De Revolutionibus Orbium Coelestium* aynı zamanda modern bilimin başlangıcı sayılmaktadır.

Copernicus her ne kadar kozmolojide bir devrime sebep olduysa da aynı şeyi astronomi alanında yaptığını söylemek zordur. Batlamyus geleneğinden farklı olarak evrenin merkezine Güneş’i koyarak iş görmesine rağmen dairesel yörüngeleri kabul ettiğinden ve bu gelenekte bulunan geometrik araçları kullandığından gök cisimlerinin konumlarını kestirmede söz konusu modelden daha başarılı olamamıştır. Bu problem yılmaz bir Copernicus takipçisi olan Johannes Kepler (ö. 1630) tarafından günümüzde Kepler Kanunları adı verilen kanunların ortaya konulması ile ortadan kalkmıştır. Kepler Kanunları ile birlikte artık gök cisimlerinin yörüngeleri daire değil elips olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Kepler bu kanunları vermekle beraber altında yatan fizik nedeni ortaya koyamamıştır. Isaac Newton (ö. 1727), *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* adlı eserinde Kepler Kanunları’nın fiziki ilkesi olan yerçekimi kanunu ortaya koyarak modern gök mekaniğinin öncüsü olmuştur.

Teleskop, gözlem araçları bakımından astronomi tarihindeki en önemli gelişmedir. İlk defa 17. yüzyılın başlarında eğlence amacıyla üretilen bu alet birkaç yıl sonra astronomide kullanılmaya başlanmıştır. Daha önceki gözlem aletlerinin tümü insan gözünün ışık toplama sınırı ile sınırlanmışken, teleskop yapımında kullanılan mercek ve aynalar nedeniyle insan gözünden çok daha fazla ışık toplamakta dolayısıyla çok daha sönük cisimlerin gözlenmesine imkân sağlamaktaydı. Bunun sonucu olarak Galileo Galilei (ö. 1642) gibi bilim insanları daha önce Güneş Sistemi’nde gözlenemeyen pek çok yeni gök cisimi keşfettiler. Galilei’nin 1610’da keşfettiği ve günümüzde Galileo uyduları adı verilen Jüpiter’in 4 uydusu buna örnek gösterilebilir. Teleskop teknolojisinde meydana gelen ilerlemeler sonucunda sonraki süreçte yeni gezegenler (Uranüs 1781, Neptün 1846), asteroidler ve uydular keşfedilerek Güneş Sistemi’nde bulunan gök cisimlerinin sayısı çok büyük oranda artırılmıştır.

Osmanlılar Batı’da meydana gelen bu gelişmelerden ilk defa Tezkireci Köse İbrahim Efendi’nin 1662 yılında *Secencel el-Eflâk fi Gâyet el-İdrâk* adıyla yaptığı Fransız astronom Noel Durret’in *Novæ motuum* isimli eserinin tercümesi ile haberdar olmuşlardır.¹ Çeviri faaliyeti ilerleyen dönemde devam etmiş ve 19. yüzyılın başlarına kadar daha ziyade takvim yapmak gibi pratik amaçlarla kullanılan ve zîc adı verilen astronomi tabloları tercüme edilmiştir. İlk Türk matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika’nın alana yaptığı kozmolojik katkılar bu anlamda farklılık arz eder. İbrahim Müteferrika 1732’de bastığı Kâtib Çelebi’nin (ö. 1657) *Cihannûmâ* adlı eserinin sonuna *Tezyil-üt-tabî* adını verdiği bir bölüm ilâve etmiştir.² Müellif bu ekte Batlamyus, Brahe ve Copernicus sistemlerini etraflıca anlatmakla beraber aralarında tercih yapma konusunda ihtiyatlı bir tutum sergilemiştir.³

18. yüzyılda büyük oranda askerî alanda başlayan modernleşme çabaları kendini eğitim alanında da göstermiş, 1773’te Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn ve 1795’te Mühendishane-i Berr-i Hümayûn kurulmuştur. Özellikle Mühendishane-i Berr-i Hümayûn’da İlm-i Hey’et adı ile astronomi dersleri okutulmuştur.⁴ Bu dersler ilk olarak Hüseyin Rıfkı Tamanî tarafından verilmiştir.⁵ Sonraki başhoca Seyyid Ali Efendi, Ali Kuşçu’nun *el-Fethiyye* adlı eserini *Mirât-ı Âlem* ismiyle Türkçe’ye çevirmiş, önsözünde Brahe ve Kopernikus sistemlerinden de bahsetmiştir.⁶ Mühendishane’nin bir sonraki başhocası bu çalışmanın konusunu oluşturan ve Osmanlılardaki ilk teorik modern astronomi metni sayılan *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*’nin yazarı İshak Efendi’dir.

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi’nin Osmanlı’ya Girişi (1660-1860),” *Belâten* LVI, 217 (1992), 729.

² Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 170.

³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde*, 171.

⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Devleti’ne 19. YY.’da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi,” *Toplum ve Bilim* 29/30 (1985), 80.

⁵ İhsanoğlu, “Batı Bilimi,” 761.

⁶ İhsanoğlu, “Batı Bilimi,” 762-763.

1. Başhoca İshak Efendi’nin Hayatı

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun’un ikinci başhocası olan İshak Efendi günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Yanya’ya bağlı Narda kasabasında⁷ doğmuştur. 1815 tarihinde Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun’dan mezun olmuştur. 1816’da Medine’deki bazı yerlerin güçlendirilmesi ve inşası için görevlendirilmiştir. 1824’te Dîvân-ı Hümâyun tercümanlığına getirilmiştir. Ancak Reisülküttab Pertev Efendi’nin kendisini çekememesi nedeniyle bu görevden azledilerek Rumeli’deki istihkâmın inşasıyla görevlendirilmiştir.⁸ 1830 yılında Mühendishane’nin başhocası Seyyid Ali Efendi’nin azli üzerine başhocalığa tayin edilmiştir. Ancak Seyyid Ali Efendi’nin nüfuz ve itibarı sebebiyle bu görevden alınarak ikinci defa Medine’deki binaların tamiri ile görevlendirilmiştir. Bu görevden dönüşte 1836 tarihinde Süveys’te vefat etmiştir.⁹

2. Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye ve Modern Astronomi

Başhoca İshak Efendi’ye ününü sağlayan eseri *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*’dir. 4 ciltten oluşan eser modern bilimlere dair dönemine kadar yazılmış en kapsamlı çalışma olarak kabul edilmektedir. Eser birinci defa, ilk cildi Hicri 1247, son cildi Hicri 1250 (1831-1834) tarihinde İstanbul’da, ikinci defa Mısır’da Bulak matbaasında 1257-1261 tarihleri arasında basılmıştır. İlk ciltte aritmetik, cebir ve geometri; ikinci ciltte düzlem trigonometrisi, cebirin geometriye uygulanması, integral, diferansiyel hesabı ve koni kesitleri; üçüncü ciltte fizik, mekanik, optik; dördüncü ve son ciltte elektrik, küresel trigonometri, astronomi ve kimya konuları işlenmektedir. Eserin 4. cildinin yazımı Hicri 1249 yılının Cemaziyelahir ayında (16 Ekim-14 Kasım 1833) tamamlanmış, Hicri 1250 yılının Rebiülevvel ayı içerisinde (8 Temmuz-7 Ağustos 1834) Matbaa-i Âmire’de basılmıştır.¹⁰

Eserin 4. cildinde yer alan astronomi bölümü 4 makaleden oluşmaktadır. Her makale alt bölümlere (bab) ayrılmıştır. Makalelerin başlıkları, içerdikleri bab sayıları ve sayfa aralıkları şu şekildedir:

1. İlm-i hey’etden kürre-i arz ve semânın ahvâlini ve ecrâm-ı semâviyyenin keyfiyetini hâvî makâle-i evvelî (15 Bab, Sayfa: 126-231)
2. İlm-i hey’etden âlem-i kevâkib-i seyyâreye dâir olan mezhebi hâvî makâle-i sâniyye (4 Bab, Sayfa: 231-258)
3. İlm-i hey’etden âlem-i tabiiyyenin ahvâlini hâvî makâle-i sâlise (14 Bab, Sayfa: 258-348)
4. İlm-i hey’etden kevâkib-i sâbitenin hareketlerine dâir ve kuvvet-i câzibenin kâidesine mütedâir olan mebâhisi hâvî makâle-i râbia (4 Bab, Sayfa: 348-380)

Eserin astronomi ile ilgili kısmı kitaptaki sıralamadan bağımsız olarak kabaca üç ana başlık altında toplanabilir. Bunlar;

1. Gök cisimlerinin gök küresi üzerindeki konumlarının ve görünen hareketlerinin incelendiği küresel astronomi.
2. Evrenin, özellikle Güneş Sistemi’nin bileşenlerinin düzenini ve kütle, çap gibi fiziki özelliklerini inceleyen kozmoloji.
3. Konusu gök cisimlerinin gerçek hareketlerinin modellenerek yörünge parametrelerinin bulunması olan gök mekaniği.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, “İshak Efendi, Başhoca,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.22 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 529-530.

⁸ İhsanoğlu, “İshak Efendi,” 529-530.

⁹ Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât* c.2, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY909, 299.

¹⁰ İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye* c.4 (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1250).

Eserde küresel astronomi müstakil bir makale (1. makale) oluştururken, yukarıda zikredilen ikinci ve üçüncü başlıklar diğer 3 makaleyi oluşturmaktadır ve iç içe geçmişlerdir. Müellif gök cisimlerinin özelliklerinden bahsederken sık sık Kepler kanunları ve Newton’un çekim yasasına atıf yapmakta, gök cisimlerinin yörünge ve fizik parametrelerini (kütle, çap, vb.) hesaplamakta bunlardan faydalanmaktadır.

İlk makalenin dörtte üçlük bölümü küresel astronomiye, kalan kısmı Güneş Sistemi’nde bulunan gezegen ve uyduların yörünge parametrelerine ayrılmıştır. İkinci makalede ağırlıklı olarak Batlamyus, Brahe ve Copernicus evren modellerinden söz edilmektedir. Son iki makalede özellikle Kepler ve Newton kanunlarından ve bunların gök cisimlerine uygulanmasından bahsedilmektedir. Makalelerin tasnifinden de görüleceği üzere eserin bu çalışmanın kapsamı içine giren kısmı büyük oranda ilk makalenin son bölümü ile ikinci makaledir.

Gök küresi gözlemciye göre çizildiğinden merkezi daima Arz’dır; bu nedenle küresel astronomi, evrenin merkezinin Arz’dan Güneş’e kaydırılmasından etkilenmemiştir. Çünkü küresel astronomi merkezde Arz’ın bulunduğu geosentrik evrene göre iş görür. Bu nedenle 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan yeni astronominin küresel astronomiye bir etkisi olmamıştır. Mezopotamya’dan itibaren kullanılagelen koordinat sistemleri işlevlerini bu dönemde de sürdürmeye devam etmişlerdir. Söz konusu alanın yapısal özelliğinden kaynaklı olarak yeniliğe kapalı olması eserin bu kısmının orijinallik içermesini engellemektedir. Bu bölümün dörtte üçünün ayrıldığı söz konusu kısımda astronomide kullanılan koordinat sistemleri (ufuksal, ekvatorial, ekliptikal), ekliptiğin eğimi, iklimler, gök cisimlerinin doğuşu ve batışı ile takvim gibi konulardan bahsedilmektedir.

Makalenin son kısmı İshak Efendi’nin gök cisimlerine ait sınıflandırmasıyla başlar:

1. Kevakib-i sabite: Birbirlerine göre konumlarını koruyan [sabit] gök cisimleri.
2. Kevakib-i seyyare: Birbirleriyle ve yıldızlarla uzaklık ve konumlarını korumayan [hareketli] gök cisimleri.
3. Kevakib-i zatü’l-enzab: Kevakib-i seyyare gibi yıldızlara göre uzaklık ve konumları değişen ancak bunlardan farklı olarak bazen görünen bazen görünmeyen gök cisimleri.

Kevakib-i seyyare kendi içinde iki kısma ayrılır. Başka bir kevakib-i seyyarenin etrafında dolanmayanlar kevakib-i asliye, dolananlar kevakib-i gayr-i asliye olarak adlandırılır. Buna göre kevakib-i sabite yıldızlar, kevakib-i asliye gezegenler, kevakib-i gayr-i asliye uydular, kevakib-i zatü’l-enzab kuyruklu yıldızlara karşılık kullanılan terimler olmaktadır. İshak Efendi ayrıca uydular için peykler ve kamerler şeklinde iki isim daha önermiştir. Eserde kevakib-i asliye özelliğini haiz 7 gök cismi olduğu belirtilmiş, ardından Güneş de görünür hareketini Arz etrafında yaptığından bu gruba ilave edilmiştir. Bu durumda kevakib-i asliye şu sekiz gök cisiminden oluşmaktadır:

Güneş, Ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs

Bunlardan Merkür ve Venüs’ü süflîn, diğer gezegenleri ulvîn olarak sınıflandırmıştır.¹¹ Bu, günümüzdeki alt ve üst gezegen sınıflandırmasına karşılık gelmektedir. Müellif eserin yazımından 50 yıl önce keşfedilen ve Erşel olarak da adlandırdığı Uranüs’e eserinde yer vermekte ancak klasik astronomide olduğu gibi gezegenler (seyyare) listesinde Arz yerine Güneş’in adını zikretmektedir. İshak Efendi’nin yukarıda verdiği gezegen tanımına göre Arz’ın gezegen sayılmaması hiçbir gök cisminin etrafında dolanmadığı anlamına gelmektedir. Bu durumda Arz sistemin merkezinde yer almaktadır. Batlamyus modelinin kabulü olan bu düşüncenin modern astronomiye dair bir eserde yer bulabilmesi ilginçtir. Metnin ilerleyen bölümlerinde Güneş’in seyyare değil yıldız olduğunu ifade etmektedir ancak bu konudaki görüşlerinin tutarlı olduğu söylenemez.

¹¹ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:212.

Batlamyus ve Copernicus modellerinin karşılaştırıldığı bölümde yazar eski astronomların Arz’ı sabit, evreni hareketli kabul etmelerinin nedenlerini maddeler halinde açıklamaktadır:¹²

1. Güneş ve diğer gök cisimlerinin hareketleri üzerine yapılan açıklamalar halkın da gözleyebildiği görünür hareketleri üzerine olup içyüzü ve hakikati [uzaydaki gerçek hareketleri] temel alan açıklamalar olmamaları muhtemeldir.
2. Sonraki astronomlar Güneş ve tüm yıldızların sabit olduğunu bilip de halkı kandırmadılar. Zira gök cisimlerinin hareketli, Arz’ın sabit olduğu insan aklına tamamen uygundur.
3. Din kitapları konulardan daima halkın idrakine göre bahsederler. Bu nedenle eşyanın hakikati ile ilgili konularda uygun delaletler kullanmakla yükümlü olunmadığından din kitaplarından Güneş ve Arz’dan hangisinin hareketli olduğu sonucu çıkarılamaz.
4. Görünen hareketten ya göğün hareketli ve gözlemcilerin sabit ya da gözlemcilerin hareketli göğün sabit olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü her bir görünen hareket bir gerçek hareketin sonucudur. Bu nedenle gerçek hareket ya gözlemcilerin ya da göğün hareketinden hasıl olur. Böylece görünür hareketten yola çıkarak gök cisimleri hareketlidir diye bir sonuca varmak hatalıdır. Yazar buna delil olarak diğer gezegenler meskûn olsalardı buralarda yaşayanların tüm gök cisimlerini üzerinde buldukları gezegenin kendi eksenini etrafındaki dönüş periyodunda döner şekilde göreceklarını göstermektedir.

Ardından Copernicus modelinin lehindeki delilleri sıralamaktadır:¹³

1. Arz’dan çok daha büyük olan yıldızlar döndüğüne göre onlardan çok daha küçük olan Arz’ın dönmediğine inanmak doğru olmaz.
2. Fizikte beyan edildiği üzere bir noktanın etrafında merkezkaç ve merkezci kuvvetleriyle dengedeki cisimler dönüş hareketi yaptıklarında ilk olarak hızları o noktadan olan uzaklıklarının kareköküyle orantılıdır [$v \sim \sqrt{r}$]. İkinci olarak dolanım periyotlarının karesi uzaklıklarının küpleriyle orantılıdır. Bu iki kanun gezegenlerin Arz’ın etrafında döndüklerine dayanmayıp Güneş’in etrafında döndükleri varsayımıyla elde edilmiştir ve gezegenlerin sürekli olarak merkezkaç ve merkezci kuvvetleriyle hareket ettiklerine şüphe yoktur.
3. Yıldızlar 8 trilyon fersah uzaklıktadır. Bu cisimler Arz’ın etrafında dönseler bir turlarını 24 saatte tamamlamaları gerekir. Bu da hızlarının çok fazla olmasını gerektirir. Kepler kanunu uyarınca bu durumda söz konusu cisimlerin merkezkaç kuvveti nedeniyle yörüngelerinden çıkmaları ve kaybolmaları beklenir.

Ona göre gözlemler Copernicus modelini destekler, çünkü Arz da dahil olmak üzere tüm gök cisimleri kendi eksenleri etrafında dönerler. Bu nedenle gökyüzünün dönmesi söz konusu olamaz. Ayrıca Arz’ın kendi eksenini etrafında dönüşü ile Güneş etrafında dönüşü birbirinden bağımsız hareketlerdir. Birbirlerinin sebebi olamazlar.

Müellif Güneş Sistemi’ndeki gök cisimlerinin parametrelerini vermeden önce Kepler kanunlarından söz etmektedir. Özellikle 2. ve 3. bölümlerin üzerine inşa edildiği iki kanundan biri (diğeri Newton’un evrensel çekim kanunu) olan Kepler kanunları eserde şu şekilde açıklanmaktadır:¹⁴

1. Gezegenlerin dolanım periyotlarının karelerinin birbirine oranı Güneş’e olan uzaklıklarının küplerinin birbirine oranı gibidir.

¹² İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:231-236.

¹³ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:231-236.

¹⁴ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:214-216.

2. Güneş’ten farklı uzaklıklarda bulunan gezegenlerin ortalama hızları uzaklıklarının karekökleriyle orantılıdır.
3. Gezegen yıllık yörüngesini kat ederken söz konusu gezegen ile Güneş arasında oluşan yarıçap geçen zaman ile uyumlu, birbirini takip eden yörünge çizer.

İshak Efendi’nin ilk sırada verdiği kanun, günümüzde “Harmonik Kanun” olarak adlandırılır ve şöyle ifade edilir: Gezegenlerin sidereal periyotlarının kareleri Güneş’ten olan ortalama uzaklıklarının küpleri ile orantılıdır.

Gezegenlerin sidereal periyotları P_1, P_2, P_3, \dots ve Güneş’ten ortalama uzaklıkları a_1, a_2, a_3, \dots olmak üzere,

$$\frac{P_1^2}{a_1^3} = \frac{P_2^2}{a_2^3} = \frac{P_3^2}{a_3^3} = \dots$$

olur.

Üçüncü kanun “Alanlar Kanunu” olarak adlandırılmakta olup günümüzde şöyle ifade edilmektedir: Gezegen yörüngesi üzerinde dolanırken, Güneş’i gezegene birleştiren yarıçap vektör eşit zaman aralıklarında eşit alanlar süpürür. Bu kanuna göre, gezegen Güneş’e uzak olduğundaki yörünge hızı yakın olduğu zamankinden daha küçüktür.

İshak Efendi’ye göre bir cismin görünen büyüklüğü uzaklığı ile orantılıdır. Güneş’in yaz ve kış solstisinde gözlenen açılal çapları birbirinden farklıdır. Yaz solstisinde görünen çap kış solstisinde görünen çaptan küçük olmaktadır. Bu durumda Arz’ın yörüngesi daire değil, elipstir. Şayet daire olmuş olsaydı, dairenin tanımı gereği herhangi bir noktası merkeze bir başka noktasından daha yakın veya uzak olamayacağından Güneş’in görünen çapında bir değişim gözlenemeyecekti. Elips yörünge yalnızca Arz’a özgü değildir, tüm gezegenlerin yörüngesi elipstir ve Güneş tüm gezegenlerin yörüngesinin kuzey odağında yer alır.¹⁵

Eserde verilen ikinci kanun üçüncü kanunun farklı şekilde ifade edilmesinden ibarettir. Müellif üç kanun vaz etmekle beraber aslında verdiği kanun sayısı ikidir. Keplerin 1. kanunu olan “Her gezegenin yörüngesi odaklarından birinde Güneş’in bulunduğu bir elipstir” ifadesi eserin bu kısmında bir kanun değil, özellik olarak verilmektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde ikinci sırada vermiş olduğu kanunun yerine Kepler’in birinci kanununu koymuştur.¹⁶ Farklı kaynakların eklektik şekilde kullanıldığı intibamı veren bu tür çelişkiler başka konularda da dikkati çekmektedir. Mesela yıldızların uzaklıkları bahsinde, yıldızların paralakslarının teleskopla dahi ölçülemediği ve bunun yıldızların çok uzak olduklarına delalet ettiği ifade edilirken¹⁷, ilerleyen bölümlerde birinci kadirde bazı yıldızların 3” civarı paralakslarının ölçüldüğü belirtilmektedir.¹⁸ Yukarıdaki ifadeler birbirini nakzeder durumdadır. Eser kaleme alındığında henüz hiçbir yıldızın paralaksı ölçülemediği; paralaksı ölçülen ilk yıldız 61 Cygni olup, söz konusu ölçüm 1838’de Friedrich Bessel (ö. 1846) tarafından yapılmıştır.¹⁹ Bessel söz konusu yıldızın paralaksını 0,314” olarak hesaplamıştır. Bu değer İshak Efendi’nin verdiği değerden çok daha küçüktür.

İshak Efendi’nin astronomisinde baskın karakter fizik ve matematiktir. Gök cisimlerinin yörünge periyodu, kütle, yoğunluk gibi parametrelerini incelerken oldukça detaylı analizler yapan müellif aynı hassasiyeti kozmoloji alanında göstermez. Bunun en bariz örneklerinden biri Güneş Sistemi ile ilgili bölümün başında yer alan asteroidler konusundadır.

Kevâkib-i seyyâreye bin sekiz yüz sene-i milâdiyesinde Siçilyâ cezâiresinde Piyâki nâm münecimin müceddeden rasad eylediği Dîmetere nâm kevkib-i seyyâre ve yine bin sekiz yüz iki

¹⁵ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:243-244.

¹⁶ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:257.

¹⁷ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:244.

¹⁸ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:299.

¹⁹ Govert Schilling, *Atlas of Astronomical Discoveries* (New York: Springer Science+Business Media, 2011), 59.

senesinde Perm şehrinde Olber nâm müneccimin müceddeden rasad eylediği Pâle nâm kevkib-i seyyâre dahi zamm ve ilâve olunur.²⁰

İshak Efendi’nin burada yaptığı açıklama eksik olduğu gibi hatalıdır. Eserin yazıldığı tarihte keşfedilmiş olan asteroid sayısı 2 değil 4’tür. Söz konusu asteroidlere ilave olarak 1804’te Juno ve 1807’de Vesta isimli asteroidler keşfedilmiştir.

Müellifin Dîmetere olarak adlandırdığı asteroidin literatürdeki ismi Ceres’tir. Bu isim Sicilyalı ve en eski tapınağının burada olduğuna inanılan Roma tarım, tahıllar ve toprak tanrıçası Ceres’ten gelmektedir. Ceres’in Yunan panteonundaki karşılığı Demeter’dir. İshak Efendi’nin isimlendirme konusunda doğup büyüdüğü Yunan coğrafyası ve kültürüne atıf yaptığı görülmektedir. Eserde Ceres’in kâşifi olarak bahsedilen Piyâki’nin asıl adı Giuseppe Piazzi’dir (ö. 1826). İtalya kökenli bir rahip ve aynı zamanda astronom olan Piazzi, Ceres’i 1800 yılında değil 1 Ocak 1801 tarihinde keşfetmiştir.

İkinci asteroidin adı Yunan mitolojisinde yer alan bilgelik tanrıçası Pallas, Atena’dan geldiğinden İshak Efendi bu isimde bir değişikliğe ihtiyaç duymamış olabilir. Söz konusu asteroid 28 Mart 1802 tarihinde kitapta Olber olarak adlandırılan Alman astronom Heinrich Wilhelm Olbers (ö. 1840) tarafından Perm yani Bremen şehrinde keşfedilmiştir.

İshak Efendi konuya gezegenlerin sahip oldukları uydu sayıları ile devam etmektedir. Müellife göre Güneş Sistemi’nde Ay ile beraber toplam 19 uydu mevcuttur.²¹

Tablo 1. İshak Efendi’ye göre gezegenlerin uydu sayıları

Gezegen Adı	Uydu Sayısı
Arz (Dünya)	1
Müşteri (Jüpiter)	4
Zuhal (Satürn)	8
Erşel (Uranüs)	6
Toplam	19

Müellifin Satürn için verdiği 8 uyduya sahip olduğu bilgisi doğru değildir. Satürn’ün o dönem için sonuncusu 1789’da keşfedilmiş 7 uydusu vardı. İleride görüleceği üzere müellif de uyduların sidereal periyotlarını verirken 8. uydunun periyodunun henüz belirlenemediğini ifade etmektedir.

Bu bölümde gezegenlerin sidereal periyotlarını da veren müellif Uranüs’ün periyodundan bahsetmez. Ancak kitabın kaleme alındığı dönemde Uranüs’ün periyodu bilinmekteydi.²² Eserde verilen periyotlar ve dönemin cari (eserin yazıldığı dönemde geçerli) değerleri şu şekildedir.²³

²⁰ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:212-213.

²¹ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:213.

²² M. Le Marquis de Laplace, *The System Of The World* (Dublin: Longman, Rees, Brown and Green, 1830), 1:69. Kitapta Uranüs’ün sidereal periyodu 30.687 gün verilmektedir ki, bu değer günümüzde kabul edilen 30.685 günden yalnızca 2 gün fazladır.

²³ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:213.

Tablo 2. Gezegenerin sideral periyotları

Gezegen Adı	Sideral Periyot	Cari Değer ²⁴
Utarit (Merkür)	87 gün 23 saat 15 dakika	87 gün 23 saat 16 dakika
Zühre (Venüs)	224 gün 16 saat	224 gün 16 saat 49 dakika
Mirrih (Mars)	686 gün 22 saat 29 dakika	686 gün 23 saat 27 dakika
Müşteri (Jüpiter)	4332 gün	4332 gün 12 saat 20 dakika
Zuhal (Satürn)	10759 gün 6 saat 26 dakika	10759 gün 6 saat 36 dakika

Tablodan da görülebildiği gibi İshak Efendi'nin verdiği değerler küçük farklar içermekle beraber kitabın yazıldığı dönemin cari bilgisini yansıtmaktadır.

İshak Efendi yörünge parametrelerini aktarmaya devam etmektedir. Gezegenlerin eksenel (rotasyon) periyodunu veren müellif bu değerlerin hesaplanmasında söz konusu cisimlerin üzerinde bulunan lekelerin gözlemlerinin kullanıldığını ancak Satürn ve Uranüs'ün çok uzak, Merkür'ün ise Güneş'e çok yakın olması nedeniyle lekelerinin gözlenemediğini dolayısıyla periyotlarının belirlenemediğini ifade etmektedir.²⁵ Ancak kitabın yazıldığı dönemde Merkür ve Satürn'ün periyotları bilinmekteydi. Merkür'ün rotasyon periyodu Alman astronom Johann Hieronymus Schröter (ö. 1816) tarafından 1803 yılında 24 saat 5 dakika 30 saniye olarak bulunmuştu.²⁶ Bu bilgiden yola çıkarak İshak Efendi'nin bu bilgiyi 1803 tarihinden önce yazılan bir eserden almış olduğu düşünülebilir. Yine o dönem Satürn'ün rotasyon periyodu 10 saat 16 dakika 19,2 saniye olarak kabul edilmekteydi.²⁷ İshak Efendi'nin diğer gök cisimleri için verdiği değerler kullandığı kaynağın hangi döneme ait olduğunun belirlenmesinde büyük katkı sağlamaktadır. Müellifin Güneş için verdiği 27 gün 12 saat 20 dakikalık değer²⁸ Giovanni Domenico Cassini'nin (ö. 1712) periyodu ile aynıdır. Ancak bu Güneş'in görünen rotasyon periyodudur. Gerçek değeri bulmak için Arz'ın dönüşünün bu değerden çıkarılması gerekmektedir. Bu işlemin yapılması sonucu yaklaşık 25 gün 14 saatlik bir periyot elde edilmekte ve kitabın yazıldığı dönemde bu değer kabul edilmektedir.²⁹ Venüs için verdiği 23 saatlik periyot da Cassini'nin (ö. 1712) 1667 yılında verdiği değerinkidir. Eserin yazıldığı dönemdeki güncel kaynaklar bu periyodu 23 saat 20 dakika ile 24 saat 15 dakika arasında vermektedir.³⁰ Yine Mars için verilen 24 saat 40 dakikalık periyot Cassini'nin 1666 tarihinde verdiği periyodun aynıdır. O dönem kabul edilen değer bundan az da olsa kısadır.³¹ Jüpiter için Cassini'nin verdiği 9 saat 56 dakikalık periyot³² eserde aynen kullanılmıştır. 1720'de Fransa'ya elçilik göreviyle giden Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris Rasathanesini ziyaret etmiş, burada rasathanenin müdürü ve Giovanni Domenico Cassini'nin oğlu olan Jacques Cassini (ö.1756) ile tanışmıştır. Cassini, babasının zîcinin bir örneğini kendisine takdim etmiştir. Bu zîc Kalfazâde İsmail Çınarî tarafından 1772 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.³³ İshak Efendi'nin yararlandığı kaynağın bu

²⁴ Daniel Fenning, *The Young Man's New Universal Companion, Or, Gentleman's Pocket Intelligencer* (London: S. Crowder, 1788), 299-302.

²⁵ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:214-215.

²⁶ Christopher Irving LL.D., *A Catechism of Astronomy* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme, 1820), 16.

²⁷ A. Picquot, *Elements of Astronomy*, Second Edition (London: J. Poynton, Russell Court, 1828), 201.

²⁸ Thomas Keith, *A New Treatise on the Use of the Globes* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1821), 138.

²⁹ Picquot, *Elements*, 165.

³⁰ Picquot, *Elements*, 180.

³¹ Picquot, *Elements*, 193.

³² W. H. Prior, *Lectures on Astronomy* (London: Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1826), 43.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 179-182.

olması muhtemeldir. İshak Efendi, Ay için 27 gün 7 saat 43 dakika 11 saniyelik değer³⁴ yerine astronomi için oldukça kaba bir yuvarlama sayılabilecek 28 günü kullanmıştır.

Tablo 3. Gök cisimlerinin rotasyon periyotları

Gök Cismi Adı	Rotasyon Periyodu	Cari Değer ³⁵
Şems (Güneş)	27 gün 12 saat 20 dakika	25 gün 14 saat
Kamer (Ay)	28 gün	27 gün 7 saat 43 dakika 11 saniye
Zühre (Venüs)	23 saat	Schröter (23 saat 20 dakika 59 saniye) Lalande (24 saat 15 dakika 43 saniye)
Mirrih (Mars)	24 saat 40 dakika	24 saat 39 dakika 21 saniye
Müşteri (Jüpiter)	9 saat 56 dakika	9 saat 55 dakika 49 saniye

Kitapta verilen bir başka parametre gezegenlerin yörünge eğimleridir.³⁶ Ceres’in yörünge eğimi verilirken Pallas’ın eğiminin verilmemesi dikkat çekmektedir. Venüs’ün eğimi 3° 23’ 35” iken yanlışlıkla 3° 32’ 35” şeklinde verilmiştir. Gezegenlerin ekliptiğe yani Güneş Sistemi düzlemine olan eğimleri sabit değildir; yıldan yıla az da olsa değişir. Bu nedenle doğru yıla ait değerlerin aktarılması gerekir. Eserde her ne kadar Ceres ve Uranüs’ün eğimleri verilse de Ceres hariç tüm değerler 1750 yılına aittir.³⁷ Buna göre İshak Efendi’nin dönemine ait bir kaynağı kullandığı ancak yanlış yıla ait eğim değerlerini verdiği anlaşılmaktadır. Ceres’in değeri de o dönem kabul edilenle uyuşmamaktadır.

Tablo 4. Gezegenlerin yörünge eğimleri

Gezegen Adı	Yörünge Eğimi	Cari Değer ³⁸
Utarit (Merkür)	7°	7° 00’ 16”
Zühre (Venüs)	3° 32’ 35”	3° 23’ 34”
Mirrih (Mars)	1° 51’	1° 51’ 03”
Dimetre (Ceres)	10° 36’ 16”	10° 36’ 55” ³⁹
Müşteri (Jüpiter)	1° 19’ 2”	1° 18’ 45”
Zuhal (Satürn)	2° 29’ 55”	2° 29’ 32”
Erşel (Uranüs)	46’ 26”	46’ 25”
Kamer (Ay)	5° 8’ 56”	5° 8’ 56”

³⁴ Picquot, *Elements*, 229.

³⁵ Picquot, *Elements*, 165-229.

³⁶ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:215-216.

³⁷ Abraham Rees, *The Cyclopaedia* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1819), 12:76.

³⁸ *Memoirs of the Astronomical Society of London* (London: Baldwin, Cradock and Joy, 1827), 3: 146.

³⁹ Richard Taylor ve Richard Philips, *Philosophical Magazine* (London: Richard Taylor, 1830), 7:176.

İshak Efendi gezegenlerin fersah cinsinden Güneş’e olan ortalama uzaklığını ve gök cisimlerinin görünür çaplarını da vermektedir.⁴⁰ Eserde Arz’ın çapı 2.856, Arz-Ay uzaklığı 84.837 fersah olarak verilmektedir. Arz’ın çapı 12.742 km. olduğuna göre fersahın modern değeri 4,461 km. olmaktadır. Bu durumda Arz- Ay uzaklığı da 378.499 km. bulunur. Bu değer Arz-Ay ortalama uzaklığı olan 384.000 km. den bir miktar küçüktür. İshak Efendi Venüs’ün Güneş’e ortalama uzaklığını 251.442.501 fersah vermektedir. Tablo 5’ten de görülebileceği gibi bu değer söz konusu gezegeni Jüpiter ile Satürn arasında bir yere konumlandırmaktadır. Burada bir kalem sürçmesi veya basım hatası olduğu muhakkaktır. Söz konusu değer 25.442.501 fersah alınırsa uzaklık 113.498.997 km olmaktadır. Venüs’ten sonra gelen gezegen olan Arz’ın Güneş’e ortalama uzaklığı 149.600.000 kilometredir, bunun fersah cinsinden karşılığı 33.535.081 fersah olur. Dolayısıyla Venüs’ün Güneş’e ortalama uzaklığı Merkür’ün ortalama uzaklığı olan 13.456.204 fersahdan büyük, 33.535.081 fersahdan küçük olmalıdır. 251.442.501 fersahın milyon basamağındaki 1 rakamı atılırsa uzunluk 25.442.501 fersaha düşmekte, bunun karşılığı da 113.498.870 km. olmaktadır. Bu değer günümüzde kabul edilen 108.208.000 km. ye oldukça yakındır. Bu nedenle Tablo 5’te Venüs için yanlış değer değil, hatadan arındırılmış değer verilmiştir. Eserde Ceres, Pallas ve Uranüs’ün uzaklıklarının verilmemesi dikkat çekmektedir. Bu gök cisimlerinin uzaklıkları eserin yazıldığı dönemde bilinmekteydi. Tablo 5’ten de görülebileceği gibi verilen değerler cari değerlerden bir miktar büyüktür.

Tablo 5. Gezegenlerin Güneş’e olan ortalama uzaklıkları

Gezegen	Ortalama Uzaklık (Fersah)	Kilometre Cinsinden Karşılığı	Cari Değer (km.) ⁴¹
Utarit (Merkür)	13.456.204	60.028.126	59.277.922
Zühre (Venüs)	25.442.501	113.498.996	110.524.600
Mirrih (Mars)	52.966.122	236.281.870	232.920.136
Müşteri (Jüpiter)	180.794.791	806.525.562	795.272.634
Zuhal (Satürn)	331.604.504	1.479.287.692	1.458.048.447

⁴⁰ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:225-226.

⁴¹ Picquot, *Elements*, 175-199. Kitapta verilen mil cinsinden değerler, 1 mil=1,609 km. ilişkisi yardımıyla kilometreye çevrilmiştir.

Tablo 6. Gök cisimlerinin görünen çapları

Gök Cismi	Görünen Çap (İshak Efendi)	Görünen Çap (Gerçek Değer)
Şems (Güneş)	31' 57"	31' 27" – 32' 32"
Kamer (Ay)	30,5'	29' 20" – 34' 6"
Utarit (Merkür)	13,5"	4.5" – 13.0"
Zühre (Venüs)	1' 3"	9.7" – 1' 6"
Mirrih (Mars)	28"	3.5" – 25.1"
Müşteri (Jüpiter)	47,5"	29.8" – 50.1"
Zuhal (Satürn)	21,5"	14.5" – 20.1"
Erşel (Uranüs)	4"	3.3" – 4.1"

Yörünge parametrelerini vermeyi bitiren İshak Efendi gezegenlerin uydu sayılarına geçmektedir. 1830'larda Arz haricinde Jüpiter, Satürn ve Uranüs'ün uyduları gözlenmiştir. Mars'ın uyduları 1877'de keşfedilmiştir. Kitabın yazıldığı dönemde Jüpiter'in dört uydusu bilinmekteydi. İshak Efendi'nin tarihler konusundaki özensizliği burada da dikkati çekmektedir. Eserde 1600 yılında keşfedildiği belirtilen söz konusu uydular Galileo tarafından 1610 yılında keşfedilmiştir. Uyduların yörünge eğimleri yaklaşık 3° olarak verilmektedir.⁴² Bu bilgi dönemin kaynakları tarafından da teyit edilmektedir.⁴³ Aşağıdaki tabloda İshak Efendi'nin bu uydular için vermiş olduğu büyüklük ve yörünge periyodu değerleri yer almaktadır. Müellif uyduları literatürdeki isimleri ile adlandırmamış, bunun yerine dönemindeki temâyüle uygun olarak Birinci, İkinci... şeklinde bir isimlendirmeyi tercih etmiştir. Parantez içindeki isimler uyduların literatürdeki adları olup tarafımızdan ilave edilmiştir.

Tablo 7. İshak Efendi'ye göre Jüpiter'in uydularının büyüklüğü ve yörünge periyotları

Uydu Adı	Büyüklük (Arz=1)	Yörünge Periyodu	Yörünge Periyodu (Cari) ⁴⁴
Birinci (Io)	1/8	1 gün 18 saat 28 dakika 36 saniye	1 gün 18 saat 27 dakika 33 saniye
İkinci (Europa)	1/8	3 gün 13 saat 17 dakika 54 saniye	3 gün 13 saat 13 dakika 42 saniye
Üçüncü (Ganymede)	1/6	7 gün 3 saat 59 dakika 36 saniye	7 gün 3 saat 42 dakika 33 saniye
Dördüncü (Callisto)	1/8	16 gün 18 saat 5 dakika 7 saniye	16 gün 16 saat 31 dakika 50 saniye

⁴² İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:336-337.

⁴³ Picquot, *Elements*, 208.

⁴⁴ Picquot, *Elements*, 208.

Eserde uydularına dair bilgi verilen ikinci gezegen Satürn’dür. İshak Efendi 1600’lerde Satürn’ün uydularının önce beş daha sonra üç tanesinin keşfedildiğini belirtir.⁴⁵ Ancak eserin yazıldığı dönemde Satürn’ün keşfedilmiş uydusu sayısı 8 değil, 7’dir. Söz konusu uydulardan Titan 1655, İapetus 1671, Rhea 1672, Tethys ve Dione 1684, Mimas ve Enceladus 1789’da keşfedilmiştir. Müellifin iddia ettiği gibi iki grup halinde keşfedilme durumu vaki değildir. Ancak bu ifade uyduların 5 tanesi 17. yüzyıl, diğerleri 18. yüzyılda keşfedilmiştir şeklinde tevil edilirse doğru kabul edilebilir. Aşağıdaki tabloda İshak Efendi’nin bu uydulara dair verdiği bilgiler yer almaktadır. Parantez içindeki isimler modern kullanımda karşılık gelen isimler olup tarafımızdan ilave edilmiştir.

Tablo 8. İshak Efendi’ye göre Satürn’ün uydularının yörünge periyotları

Uydu Adı	Yörünge Periyodu	Yörünge Periyodu (Çağdaş) ⁴⁶
Birinci (Tethys)	1 gün 21 saat 18 dakika 26 saniye	1 gün 21 saat 18 dakika 27 saniye
İkinci (Dione)	2 gün 17 saat 44 dakika 51 saniye	2 gün 17 saat 44 dakika 51 saniye
Üçüncü (Rhea)	4 gün 12 saat 23 dakika 11 saniye	4 gün 12 saat 25 dakika 11 saniye
Dördüncü (Titan)	15 gün 22 saat 41 dakika 16 saniye	15 gün 22 saat 41 dakika 16 saniye
Beşinci (İapetus)	79 gün 8 saat 53 dakika 42 saniye	79 gün 7 saat 53 dakika 43 saniye
Altıncı (Enceladus)	1 gün 8 saat 53 dakika 8 saniye	1 gün 8 saat 53 dakika 9 saniye
Yedinci (Mimas)	22 saat 57 dakika 22 saniye	22 saat 37 dakika 23 saniye
Sekizinci	Henüz gözlenmedi	-

İshak Efendi’ye göre uyduya sahip son gezegen olan Uranüs miladi 1700 yılında keşfedilmiş olup, toplam altı adet uydusu 1787 ve 1788 tarihlerinde gözlenmiştir.⁴⁷ Müellifin tarihlendirme konusunda eser boyunca süregelen özensizliği burada da görülmektedir. Bu konuda iki temel problem göze çarpmaktadır. Bunların ilki Uranüs’ün uydularının 1700’de, Satürn’ün uydularının 1600’de keşfedilmesi örneklerinde olduğu gibi tarihlerin yuvarlatılarak verilmesidir. İkinci ve daha vahim olanı tarihlerin yanlış verilmesidir. Mesela Uranüs’ün o dönem gözlendiği iddia edilen uyduları İshak Efendi’nin ifade ettiği gibi 1787-1788 tarihlerinde keşfedilmemiştir. Uranüs’ün kâşifi de olan Herschell ilk iki uyduyu 1787, sonraki iki uyduyu 1790 ve son iki uyduyu 1794 tarihinde gözlediğini iddia etmekteydi. Bu durumda ya İshak Efendi dikkatsizlik sonucu tarihleri yanlış yazmış ya da kullandığı kaynakta yanlış belirtilmiştir. Aşağıdaki tabloda İshak Efendi’nin Uranüs’ün uyduları için verdiği yörünge periyodu değerleri gösterilmiştir. Parantez içindeki isimler bu uydular için günümüzde kullanılan adlardır. Tablo 9’dan görülebileceği gibi yalnızca iki uydunun adları mevcuttur, Herschell’in var olduklarını iddia ettiği diğer uydular hiçbir zaman gözlenememiştir. Ancak eserin yazıldığı dönemde bu uyduların varlığı kabul görmekteydi.

⁴⁵ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:337.

⁴⁶ Keith, *A New Treatise*, 165.

⁴⁷ İshak Efendi, *Mecmûa*, 4:338.

Tablo 9. İshak Efendi'ye göre Uranüs'ün uydularının yörünge periyotları

Uydu Adı	Yörünge Periyodu	Yörünge Periyodu (Çağdaş) ⁴⁸
Birinci	5 gün 21 saat	5 gün 21 saat 25 dakika 21 saniye
İkinci (Titania)	8 gün 17 saat	8 gün 16 saat 57 dakika 47 saniye
Üçüncü	10 gün 23 saat	10 gün 23 saat 3 dakika 59 saniye
Dördüncü (Oberon)	13 gün 11 saat	13 gün 10 saat 56 dakika 30 saniye
Beşinci	36 gün 2 saat	38 gün 1 saat 48 dakika
Altıncı	107 gün 17 saat	107 gün 16 saat 39 dakika 56 saniye

Sonuç

Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye Osmanlılarda modern astronomi eğitimi için kaleme alınan ilk kapsamlı ders kitabıdır. Eser gök mekaniği açısından oldukça başarılı ve öncü bir çalışma olmakla beraber aynı şeyleri kozmoloji için söylemek zordur. Çalışmanın pek çok yerinde birbirini nakzeden ifadeler, yanlış veya eksik bilgi ve tarihlendirmeler bulunmaktadır. Bunun temel nedeni İshak Efendi'nin hesaplamaları kendisinin yapmaması ve kullandığı kaynakları metnin iç tutarlılığını tam olarak sağlamadan eklektik bir biçimde kullanmasıdır. Söz konusu sorun daha ziyade kozmoloji alanında kendini göstermektedir. Bu, İshak Efendi'nin kitabı yazarken dikkatini daha ziyade fizik ve matematik ile yakından ilişkili gök mekaniğine verdiğine işaret etmektedir.

Kitapta kullanılan kaynakların tümü çağdaş eserler değildir. Gezegenlerin yörünge periyodu için verilen değerlerde olduğu gibi 18. yüzyılın başlarında kaleme alınmış eserlerden de faydalandığı anlaşılmaktadır.

Ancak tüm bu eksik ve hatalar eserin değerini azaltmamaktadır. *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye* yalnızca Batı tarzı eğitim kurumlarında okutulan bir eser değil, Hayâtîzâde Seyyid Şeref Halil (ö. 1851) örneğinde olduğu gibi medrese hocaları tarafından da istifade edilen bir başvuru kaynağıdır.⁴⁹ Eser önemi ve öncü niteliği sayesinde telifinden kısa süre sonra Mısır'da da basılmış ve kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkan eğitim alanında geleneksel ve Batı tarzı eğitim kurumları arasında bulunduğu düşünülen gerilime dair ezberlerin gözden geçirilmesi, modernleşme serüvenimizin daha iyi anlaşılmasına büyük katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

Yazma Eserler

Salih Zeki. *Kâmûs-ı Riyâziyât* c. II, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY909.

Basılı Kaynaklar

⁴⁸ Picquot, *Elements*, 213.

⁴⁹ Orhan Güneş, *Eski İle Yeniye Bakmak: Bir Alimin Gözünden Modern Astronomi* (İstanbul: Ketebe, 2021), 84.

—. *Memoirs of The Astronomical Society of London*, c. 3. London: Baldwin, Cradock and Joy, 1827.

Adivar, Adnan A. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Fenning, Daniel. *The Young Man's New Universal Companion; or Gentleman's Pocket Intelligencer*. London: S. Crowder, 1788.

Güneş, Orhan. *Eski İle Yeniye Bakmak: Bir Alimin Gözünden Modern Astronomi*. İstanbul: Ketebe, 2021.

Irving, Christopher LL.D. *A Catechism of Astronomy*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, 1820.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Osmanlı Devleti'ne 19. yy.'da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi,” *Toplum ve Bilim* 29/30 (1985): 79-102.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860),” *Belleten* LVI, 217 (1992): 727-774.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “İshak Efendi, Başhoca,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22: 529-530. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

İshak Efendi. *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*, c. 4. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1250.

Keith, Thomas. *A New Treatise on the Use of the Globes*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1821.

Laplace, M. Le Marquis de. *The System of The World*, c. 1. Dublin: Longman, Rees, Brown and Green, 1830.

Picquot, A. *Elements of Astronomy*. London: J. Poynton, Russell Court, 1828.

Prior, W. H. *Lectures on Astronomy*. London: Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1826.

Rees, Abraham. *The Cyclopaedia*, c. 12. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1819.

Schilling, Govert. *Atlas of Astronomical Discoveries*. New York: Springer Science+Business Media, 2011.

Taylor, Richard ve Richard Philips. *Philosophical Magazine*, c. 7. London: Richard Taylor, 1830.

Sadri Ertem’in Toplumcu Gerçekliği Bağlamında “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” Hikâyesine Bakış

An Analysis of Sadri Ertem’s Story “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” in the Context of Socialist Realism

Sezin Seda ALTUN*

ÖZ

1930’lar SSCB’inde hâkim olan ve kaynağını Marksizm’den alan toplumcu gerçekçilik anlayışı aynı yıllarda Türk edebiyatında da önemli bir etki alanına sahip olur. Kapitalist düzeni ortadan kaldırarak yerine sosyalist düzeni kurmak amacını taşıyan toplumcu gerçekçilik emekçi sınıfların sözcülüğünü yapar. Toplumu ekonomi temelli sınıfsal ayrışmayı merkeze alarak inceleyen bu anlayışla ortaya konan eserlerde ezen/ezilen, işçi/işveren, köylü/ağa karşıtlıkları üzerinden sömürüye maruz kalan kesimin mağduriyeti ele alınır. Sadri Ertem, özellikle Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Kemal Bilbaşar, Samim Kocagöz gibi isimlerin eserleriyle başarılı örnekleri verilen toplumcu gerçekçi sanat anlayışının Türk edebiyatındaki öncü isimlerindedir. Yazı hayatına gazetecilikle başlayan Ertem, daha sonra kaleme aldığı hikâye ve romanlarıyla ferdî edebiyatın karşısına cemiyet edebiyatını koyar. Sanat eserinin ve onu var eden sanat adamının toplumsallığına vurgu yapan yazara göre edebiyat, sosyal çarpıklıkları, sınıfsal eşitsizlikleri, sömürü düzenini anlatmayı ve eleştirmeyi vazife edinmelidir. Edilgen değil etkin bir rol üstlenerek kapitalizmin yarattığı haksız düzeni değiştirmeyi amaçlamalıdır. Sadri Ertem bu ilkeler bağlamında sanatta yan tutarlık ilkesiyle güdümlü eserler ortaya koymuştur. Nitekim toplumcu gerçekçi anlayış için öz/içerik biçimden ve estetik kaygılardan önde gelmektedir. Bu çalışmada Ertem’in hikâyeciliği hakkında bilgi verilecek ve *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* kitabında yer alan aynı adlı öykü yazarın fikri yazılarında toplumcu gerçekçi sanat anlayışı üzerine ortaya koyduğu düşünceler bağlamında incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: *Toplumcu Gerçekçilik, Hikâye, Sadri Ertem, Bacayı İndir Bacayı Kaldır*

ABSTRACT

Socialist realism movement, which prevailed in the USSR in 1930s and taking its cue from Marxism has also an important impact on Turkish literature. Aiming to abolish the capitalist order and bring in a socialist one in its stead, socialist realism presents itself as the spokesperson of the working classes. Focusing on the economy-based class separation by dissecting the society into antagonistic categories such as oppressor/oppressed, worker/employer, peasant/landlord, the works that fall under this movement takes as their subject matter the oppression of the exploited classes. Sadri Ertem is one of the pioneers in Turkish literature of the socialist realist understanding of art, whose successful samples are given especially by the names of Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Kemal Bilbaşar, and Samim Kocagöz. Ertem, who started his writing career as a journalist, in his latter stories and novels, puts social against individual literature. According to the author, who emphasizes the sociality of the work of art and of the artist who created it, literature should take it as its duty to explain and criticize social ills, class inequalities, and the

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sezinseda.altun@medeniyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2567-7571>).

system of exploitation. It should aim to change the unjust order created by capitalism by taking an active role rather than passive. In the context of these principles, Sadri Ertem has produced works that are guided by the principle of 'taking sides' in art. As a matter of fact, for the socialist realist understanding, the essence/content is prior to the form and aesthetic concerns. In this study, information will be given about Ertem as a narrator and the title story in his book *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* will be examined in the context of the ideas that he puts forward on the socialist realist understanding of art in his theoretical writings.

Keywords: *Socialist Realizm, Story, Sadri Ertem, Bacayı İndir Bacayı Kaldır*

Extended Summary

Socialist realism, which is accepted as the official view of art of the Soviet state, emerged in the 1930s, and its main principles were determined in the first congress of the Soviet Writers' Union, which convened in 1934. This congress is important in terms of manifesting the definition, scope and purpose of socialist realism, but the systematization and development of the movement took place over time. Socialist realism is a method that can only be applied in socialist societies. The first reason why realism has taken an indispensable place in Marxist aesthetics is that Marxism emerged in the 19th century at a time when the realist novel was at its peak, and it was a critique of society from economic, political and social aspects, just like the realist novel. Socialist realist writers have adopted the realist method in voicing the issues of the large working classes. According to the socialist realist understanding, art is a reflection. However, when we look at other reflection theories, what the concept of 'reality' expresses differs. Although the socialist realist approach is close to the 'realism' approach, which aims to describe social life as it is, there are also points where it differs from it. Socialist realist understanding of art comprehends social reality in revolutionary development and aims to educate the proletariat and raise awareness of it. According to this understanding, the task of the writer is to understand the structure and internal dynamics of the society and to comprehend the historical situation of the period in which he/she lives. In addition to realism, which focuses more on the current situation and events, it not only focuses on the present but also tries to see the future direction of social reality. It aims to determine how the struggles, contradictions and conflicts between the classes are likely to develop. In the socialist realist work, whose most important function is to reveal social reality, the characters, events and situations that have a representative value are created in a way that will signify and embody the historical reality in question.

Socialist realism in Turkish literature begins to have impact also in the 1930s, but more strongly in the 1940s. Sadri Ertem is the leading name of this vein in Turkish literature. He advocates the socialist realist understanding of art both in his theoretical writings and in his works. His works constitute the area of application of this understanding. The author, who thinks that art should have a social function, is against the understanding of art for art's sake. Art, which is the expression of a cause/fight, should take the collectivity, not the individuality, at its center. For this purpose, the writer's task is to create the spirit of the community. It is the duty of the writer, whom Ertem defines as a spirit engineer, to create the spirit of the new human being, especially as a result of great social and political transformations. The author should never be content with conveying his observations in a passive position, but he should be conscious of his power to change the reality. In Marxist terminology, the work of art should reveal how the economic elements that make up the infrastructure of the society determine the superstructural elements such as law, morality, art, literature; in other words, the results/effects of economic reasons should be conveyed in a causal link. While doing this, the author should act as the spokesperson of the oppressed working classes and make it clear that he/she is on the side of the class he/she supports. Attaching a didactic and utilitarian function to literature, Ertem's story “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” contains almost all the features of the socialist realist approach adopted by the author. The social function of art, the rejection of individuality in art, the informative/consciousness-

raising position of the author, the acceptance of art as duty, the issue of taking-sides in art, the purpose of dealing with the problems of the broad masses are clearly seen in the story that is the subject of this study. In particular, the negative conditions caused by capitalism, which has made religion and beliefs a tool of exploitation, and by the foreign investors, who are its tools, are painted in the worst possible picture and marginalized. In the main issue of the plot, examined through the antagonism of peasants and foreign elements who are not peasants, the characters are shallow types who act in accordance with the message that the author wants to convey. There are two groups that can be classified as good and bad. There is no room for grays in the story; everything is black or white. No attempt is made to describe the individuals or to psychologically analyse the characters; on the contrary, evaluation is made on the basis of masses and communities.

Ertem also states that the socialist realist work should have a language and style that can be easily understood by everyone. However, this search for clarity or the didactic function should not let it fail the challenge of artfulness. In other words, the work of art should also consider aesthetics and technique. Despite these views, Ertem acted sloppily in terms of language and style in part due to the influence of his career as a journalist and in part due to the fact that he wrote an excessive number of works. Naturally, the socialist realist attitude's prioritizing the essence/content also has an effect on this. Artistic concerns lag behind the effort to reveal the essence accurately. Therefore, although today he is not one of the most widely read authors, Ertem is nevertheless a pioneering name who sheds light on his period with his works.

Giriş

Sadri Ethem Ertem (1898/İstanbul-1943/Ankara), büyük babası Mevlevî şairlerinden Hasbi Dede, babası ise Binbaşı İbrahim Ethem Bey'dir. Ertem, çocukluğunda babasıyla birlikte Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerini dolaşır. 1908'de Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde İstanbul'a gelerek Üsküdar Askerî Rüştiyesi ve Üsküdar İdadisi'nde okur. 1920'de İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünden mezun olur. İstiklâl Savaşı'nda Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Yeni Gün* gazetelerinin yazı işleri müdürlüklerinde bulunur. 1924-1925 yılları arasında *Son Telgraf* gazetesinin başyazarlığını yapar. Cumhuriyet'in ilanından sonra iktidarla ters düşen Ertem, siyasi yazılarında hükümete ve hükümet programına şiddetli eleştirileri ve muhalefeti neticesinde (yayımlanan bir karikatürü nedeniyle “Takrîr-i Sükûn Kanunu'na aykırı hareket etmek ve hükümeti küçük düşürerek halkı isyana teşvik etmek” suçlamasıyla) tutuklanarak Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanır, beraat eder. 1930'larda *Vakit* gazetesinde kaleme aldığı yazılar ve *Türk İnkılâbının Karakteri* (1933) başlıklı kitabı söz konusu yargılamanın ardından yazarın muhalefetten vazgeçtiğini ve inkılabın hararetili bir savunucusu olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim yazılarıyla iktidara hizmetlerinden dolayı devlet kadrolarında yükselir. Tek parti döneminde aktif politika hayatına atılan Ertem, 1939 genel seçimlerinde VI. dönem ve 1943 seçim döneminde VII. dönem Kütahya Milletvekili seçilerek TBMM'ye girer. VII. Dönem milletvekilliği ölümüne (1943) dek sürer.

1. Sanat Hayatı ve Hikâyeciliği

Sadri Ertem yazarlığa 1920'li yıllarda gazetecilikle başlar. İlk yazısı 1912 yılında henüz on dört yaşındayken *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanır. Darülfünûn öğrenciliği sırasında ise *Tanîn* gazetesinde yazar. Edebî mahiyetteki yazılarını ve ilk hikâye denemelerini Mütareke yıllarında İstanbul'da çıkan *Genç Yolcular* dergisinde, 1917 yılında yayımlar. Savaş anılarından bahseden *Fâniler Arasında* ise *Ümîd* dergisinde çıkar (Sayı 3./ 7 Ocak 1919). Sadri Ertem'in fikir dünyasının oluşmasında Nâzım Hikmet'in etkisi büyüktür. İlk öykülerini onun etkisi altında yazmıştır. 1928'e kadar ara verdiği edebî çalışmalarına bu tarihten sonra hikâye ve

roman türlerine yoğunlaşarak devam eder. Soyadı kanununun kabulünden önce Sadri Ethem imzasını kullanmıştır.¹

Yazar, *Vakit* gazetesinde tefrika ettikten sonra 1931’de kitap halinde yayımladığı *Çıkrıklar Durunca* romanının gördüğü büyük ilginin ardından bu alandaki çalışmalarını artırır. Belli başlı eserlerini 1931-1943 yılları arasında, 12 yıl içinde verir. Eserlerinin çokluğu, dönemin önde gelen gazetecileri arasında yer alması ve önemli devlet görevlerinde bulunması o günlerde yetişmekte olan gençler üzerinde büyük bir etki yaratır. Ertem’in öncülüğünde, Tahir Alangu’nun “*Vakit* Gazetesi Hikâyecileri” adını verdiği, Refik Ahmet Sevengil, Hakkı Süha Gezgin, Selahattin Enis, Reşat Enis, Bekir Sıtkı Kunt ve Kenan Hulûsi Koray gibi yazarlar söz konusu gazetede ve gazetenin haftalık ilavelerinde hikâyelerini yayımlar. Sadri Ertem’in *Vakit* ve *Yedigün*’de yayınladığı sanat ve edebiyat görüşlerine uygun şekilde yazmaya çalışırlar. Grup kısa süre içinde üyelerinin hikâye yazmayı bırakmasıyla kendiliğinden dağılır. 1930’ların ikinci yarısından itibaren, özellikle Sabahattin Ali hikâyesi ile birlikte toplumcu söylem değişmeye başlar. Yüksek sesle söylenen basmakalıp sözlere hiç yer vermeyen, sosyal çevreyi arka planda bırakan, gözlemci ve eleştirel gerçekçi bir bakış açısı hâkim olur.² Yine de bu hareket çerçevesinde Sadri Ertem’in yazdığı fıkraların ve eleştiri yazılarının Türk hikâyesinin gerçekçi bir yola girmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir.

Sadri Ertem Cumhuriyet dönemi Türk hikâyeciliğinde toplumcu gerçekçilik akımının önde gelen yazarlarından. 1923-1950 yılları arasında Türk edebiyatında düşünce bakımından iki eğilim vardır. Cumhuriyet prensiplerine bağlı olup köy meselelerini bu açıdan görenler ile Cumhuriyet’e bağlı kalmakla birlikte sosyalist görüşü roman ve hikâyede yerleştirmeye çalışanlar (Sadri Ertem ve Sabahattin Ali).³ Tahir Alangu’ya göre, Sadri Ertem’in sanatının en belirgin özelliği onun Cumhuriyet çağının, devrimlerinin, o yeniden kuruluş günlerinin başlıca ilkelerinin propagandasını yapan hikâyeler yazmış olmasıdır. Bunlar, tek parti devrinin başlıca vasıflarını, ekonomi planlaşmasını, devletçi ekonomiyi, okuma-yazma seferberliğini anlatan, devrimci ve hamleci devlet idaresinin amaçlarına uygun eserlerdir.⁴

Gazetecilikle olan ilişkisini kesintisiz olarak sürdüren ve konularını kendi gözlemlerinden çok gazete haberlerinden çıkarmaya çalışan Sadri Ertem’in, yazdıklarını masa başında düzenlediği ve görüşlerinin doğruluğunu kanıtlamak adına birer bildiri haline getirdiği bilinmektedir. Yazar çoğu zaman vermek istediği mesaja ve hikâyesini dayandırmak istediği teze göre bir konu meydana getirmiş, düşüncelerini bu yapay konu içine oturttuğu mekanik insanların belli bir amaca yönelik gerçekleşen eylemleriyle aktarmaya çalışmıştır.⁵ Bunda yazarın toplumsal düşünceyi edebî eserde işleme gayesi etkili olmuştur.

Onun hikâyelerinde, endüstriyel gelişmenin köylüler üzerindeki etkisi, köylülerin ağa ve tüccarlar tarafından kandırılması ve sömürülmesi, işçilerin ve memurların karşılaştığı sorunlar ve çalışma koşullarının ağırlığı, küçük işletmelerin kurulan büyük fabrikalar karşısında varlık

¹ Eserleri: Öyküler: *Silindir Şapka Giyen Köylü* (1933), *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* (1933, 1970), *Korku* (1934), *Bay Virgül* (1935), *Bir Şehrin Ruhü* (1938). Romanlar: *Çıkrıklar Durunca* (1931), *Bir Varmış Bir Yokmuş* (1933), *Düşkünler* (1935), *Yol Arkadaşları* (1945), *İmparatoriçe ve Saray* (Tarihsiz). Gezi ve İncelemeleri: *Kıyılarından Stepe Bir Vagon Penceresinden* (1934), *Ankara – Bükreş* (1937), *Sovyet Rusya Hatıralarım* (1989). Fıkra ve Denemeleri: *Fikir ve Sanat* (1939). Araştırmaları: *Türk İnkılabının Karakteri* (1933), *Modern Avrupa İktisat Tarihi* (1934), *Politika Felsefesi* (1945), *Avrupa’nın İskeleti* (1939), *Propaganda I-II* (1941–1942). Ders Kitapları: *Tarih El Kitabı* (1932), *Tarih, Orta III* (1942) Çevirileri: *Hibe* (1934- Marcel Mauss). Yayımlanmamış Olanlar: *Step*, III cilt, (Roman), *Ela Gözlüler Memleketi* (İnceleme), *Edebî Muhasebeleri*, *Köylü İhtilâli Nasıl Başlar Nasıl Biter*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Parlak, “Sadri Ertem Üzerine Monografik Bir Çalışma”, (Yayımlanmamış doktora tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1995), 129.

² Ayşenur Külahlıoğlu İslam, “Cumhuriyet Dönemi Türk Hikâyesi”, *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*, (İstanbul: Grafiker Yayınları, 2009), 349.

³ Ramazan Korkmaz, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 75.

⁴ Tahir Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 1 (1919-30)*, (İstanbul Matbaası, 1968), 68.

⁵ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III. Cumhuriyet Dönemi (1923- 1959)*, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999), 27.

gösterememesi, devlet bürokrasisinin halk üzerindeki tahakkümü, köylülerin batıl inançlara bağlılığı ve bu bağlılığın güç odaklarınca din adına sömürülmesi, köylünün yenilik karşıtı tavrının din yoluyla kıskırtılması ve yanlış Batılılaşma gibi konular işlenmiştir. Bunlarda genel tavır devrim ilkelerini desteklemek ve bunların önemini ortaya koymak yönündedir. Nitekim Ertem’in toplumcu gerçekçi sanat anlayışına bağlı kalarak oluşturduğu eserlerinde Cumhuriyet ilke ve inkılaplarıyla toplumculuğu örtüştürmeye çalıştığı görülmektedir.⁶

Sade bir olay örgüsü ve aktarılmak istenen mesaja odaklanan anlatı yapısı, hikâyelerin göze çarpan özelliklerindedir. Ertem, toplumcu gerçekçi anlayışın ilkelerine uygun şekilde güdümlü bir edebiyat ortaya koyar. Bu ise yarattığı karakterlerin canlılıktan uzak bir biçimde çizilmesine sebep olur. Diğer bir deyişle hikâye kişileri metnin ideolojik konumlanışına uygun şekilde yaratılırlar. Bunun yanında dil de duygudan uzak, kuru, savruk bir şekilde kullanılır. Önemli ve öncelikli olan sosyal gerçekliğin aktarılmasıdır. Kimi hikâyelerde yazarın anlatımı keserek doğrudan okuyucuya seslenmesi ve bilgi aktarımında bulunması da onun edebiyata didaktik ve yarırcı bakışının bir sonucudur. Yazarın, edebî eserde estetik kaygıyı önelemeyen ve topluma hizmet gayesi güden toplumcu gerçekçi düşünceyle sanatsal değeri sorgulanabilecek ancak döneme tanıklık etmek bakımından değerli hikâyeler kaleme aldığı söylenebilir.

Ertem, daha ilk hikâye kitabı *Silindir Şapka Giyen Köylü*’den itibaren ele aldığı konularla dikkat çeker. 1928’den 1933 yılına kadar geçen süre içinde gazete ve dergilerde yayımladığı hikâyelerden oluşan eser, dönemin sevilen ve okunan mizah dergilerine has, eğlenceli, acıklı aşkların konu edildiği hikâyelerden ayrılır. Sadri Ertem, bu türdeki ilk verimlerini böylesi bir atmosfer ve anlayış içinde vermesine rağmen kitabındaki tüm hikâyeler dönemin söz konusu anlayışına ters düşmektedir. Bunlar ahlâkın, törenin, bütün sosyal münasebetlerin maddeye dayanan ilgilerini göstermek için kurulmuştur. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, böylesi bir gayeyle oluşturulan hikâyelerdeki gerçeklik mekanik, tasarlanmış, güdümlü bir gerçekçiliktir. Çünkü hikâyede ortaya konan her şey önceden hesaplanmış ve bir teze dayandırılmış, bir düşüncenin doğruluğunu ispatlamak amacıyla eserdeki yerini almıştır.⁷ Daha sonraki eserlerinin ana temasını oluşturacak olan işçi-işveren sorunsalına, “Bir Kayış Koptu, Üç Kişi Öldü” adlı hikâyesiyle ilk kitabında dahi yer veren yazar, “Silindir Şapka Giyen Köylü”de ise köylünün ekonomik bakımdan güçlü sınıflarca istismar edilmesini konu etmektedir.

Bacayı İndir Bacayı Kaldır Resimli Gazete Matbaası’nda 1933 yılında yayımlanmış, eserin ikinci baskısı 1970 yılında yapılmıştır. Hikâye ise ilk olarak Temmuz 1928 tarihli *Resimli Ay*’da basılmış ve daha sonra kitaba adını vermiştir. Kitapta yer alan on altı hikâye, yazarın 1928-1933 yılları arasında yayımladığı hikâyelerdir. Kitapta; Türkiye’de kapitülasyonlar, yabancı sermaye karşısında ezilen ve sömürülen halk, tüccar ve patronların elinde ezilen köylü, aydın-halk yabancılılaşması, işçilerin sorunları, yapılan devrimler karşısında sürdürülen gerici faaliyetler ve yazarın yedek subay olarak katıldığı I. Dünya Savaşı’na ait anılar tema olarak seçilmiştir. Söz konusu temler üzerinden işlenen hikâyelerde, yazarın “eski insan” olarak adlandırdığı ferdin ortadan kalktığı ve toplum içinde, toplumla birlikte var olan yeni bir insan tipinin ortaya çıktığı vurgulanmak istenir. Eserin 1970 yılında yapılan ikinci baskısına yazdığı yazıda Hilmi Yavuz görüşlerini şu sözlerle dile getirir:

“*Bacayı İndir, Bacayı Kaldır*’daki hikâyeler okunduğunda görülecektir ki Ertem, 1930 yıllarında henüz devrimleri kökleştirme sürecini tamamlamamış Türkiye’de hem altyapıda görülen değişiklikleri hem de üstyapıda görülen dalgalanmaları fark etmektedir. Sözelimi “Kaybolan Adam” adlı hikâyesinde küçük el sanatlarının büyük atelyeler karşısında çöküş ve kayboluşları anlatılırken,

⁶ Alâattin Karaca, “Osmanlıyı İtibarsızlaştırma Örneği Olarak Sadri Ertem’in Bir Varmış Bir Yokmuş’u”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10: Edebiyat ve Eleştiri, (Ocak 2014): 117.

⁷ Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 1 (1919-30)*, 66.

gerçekte kaybolanın bireysel insan tipi olduğu ve onun yerini bir toplum insanı tipinin aldığı belirtilmek istenmiştir.”⁸

Yazar bu eserinde yalnızca 3 adet öyküde bireysel temalara yer vermiş, diğer öykülerde ise sosyal temaları işlemiştir. Kıskançlık ve aşk gibi bireysel temalar %18’lik bir pay tutarken din ve inanç, bürokratik çarpıklık, işsizlik, insan sevgisi, sanat-toplum ilişkisi, sosyal aidiyet, kapitalizm-sömürü, aydın halk çatışması, yanlış modernleşme gibi sosyal temalar %82 oranındadır. Yazarın din ve inanç meselesini en fazla sorunsallaştırdığı eseri *Bacayı İndir Bacayı Kaldır*’dır.⁹

1934’te yayımladığı *Korku* adlı eserinde de yazar, sanatının bahsedilen özelliklerine bağlı kalmıştır. 1935 yılından sonra kaleme aldığı eserler estetik değer bakımından diğerlerinden ayrılır. Özellikle 1938 yılında yayımlanan *Bir Şehrin Ruhu*’ndaki öyküler yazarın üslubunda ve sanatında gözlenebilir bir değişimi işaret eder. “Çok titiz ve derinlere kadar giden bir gözlem gücü ile birlikte konu iskeletinde boşluk bırakmadan kişileri ve hikâyeyi ayakta tutacak canlı ayrıntıları yerinde kullanmasını bilen bir başka sanatçı”¹⁰ ile karşılaşılar. Toplumcu gerçekçi sanat anlayışının sosyal meselelerin işlenmesini merkeze alan tavrı, anlatı kişilerinin canlılıktan uzak bir şekilde çizilmesine, belli bir anlayışın temsilciliğini yapan karakterlerin yaratılmasına yol açmıştır. Hâlid Ziya’nın *Hikâye* eserindeki ifadesiyle “kalbe malik âdemler”i¹¹, yaşayan, gerçekçi karakterleri bu eserlerde bulmak güçtür. Ancak 1935’ten sonraki verimlerinde yazarın karakterlerle ilgili tutumunda da değişiklikler olur. Öncekilere nazaran daha canlı çizilmiş karakterler çevre ve ruh tasvirleriyle birlikte var edilir.

Sadri Ertem tüm eserlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de geniş halk kitlelerinin ve ezilen sınıfların sesi olmuştur. Türk edebiyatında birey ve bireye ait meselelerin anlatıların odağına yerleşmesi ise 1950’lerden sonra gerçekleşmiştir.

2. Toplumcu Gerçekçilik Üzerine Düşünceleri

Toplumcu gerçekçilik kaynağını Marksizm’den alan bir ideolojik tavrın ifadesi olmanın yanında bir sanat kuramıdır. Bu anlayış sosyalizmi insan toplumları için en uygun düzen şeklinde görür ve kapitalizmin karşısına koyar. Toplumcu gerçekçilik sanatın ne olduğu sorusundan çok ne olması gerektiği sorusuna cevap verir. Bu anlayışa göre sanatın yansıttığı gerçeklik toplumsal gerçekliktir ve devrimci gelişme içinde görülmektedir. Söz konusu gerçeklik tarihsel sorumlulukla işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılmaktadır.¹² Marksizm’de alt-yapıyı oluşturan ekonomik unsur; din, sanat, edebiyat, ahlâk, hukuk ve tüm toplumsal münasebetleri ifade eden üst-yapıyı belirler. Bu nedenle toplumcu gerçekçi eser toplum düzeninde ekonomik sebepleri ve bunların sonuçlarını birinci plânda görür. Sadri Ertem’in eserleri de söz konusu nedensellik ilkesini gözetir. Bunlarda işçi/emekçi sınıfının sorunları, ezilen/sömürülen kitlelerin yaşamı ve acıları, sınıflar arası mücadele bilinçli bir bakışın eseri olarak yer alır. Yazar bu kitlelerin sözcülüğünü üstlenir. Ertem’in Türkiye’de sosyalist/komünist düzenin kurulacağına ve işleyeceğine dair bir inancı yoktur; ancak özellikle Avrupa’da burjuvaziyi ve liberalizmi istilacı bulur, kapitalist ve sömürgeci olarak görür. Avrupalıların azınlıkları bahane ederek Türkiye’nin iç işlerine karışması, siyasi ve iktisadi emperyalizm mantığıyla Türkiye’yi sömürgeleştirmek istemesi gibi sebeplerle Türkiye’nin Rusya’ya yakınlaşması gerektiğini düşünür.¹³

Ertem 27 Mayıs 1936 tarihli *Yedigün* dergisindeki “Sanat ve Sosyal Mesele” başlıklı yazısında “sanatın doğuşu itibarıyla sosyal olduğunu” belirtir. Sanat toplumsal işlevi haiz

⁸ Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 2005), 45.

⁹ Yusuf Çopur, “Sadri Ertem’in Öykülerinde Tema”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 67, (2021), 243.

¹⁰ Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 1 (1919-30)*, 69.

¹¹ Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Hikâye*, Haz. Nur Gürani Aslan, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 20.

¹² Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 48.

¹³ Ahmet Demir, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım” (Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2006), 65.

olmalıdır. “Sanatı sosyal hüviyetten çekip çıkararak, onu ferdin fertliği hesabına bir hadise sayan zihniyeti” eleştirir. Ona göre sanat bir davanın/kavganın bayrağıdır.¹⁴ Sanatın toplumsal bir ürün olduğu görüşünü vurgulayan Ertem’e göre toplumdaki değişimlerin sanata da tesir etmesi gerekir. Zira sanat balık gibidir ve toplumsal suyun içinde yaşar. Toplumsal olmayan ne bir düşünce ne de bir dize vardır:

“Biz yeni insanı tanımıyoruz. Onu eldeki eski ölçülerin, eski vasıtaların kendisine verdiği alışkanlıklarla tanımaya çalışıyoruz. Elini kendi istenciyle (iradesiyle) kullanan insanı, makineye bağımlı olarak işleyen insandan ayırt edemiyoruz. Bu iki adım arasındaki fark, iki dünya arasındaki farktır. İki insan psikolojisi birbirine karşı kapalı birer âlemdir. Yeni adamın değerler dünyası, yeni adamın dünya görüşü artık bir ‘kolektivite’ye mal olmuştur. (...) Dün bireysel psikolojiyi bir çözümleme konusu yapan ve bunda başarılı olan edebiyat, bugün toplumsal çözümlemeyi de bir roman içinde başarabilir.”¹⁵

Yazar böylelikle bireysel ve toplumcu edebiyat arasındaki ayrımı keskinleştirir. Burjuva edebiyatı bireysel bir edebiyat anlayışının savunuculuğunu yapmakta, “sanat için sanat” prensibiyle hareket etmektedir. Ancak bu anlayış, değişen dünya düzeninde yenilmeye mahkûmdur. Sanatın toplum kaynaklı bir üretim olduğu, edebiyata sosyal olayların, olguların ve durumların yön verdiği fikrini diğer yazılarında da dile getirir Ertem. Yazarlar toplumsal olayların elinde birer mikrofondan farksızdır. Edebiyat münferit, mücerret ve bir cemiyetin bünyesinden uzak değildir.¹⁶ Emekçi sınıfın meseleleri etrafında şekillenen bir sanat anlayışının yerleşmesi gerektiğini savunan yazar, Türk edebiyatının 1930’ların sonlarında bu sanatın doğum evresinde bulunduğunu ifade eder. Türk edebiyatı toplum dışı unsurlarla uğraşmayı, bireysel olanı anlatmayı bırakmalıdır:

“Ben edebiyatı, güveyilik fotoğraf çıkarmak için kendisine çekidüzen veren ve objektif karşısında vaziyet alan adama benzetmek isteyenlerden değilim. Eli şakağında şairane bir jestle aya bakan edebiyatın kızıl düşmanıyım. Bence edebiyatın şimdiye kadar uğraştığı meseleler şunlardır: Tabiat, insan mevzuları evvelkiler tarafından eskitildi. Bugünün edebiyatı cemiyet edebiyatı olmalıdır. Aşk ve alaka mektuplarını sevdiklerimize yazıp göndeririz. Matbaa mürettibine, makineye, kâğıt ve karta yazıktır.”¹⁷

Ertem ayrıca, XIX. yüzyıl realizminin “edilgen realizm”, yeni realizmin ise “etken realizm” olması gerektiğini savunur. İnsanın doğayı değiştirip dönüştürme gücü doğayı olduğu gibi nitelendirmek isteyen XIX. yüzyıl realizmini geçersiz kılmıştır. İnsan makineye egemendir. Makine insanın değil, insan makinenin efendisidir. İnsan doğanın bir parçasıdır; fakat onu değiştirebilir. O hâlde insan artık doğa karşısında edilgen bir yaratık, bir fotoğraf objektifi değildir. Doğaya egemen olan insan, doğanın yeni bileşimlerini meydana getirmektedir.¹⁸

Yazar “Zola’nın Realizminden Yaratıcı Realizme” adlı yazısında, sanatçının gerçeği edilgen kalıp izleyerek değil, harekete geçip onu aktif bir biçimde yeniden yaratarak bir evre açabileceğini savunur. Bunun sonucunda da toplumsal gerçekçilik düşüncesine ulaşır:

“Doğadaki malzemeyi bir araya getirerek ona istenen biçimi veren insana ‘mühendis’ diyoruz. Edebiyatta da böyle insanlar vardır: Dağınık ruhları toplar, ruhların ayrı ayrı alanlara dökülmüş parçalarını bir araya getirir; ona yeni şekil, yeni hayat ve yeni bir varlık verir. Tıp yaratan yazarın bir kâşif, bir mühendisten ne farkı vardır? O da ruhları kalıptan kalıba döküyor ve eski insanın yanında

¹⁴ Demir, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım”, 69.

¹⁵ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III. Cumhuriyet Dönemi (1923- 1959)*, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999), 21.

¹⁶ Demir, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım”, 70.

¹⁷ Demir, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım”, 71.

¹⁸ Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III. Cumhuriyet Dönemi (1923- 1959)*, 22.

yeni tip insan yaratıyor. Bir toplumun arılaştırılıp karakterini değiştirmeye hazırlandığı ve bunu eylem haline koyduğu zamanlarda yazarın görevi arılaştırılmış toplumun, yeni insanın ruhunu yaratmaktır. Yeni insan yeni birtakım değer yargılarının toplamı olacaktır. (...) Bu yaradılış atılımında ruhu biçimlendiren adam yazardır. Topluluğun ruhunu böylece yaratmış insanlara vereceğimiz ‘ruh mühendisi’ sıfatı hiç de bir edebiyat sözü olmayacaktır.”¹⁹

Ertem, yazarın topluluğun ruhunu var eden bir ruh mühendisi olduğu görüşünün neticesinde sanatın toplum hizmetine girmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre sanatı bir görev kabul etmek, bir devrimde, bir dava kadrosu içinde yer almak hayatın gereklerindedir. Sanatı, halis sanatçının sanat dışında amaçlara yönlmesi korkulacak bir şey değildir. Asıl korkulacak yan yarı sanatçının, niteliği eksik adamın, sanatı sanat dışında maksatlara alet etmesidir. Bir hedefe yöneltilen sanat eserlerinin de her şeyden önce sanat yoklamasından başarılı çıkması ve sanat tekniğine uygun olması birinci koşuldur.²⁰

Sanat adamı ona göre bir kolektivitenin parçasıdır. Edebiyat ve sanat eseri nasıl ki bir zümreyi temsil edecek nitelikte olmalıdır, yazar da temsilcisi olduğu, aynı safta yer aldığı sınıfın/zümrenin sözcülüğünü yapmakla yükümlüdür. Söz konusu sınıfın ideolojisini ortaya koymak ve davasını anlatmaktan sorumludur. Sosyal vakaları bir lokomotif gibi sırtında taşıyan kuvvetli eserler ortaya koymalıdır. Okuyucu ve yazar aynı safta değilse birbirini anlayamaz. Zümresini bulamamış bir yazar havada savrulan yapraklar gibi silinmeye mahkûmdur. Okuyucu yazarda idealini bulurken yazar okurunda yapacağı eserin maddesini bulur.²¹ Ertem bu anlayışla kendisini yoksul/ezilen/sömürülen emekçi sınıfın sözcüsü olarak görür. Çünkü Türk edebiyatı için bir köy ve işçi edebiyatının mukadder olduğunu düşünmektedir.²²

Sanata yararcı ve didaktik bir işlev yükleyen toplumcu gerçekçi anlayış sanat eserinde açık, anlaşılır bir dil ve üslubu gereksinir. Ertem de eserlerinde bu vuzuh arayışı neticesinde sade bir dil kullanmıştır. “Bugünün Üslûbu” başlıklı yazısında üslubu sanat ve hayat için olduğu gibi sonsuz bir değişmenin, hudutsuz bir oluşun ifadesi olarak tetkik etmek istediğini söyler. Yeni anlatımın en bariz cephelerini vuzuh, hakikat ve hakikatin çıplaklığı, mantık, kısa fakat keskin bir ifade oluşturmaktadır. Lisan eskiden artistin elinde acayip bir kuş dili gibi kimsenin anlamadığı şahsi bir dil halini almışken ve üslupta çok ağır başlı, çok müeddep bir kalem efendisi hali varken bugün halk dili edebiyat alemine girmiş, hatta argoyu dahi hududu içine almıştır.²³

3. “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” ve Toplumcu Gerçekçi Anlayışın Uygulanışı

“Bacayı İndir Bacayı Kaldır” hikâyesi, görevine yeni tayin edilen Gümüşlü Kurşun Maden Ocakları Müdürü’nün Lokman Köyü’ne gelişiyle başlar. Lokman Köy renk renk çiçeklerle dolu, gülbüz otlarla, dallarından olgun meyveler taşan ağaçlarla kaplı, verimli tarlalarla çevrelenmiş, beyaz kiremitli evlerinde temiz elbiseli çocukların bulunduğu güzel, şirin, bereketli ve zengin bir köy olarak tasvir edilir. Müdür gelir gelmez köylülerden büyük bir ikram ve güler yüz görür; her gün ziyafetten ziyafete gider. Bir gün köyün muhtarı Ömer Ağa köylerinin güzellik ve bereketinden bahseder, topraklarına ne ekseler bittiğini, toprakların bire elli verdiğini anlatır. Müdür bunun üzerine tüm toprak sahiplerini teker teker davet ederek onlara köylerini çok beğendiğinden, dalavereci Avrupalıların yanında onların ne kadar da iyi ve güvenilir insanlar olduklarından, bu köye yerleşmeyi düşündüğünden bahseder ve kendisine bir tarla satmalarını ister. Köylüler ise tarlanın dönümünü elli liradan aşağı satamayacaklarını söylerler. Bunun

¹⁹ a.g.e., 22.

²⁰ a.g.e., 22-23.

²¹ Demir, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım”, 72.

²² a.g.t., 72.

²³ Konur Ertop, “Toplumcu-gerçekçi Edebiyatımızın Öncü Yazarlarından Biri: Sadri Ertem”, Taha Toros Arşivi, s. 13. (<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/136843/001641539010.pdf?sequence=3>) [Erişim tarihi: 14.5.2022]

ardından müdür durumu işletme müdürüne açar ve o da maden ocağının bacasını biraz indirerek arazileri ucuza kapatabileceklerini, bu işi Haçık’ın halledebileceğini ifade eder.

Haçık köylüler arasında itibarlı, güvenilir ve sevilen bir adamdır. Bir gün köy kahvesine gelerek din ve Allah üzerine bir iki kelamdan sonra köylülere, zati şeriflerine hürmet etmek gerektiğini, fabrikanın bacasının yatırım başucundaki selviden daha yüksekte olduğunu, şimdiye kadar zati şerifin selvisinden daha yüksek bir şey olmadığını ve bu durumun zati şerifi celallendirebileceğini anlatır. Köylülerin duygularıyla oynayarak, onları bacanın yarıya dek indirilmesi konusunda ikna eder. Baca yarıya kadar iner ve köy büyük bir felaketten kurtulmuş gibi sevinir. Haçık becerdiği işin karşılığında müdür ve işletme müdürünün hediyeleriyle mükâfatlandırıldığı gibi köylüler de ona bol bol ziyafet çeker. Bacanın kısılmasıyla birlikte köy sürekli çalışan ocağın gazlarıyla boğulmaya başlar. Bir yandan zaç yağı, diğer yandan kükürt savuran ocak, köyün her yerini etkisi altına alır. Rüzgâr bu zehrin toprağa işlemesine neden olur. Yeşillikler bir anda sararır, gülbüz ağaçlar kuru birer iskelet haline gelir. Otlar kısılır ve cüceleşir. Güzel çiçekler yok olur, köy bir çölü andırır. Şen sesli, besili, parlak, sevimli hayvanlar yavaş yavaş zayıflar. Ovalarda ise ancak ölüm ekilir, sefalet biçilir. Seneler bu şekilde geçer. Hayvanların vaziyetine benzer olarak insanlar da sağlığını kaybeder. Hatta doğan çocuklar bile yaşamaz. Böylelikle köylüler tarlalarını satarak gitmek zorunda kalırlar. Tarlaları alması için son çare olarak da müdüre başvururlar. Müdür bütün köylünün arazisini satın alır. Köylüler heybelerini sırtlarına vurarak yıllarca yaşadıkları, bağlı oldukları, sevdikleri köylerini bırakarak giderler. Baca, köyde henüz toprağını satmayan ve birikmiş servetlerini yiyerek yaşamaya devam eden sekiz on adam olduğu için yarıdadır. Nihayet onların da malları tükenir, paraları kalmaz. Sonuçta köyde toprağını satmayan kimse kalmaz. Bunun ardından topraklar araklanır, gübrelenir, baca yeniden yükseltilir. Hem de o kadar çok yükseltilir ki eski selvi onun yanında bir fidan gibi kalır. Hikâye, Yemen’den dönen askerlerin köylerinin yerinde bir çiftlik bulmalarıyla ve çiftlik kâhyasının onları kovarak başından savmasıyla sona erer.

“Bacayı İndir Bacayı Kaldır” hikâyesi, Sadri Ertem’in toplumcu gerçekçilik akımı içinde verdiği eserlerin en önemlilerinden biridir. Sekiz bölüme ayrılmış olan hikâye, toplumcu gerçekçi anlayışın ilkelerine uygun biçimde sınıflar arası güç ilişkileri ekseninde ele alınır. Ana çatışma, güç odaklarını temsil eden müdür ve işletme müdürü ile saf duyguları ve dinî hassasiyetleri sömürülen köylüler arasındaki ilişki üzerinden kurulur. Haçık bu ilişkide istismarın aracısı konumundadır. Hikâye çatışmasının sınıflar arası hiyerarşiyi merkeze alarak kurulması güdümlü sanattan yana olan ve edebiyatın bu hiyerarşide ezilen sınıftan yana bir tavır alması gerektiğini düşünen Ertem’in bilinçli tercihidir. Diğer bir deyişle hikâye son derece mekanik ve şematik bir şekilde sömürülen işçi/köylü ile sömüren işveren/ağa ilişkisini anlatır.²⁴ Sosyal düzende öncelikli olarak ekonomik saiklerin etkilerini ve sonuçlarını gören yazar Enginün’ün de belirttiği gibi şematik bir anlatı yapısı kurar. Bu yapı içinde, bacanın kısılmasından önceki durum ile sonraki durum arasındaki farkı son derece çarpıcı bir biçimde resmeder. Bununla hem kapitalist düzeni ve emperyalist sömürüyü eleştirir hem de yaşam koşullarının uğradığı geri dönüşsüz zararı vurgulayarak köylüden yana olduğunu hissettirir:

Güzel, bereketli bir ova	Bacanın kısılması/ Kükürt	Ölüm ekilen sefalet biçilen ova
Her şeyin gülbüz ve verimli olduğu bir köy	savuran, zaç yağı serpen ocak	Zehir denizine dönen köy
Bire elli veren toprak	(Ocak: “İnsanı eriten bir makine”)	Harap olan topraklar
Müreffeh bir mekân tasviri	Baca: “Boğucu gaz atan top namlusu”	Sonsuz çöl manzarası
Kır yollarında cıvıldaşan insanlar	⇒⇒⇒⇒	Bir deri bir kemik kalmış insanlar
Besili, parlak, sevimli hayvanlar		Telef olan hayvanlar

²⁴ İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 312.

Sanat ve edebiyatta başarılı toplumsal çözümler yapılabileceğini düşünen yazar konuyu ele alış ve tezini ortaya koyuşu bakımından başarılıdır. Ruhsal durumlarına, psikolojik derinliklerine odaklanılmayan karakterler yazarın vermek istediği toplumsal mesajın aktarıcısı konumundadır. Öyküde cehaleti, iyi niyeti, saflığı, yer yer batıl inançlara dönüşen dinî duygulara bağlılığıyla köylüler ve köylünün duygularını, inançlarını istismar ederek ondan fayda sağlamaya çalışan köylü olmayan unsurlar karşı karşıya getirilir. Diğer bir deyişle karakterler iyiler ve kötüler olmak üzere iki gruba indirgenir. Özellikle müdür ve Haçık’ın Ermeni oluşları üzerinden hem hâkim kültüre hem de yaygın dinî inanişaya olan yabancılıkları vurgulanır. Bunların yanında ikinci bir karşıt unsur da yabancı sermaye olgusunun teşkil ettiği söylenebilir. Muhtar Ömer Ağa’nın müdürle köy topraklarının bereketi hakkında konuştuğu kısım, hikâyedeki gerilim unsurunun başlangıç noktasını oluşturur. Nitekim müdürün toprakları ele geçirme isteği bu andan sonra başlar. Müdür ve işletme müdürü köylüyü yoksullaştıran, ezen, elinde avucunda ne varsa alıp tüketen yabancı sermayenin şahıslar bağlamında temsilidir. Nitekim hikâyenin sonunda tüm topraklar yabancı sermayeyi simgeleyen müdürün olacak ve artık o topraklarda yeni bir çiftlik, yeni bir tahakküm alanı kurulacaktır. “Ertem’in hikâyede maddi unsurları insan hayatını belirleyen temel unsurlar olarak öne çıkarması hikâyede var olan çatışmayı ekonomik temel ekseninde işlemesine neden olmuştur. Bu durum Sadri Ertem’in toplumsal gerçekliğine dayanan yaklaşımının ürünüdür.”²⁵ Bu bölümde aynı zamanda muhtarın sözleri aracılığıyla köylülerin batıl itikatları da vurgulanır. Köylüler toprakların verimli olmasının nedenini Lokman Hekim’in ölümüne çare bulmak amacıyla yazdığı kitabın yapraklarının bu topraklara karışmasına bağlamaktadır. Batıl inanışlara yapılan vurgunun ardından köylülerin din konusundaki hassasiyeti işlenir.

Haçık’ın köylülerle konuştuğu kısımda ezen sınıfın çıkarlarına ulaşmak amacıyla dini nasıl kullandığı gösterilir. Köylülerin dinî duygularını suistimal ederek onları sömürmek köyü ve köylüyü konu alan eserlerde daha sonra da çokça işlenecektir. Din, bu hikâyede Müslüman Türk ve Hıristiyan Ermeni tanımlamalarıyla bir karşıtlık içinde verilir. Köylüler sevilen, güven duyulan ve itibar sahibi Haçık’ın Müslüman olmayışına hayıflanır. Haçık köylüleri şu sözleriyle etkisi altına alır:

“Bir Mevlâ’nın kullarıyız. Yollarımız ayrı olsa da... Kudüs’le Mekke bizi ayırmaz. Son menzilimiz Hak divânıdır (...) Demek isterim ki... Zâti şeriflere hangi dinde olursa olsun hürmet gerektir (...) Söz aramızda.. Görüyorsunuz ya.. Yatırım baş ucundaki şu selviyi.. Bir de öteye bakın, kocaman baca.. Şimdiye kadar zâti şerifin selvisinden daha yüksek bir şey var mıydı? (...) Acırım size.. Vallâhi iki gündür gözüme uyku girmez oldu. Korkarım köye bir felaket gelmesin. Zâti şerifler çok celâlli şeylerdir.”²⁶

Köylü bu sözlerden çok etkilenir; hatta ihtiyar bir köylünün bu sözler üzerine gözleri dolar. Bacanın yarıya indirilmesi herkes tarafından kabul edilir. Haçık bu işi üstlenip halledeceğini söyler ve müdürün bu teklifi kesinlikle kabul edeceğini belirtir. Bunu yaparken de köylünün dinî duygularını istismar etmeyi sürdürür:

“O da müslümanların dinine hürmet eder... Müslüman dostudur. Piyer Loti adında bir Türk dostu vardı. Hani canım gazeteler hep resmini yaparlardı, işte bizim müdür onun yeğenidir, yarı müslüman sayılır. Amcasının evinde Allah hakkı için söylüyorum, iki elim yanıma gelecek, câmi vardı.”²⁷

Köylülerin tek dileği artık bacanın yarıya indirilmesidir. Bu sanki Haçık’ın onlara bir lütfu olacaktır. Haçık, şu sözlerle köylünün yanından ayrılır: “Yapıldı bilin. İnsanlar birbirleriyle dost olmalı. Bir Allah’ın kuluyuz. İyilikler yanımızda kalır.”²⁸ Yazar ezen/ezilen,

²⁵ Nuray Karaca, “Sadri Ertem’in ‘Bacayı İndir Bacayı Kaldır’ Adlı Hikâyesine Göstergesel Bir Çözümleme”, *folklor/edebiyat*, Cilt. 23. S. 91 (2017/3), 17.

²⁶ Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 1 (1919-30)*, 76.

²⁷ a.g.e., 76.

²⁸ a.g.e., 76

sömüren/sömürülen sınıflar arasındaki ana çatışmanın kuruluşunda batıl inançlar ve din meselesinden yararlanır. Ertem, toplumcu gerçekçi sanat anlayışıyla yazarı topluluk ruhunu var eden, toplumsal dönüşüm zamanlarında yeni değer yargılarını işleyen, değiştirme gücü olan aktif bir konumda görür. Cumhuriyet ilke ve inkılaplarının hayata geçirildiği, toplumun kabuk değiştirdiği bir dönemin yazarı olarak kendisini de yeni insan ruhunun yaratılmasında sorumlu addeder. Dinin her türlü sömürüye alet edilmesine, batıl inançlara, boş itikatlara ve hurafelere savaş açar; toplumun, bilhassa da toplumu oluşturan emekçi sınıfların bilinçlenmesi için mücadele eder. Bu hikâyede de böylesi bir bilinçlendirme çabası görülmektedir. Ahmet Oktay, geleneksel Marksizm’in insanın bir özü bulunduğuna, bu özün kapitalist toplumda yabancılaştığına inanarak insanı (hümanist) ve tarihin, sonunda bu yabancılaşmayı bilen bir özne tarafından gerçekleştirilecek bir amacı olduğuna inanarak da tarihselci (historisist) söyleme bağlandığını ifade eder. Ona göre Marx ve Lenin’in özellikle vurguladıkları üretim biçimi ve çelişki kavramından çok Hegel’in bütünsellik ve yabancılaşma kavramını öne çıkardığı söylenebilir. İç içe girmiş ve birbirine dönüşümlü bu iki tez, hemen çıkarsanacağı gibi; bir doğru bir de yanlış bilinç kavramını içerir. Dahası, doğru bilinç gerçeğe içkindir ve yabancılaşmanın gerçekleştiği sınıflı kapitalist toplumlarda bazı talihli özneler (insanlar) gerçekteki doğru bilinci keşfederler ve bilinçsiz kitleleri uyandırmaya girişirler. Bu uyandırılmış kitleler, böylece kendisi için sınıf durumuna gelerek toplumsal devrimi gerçekleştirir.²⁹ İşte Ertem’e göre toplumcu gerçekçi yazar, doğru bilinci keşfetmiş kişidir ve amacı bilinçsiz kitleleri uyandırmaya çalışmak olmalıdır.

Bu bölümün ardından yazar bacanın yarıya inmesinin köye nasıl zarar verdiğini, tüm hayatı nasıl değiştirdiğini, insanların ve hayvanların sağlığını kaybedişini, tabiatın ise tüm güzelliğini yitirşini anlatır. Köyün geçirdiği değişim ve insanların başına gelen felaket etkileyici bir üslupla aktarılır. Ocak insan eriten bir makineye benzetilir. İnsanın doğayı değiştirme ve dönüştürme gücüne de yazılarında dikkat çeken Ertem bu hikâyede bunun olumsuz bir örneğini işler. Vermek istediği mesajı daha çok karamsar tablolar çizerek ve olumsuzlukları resmederek aktarır. Ocak kapitalist düzenin sembolüdür ve öyküde yabancı sermayenin, sömürünün aracı olma vazifesini üstlenir. Köylüyü ezer, hasta eder, öldürür. Bir yok oluşa sürükler. Hem sağlıktan hem de toprağından ve düzeninden olan köylünün toprağını kaybetmesi, toprağından koparılması onun işlevsizleşmesi anlamına gelmektedir. Köylü üretimin, emeğin, var etmenin safındadır. Elinden toprağının alınması onu vasıfsız hale getirmek, sonunda da bu sermayenin çarkları içinde bir işçiye, tahakküm nesnesine dönüştürmek demektir. Nitekim maden ocağı yolunda ölü bulunan yedi köylüden birinin üstünde Maden Ocakları Müdürlüğü’ne yazılmış bir dilekçe bulunur. Söz konusu dilekçede boğaz tokluğuna da olsa ocakta çalışmayı rica eden genç, kapitalist düzenin köleleştirdiği, üretim alanından tüketim alanına geçmek zorunda bırakılan, edilgenleştirilen kesimin bir temsilidir. Kapitalizmin insanı kendi doğasına yabancı kılmasını, makinenin ve makine sahiplerinin kölesi haline getirmesini anlatan Ertem, bu yolla iktisadi ve siyasi emperyalizmin karşısında olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazar öykü boyunca toplumcu gerçekçi sanat anlayışının prensibine uygun olarak taraf tutan, safını belli eden bir tavır sergiler. Kapitalizmin ve sömürünün, bu sömürüye kendi menfaatleri uğruna alet olanların, sömürü araçlarının ve aracılarının karşısında olduğunu hissettirir. Sanatta yan tutarlık ilkesini benimsediği görülür:

“Hikâyede kişiler/sınıflar arası çatışma ekonomik temelli bir çatışmadır ve bu çatışmada kapitalist mantık ahlâksızdır, insanî değerlerden yoksundur, ekonomik çıkar için zulmü tercih eder ve bu bağlamda ‘vahşi sömürücü’ olarak resmedilir. Ertem, *Bacayı İndir Bacayı Kaldır*’da da toplumcu gerçekçi bir çizgide kapitalist/sömürücü/ezen sınıfın mutlu azınlık olmasını yadırgar, yaptığı tahlillerin sonucunda kapitalist/sömürücü sistemi bütün olumsuz

²⁹ Ahmet Oktay, *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, (İstanbul: B/F/S Yayınları, 1986), 92.

yönleriyle ortaya koyar, eleştiri yağmuruna tutar ve mutlu azınlığın ayakları altında ezilen sınıfın varlığını/trajik sonunu gözler önüne serer.”³⁰

Ahlâksız, insani değerlerden yoksun ve çıkarı için her türlü kötülüğü yapmaya hazır sınıfın iş birliği içinde hareket ederek mağdur ettiği köylülerin arazilerini satın köyden ayrılmak zorunda kaldıkları bölümde de yazar ezilen sınıfın yanında olduğunu üslubu aracılığıyla ortaya koyar:

“Köylüler heybelerini sırtlarına vurarak, tozlu yollardan uzaklaştılar. Fakat her adımda, her izde bir hatıra buldular. Ayakları yürümedi, köylerini ana ana gittiler. Kimi öldü, kimi dere kenarında, kimi ağaç altında yurda hasretin acılığını duydu. Döndü, o zehirli havayı doya doya teneffüs etmek için geri geldi. Bu zehirli hava, sanki onları yaşatacak, sanki onlara derman olacaktı. Birçokları yamaçtan köylerine baka baka, gülümsüyerek bir taş parçası üstünde can verdi. Sağ kalanlar ellerindeki para ile ne yapabiliirdi? Döndüler, dolaştılar, nihayet maden ocaklarına ameşe oldular.”³¹

Öyküde insanın toprak piramidinin sahibi değil katmanlarından biri olması gerektiği fikri de dolaylı olarak işlenmektedir. Toprağı rant uğruna kapitalizme feda etmeye devam etmesi halinde insan besin zincirindeki yerinden olacaktır. Öykü toprak etiği bağlamında okunduğunda çevreci bir uyarı niteliği de taşımaktadır.³²

Son olarak sanatı, halkı bilinçlendirmenin, bilgilendirmenin bir aracı olarak gören ve ona didaktik bir vazife yükleyen Ertem’in sanat eserinde halkın rahatlıkla anlayabileceği, açık bir dil kullanılması gerektiğini ifade ettiğinden bahsedilmmişti. “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” yazarın söz konusu anlayışına uygun olarak okur kitlesinin anlayabileceği bir dille, sömürüye maruz kalan kesimin mağduriyetinin öne çıkarılmasını sağlayacak bir üslupla kaleme alınmıştır.

Sonuç

Marksist felsefenin sanat ve edebiyattaki yansıması şeklinde tanımlanabilecek toplumcu gerçekçi sanat anlayışı 1930’larda etkili olur. Bu anlayışın aynı yıllarda Türk edebiyatındaki öncü ismi ise Sadri Ertem’dir. Ertem, kaleme aldığı yazılarda toplumcu gerçekçi anlayışı savunmuş ve kurgusal yapıtlarında da bu anlayışa ait ilkeleri uygulamıştır. Güdümlü bir sanattan yana olan yazar, yeni devlette ortaya çıkan yeni insanı savunur. Eserlerindeki çatışmayı sosyal sınıflar arasındaki karşıtlık üzerine kurar. Sosyal adaletsizliği ortadan kaldırmak, toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlikleri gidermek gayesiyle yazar. Radikal bir değişim ve dönüşüm için mücadele verir. Mesaj verme ve halkı, özellikle de geniş halk kitlelerini bilinçlendirme amacıyla yazdığından karakterleri söz konusu mesajın taşıyıcısı, sözcüsü konumundadır. Sanata toplumsal gerçekliğin aktarılması vazifesini yüklemesine rağmen edebî eserde estetiğin gözetilmesi gerektiğini düşünür; ancak uygulamada bu başarıyı gösteremez. “Bacayı İndir Bacayı Kaldır” hikâyesi kapitalizmin, yabancı sermaye tahakkümünün yıkıcılığını, sömürünün boyutlarının ne kadar acımasız olabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu sömürünün en önemli aracı ise din ve inançlardır. Edebiyatta bireyselliği reddeden ve kolektivitelyi savunan yazarın toplumcu gerçekçi sanat anlayışına dair görüşlerinin şematik bir biçimde uygulandığı bu hikâye, onun kendini bir yazar olarak topluluk ruhunu yaratma noktasında aktif konumlandırışının da gözlemlenebildiği bir eserdir.

³⁰ Ahmet Demir, “Toplumcu Gerçekçi Objektiften Yansıyan Bir Anadolu Fotoğrafı: Bacayı İndir Bacayı Kaldır”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S.1. (2008): 68.

³¹ Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 1 (1919-30)*, 78.

³² Özge Aksoy Serdaroğlu, “Sadri Ertem’in Bacayı İndir Bacayı Kaldır Adlı Hikâyesini Toprak Etiği Bağlamında Okumak.” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (2020): 198.

KAYNAKLAR

Alangu, Tahir, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman: Antoloji/Cilt 3 (1940-50)*, İstanbul Matbaası, 1965.

Çopur, Yusuf, “Sadri Ertem’in Öykülerinde Tema”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 67, (2021): 232-247.

Demir, Ahmet, “Sosyal Gerçekçilik Anlayışı ve Sadri Ertem’in Roman ve Hikâyelerinde Yapı, Tema, Anlatım”, (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, 2006.

Demir, Ahmet, “Toplumcu Gerçekçi Objektiften Yansıyan Bir Anadolu Fotoğrafı: Bacayı İndir Bacayı Kaldır”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S.1. (2008): 65-80.

Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Ertop, Konur, “Toplumcu-gerçekçi Edebiyatımızın Öncü Yazarlarından Biri: Sadri Ertem”, Taha Toros Arşivi. <https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/136843/001641539010.pdf?sequence=3> [Erişim tarihi: 14.5.2022]

Karaca, Alâattin, “Osmanlıyı İtibarsızlaştırma Örneği Olarak Sadri Ertem’in Bir Varmış Bir Yokmuş’u”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10 Edebiyat ve Eleştiri, (Ocak 2014): 115-126.

Karaca, Nuray, “Sadri Ertem’in ‘Bacayı İndir Bacayı Kaldır’ Adlı Hikâyesine Göstergesel Bir Çözümleme”, *folklor/edebiyat*, Cilt: 23, Sayı: 91, 2017/3.

Korkmaz, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

Kudret, Cevdet, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III. Cumhuriyet Dönemi (1923-1959)*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999.

Külahlıoğlu İslam, Ayşenur, “Cumhuriyet Dönemi Türk Hikâyesi”, *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*, İstanbul: Grafiker Yayınları, 2009.

Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, İstanbul: Varlık Yayınları, 2005.

Parlak, Mustafa, “Sadri Ertem Üzerine Monografik Bir Çalışma”, (Yayımlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1995.

Aksoy Serdaroğlu, Ö. “Sadri Ertem’in Bacayı İndir Bacayı Kaldır Adlı Hikâyesini Toprak Etiği Bağlamında Okumak”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (2020): 191-198.

Reform Öncesi Avrupa Toplumu'nda Katolik Kilisesi ve Ruhban Sınıfının Decameron'a Yansımaları: Önce Kendileri Örnek Olsunlar, Sonra Başkalarına Akıl Vermeye Kalksınlar

Reflection of Clergy and Catholic Church in *Decameron* in European Society Before Reformation: *Let Them Practise First, and School Us with Their Precepts Afterwards*

Atakan ÇİÇEK*

ÖZ

Decameron 14. yüzyılda Boccaccio tarafından kaleme alındı. Boccaccio'nun çalışması Orta çağ İtalyası'nda yaşayan insanlar arasında anlatılan hikâyelerin bir toplamasıydı. Bu hikâyelerin kitap boyunca birçok farklı konusu olmuştur. Aşk, üzüntü, açgözlülük, aldatma ve buna benzer birçok konu bulunmaktadır. Bu konulardan biri de Katolik Kilisesi'nde ve ona bağlı ruhban sınıfı içinde var olan yozlaşmadır. *Decameron*'da her gün yedi genç kız ve üç genç adam belli bir konuya bağlı hikâyeler anlatmaktadır. Her gün anlatılan hikâyelerden biri ya da daha fazlası Orta Çağ Avrupası'ndaki dini problemler ile alakalı olmuştur. Bu belirli hikâyelerde ruhban sınıfı ve Katolik Kilisesi hakkında ciddi eleştiriler bulunmaktadır. Ruhban sınıfı, erkekleri ve kadınları kandırarak zina yapmaktadır. İnsanlara yalan söylemekte ve onları para ve cinsellik uğruna kandırmaktadırlar. Bu hikâyeler Orta Çağ Avrupası'nda yaşayan insanların Martin Luther tarafından başlatılan Protestan Reformu'ndan önce ruhban sınıfı ve Katolik Kilisesi'nin nasıl gördüğüne dair bir resim oluşturabilir. Bu resimde ruhban sınıfı yedi ölümcül günahın örnekleri olarak resmedilmektedir. Bu sayede reform hareketinden yüzlerce yıl önce Orta Çağ insanlarının kilise ve ona bağlı insanları hikâyeler yoluyla eleştirdiği görülebilir. Bu nedenle Wycliff, Hus ve Luther etrafında şekillenen 15. ve 16.yüzyıl hareketleri zihnen bir uyanma yerine bir bıkkınlık göstergesi olarak nitelendirilmelidir.

Anahtar Sözcükler: *Decameron, Boccaccio, Ruhban, Günah, Reform*

ABSTRACT

Decameron wrote by Boccaccio in the 14th century. This work was a collection of stories which was narrated by the people of middle age Italy. These stories have a lot of different themes throughout the book. Love, sadness, greed, deception, and vice versa. One of the themes is corruption in the Catholic Church and its clergy. Every day, seven young women and three young men tell a story about a theme and one or more stories about the religious problems of middle age Europe in *Decameron*. Especially clergy who are the representatives of the church in social life. In these specific stories, there is a lot of criticism about clergy and the Catholic Church. The clergy deceive women and men to commit adultery. They lie to people and trick everybody because they lust for money and adultery. These stories can create a picture of how medieval age people who lived in Europe see the clergy and church before the protestant reformation led by Martin Luther. In this picture, clergy are being portrayed as examples of seven deadly sins. Thus, it can be seen centuries ago, before the Reformation, middle age people criticized the church and its men by using the narratives. 15th and 16th century movements against the church who is led

* Araştırma Görevlisi, Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi Tarih Bölümü, atakan.cicek@ahievran.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6085-1355>).

by Wycliffe, Hus, and Luther should have been described as an expression of disgust instead of a mental awakening.

Keywords: *Decameron, Boccaccio, Clergy, Sin, Reformation*

Extended Summary

Protestant reformation had begun in the 16th century because of Martin Luther's ninety-five theses. European peoples and leaders had accepted Martin Luther and his ideas in such a short time. But Martin Luther's Protestant Reformation movement was not the first. Before him, people like John Wycliffe and Jan Hus tried to show people how much the Catholic Church fell into corruption. But their tellings have been neglected. Their opinion did not find enough support to make a change in the Catholic Church. Although blaming the people for playing the ostrich is the wrong conclusion. Instead of a reformation movement people had made fun of the Catholic Church by using stories. Throughout Europe, people told each other stories about a lot of themes. For instance love, sadness, greed, deception, and vice versa. One of the themes is corruption in the Catholic Church and its clergy. The works which are written in middle age Europe have a lot of hints about people's opinions against the Catholic Church. One of those works was *Decameron*. *Decameron* wrote by Boccaccio in the 14th century. This work was a collection of stories which was narrated by the people of middle age Italy. Every day, seven young women and three young men tell a story about a theme and one or more stories about the religious problems of middle age Europe in *Decameron*. In these specific stories, there is a lot of criticism about the clergy and the Catholic Church. The clergy deceives women and men to commit adultery. They lie to people and trick everybody because they lust for money and adultery. These stories can create a picture of how medieval age people who lived in Europe see the clergy and church before the protestant reformation led by Martin Luther. But however the view of clergy with the seven deadly sins. The similarity would shine out. Middle-age people describe the clergy and Catholic Church as examples of seven deadly sins.

There are lots of stories about the clergy's corrupted lifestyle. But some of those stories have criticism more profoundly. The first day's second tale is one of the best example of *Decameron* about its critical approach to clergy and the Catholic Church. In this story; Abraham, a Jew, at the instance of Jeannot de Civigne, goes to the court of Rome, and having marked the evil life of the clergy, returns to Paris, and becomes a Christian. This story tries to show its reader even in Rome, the western capital of Christianity, corruption spread from head to toe. In a similar way to Abraham's story, the third day's eighth tale criticizes the church and its clergy's lifestyle. In this story; Tedaldo, being in disfavor with his lady, departs from Florence. He returns thither after a while in the guise of a pilgrim, has speech of his lady, and makes her sensible of her fault. Her husband, convicted of slaying him, delivers him from the peril of death, reconciles him with his brothers, and thereafter discreetly enjoys his lady. Throughout the story, Tedaldo animadverts the church and clergy. The message is in despite of clergy's bits of advice for humble life, the clergy themselves commit crimes and live a sinful life. That's why Tedaldo told this quote: "Let them practise first, and school us with their precepts afterwards." Actually, Tedaldo is the voice of people and this story shows people's desire. Medieval people are sick of the clergy's sinful life. Throughout the book, Boccaccio tells lots of different stories, which show us clergy commit sins. In these stories, the clergy commits one or more of the seven deadly sins (pride, greed, wrath, envy, lust, gluttony, and sloth). Lust and greed are the sins the clergy most fell into. The stories in *Decameron* are the proofs of how people criticized before the Protestant Reformation. During this period of time, people did not fight to change the Catholic Church. But it seems like they knew how corrupted Catholic Church and its clergy were. *Decameron* can be used to understand middle-age Europe before Protestant Reformation. 15th and 16th-century movements against the

church who is led by Wycliffe, Hus, and Luther should have been described as an expression of disgust instead of a mental awakening.

Giriş

1. Protestan Reform Hareketi'nin Geçmişi, Kilise ve Din Adamlarına Eleştiri

Reform hareketinin Luther tarafından ilan edilen 95 tez ile başladığı kabul edilir. Aslında 95 tez, Endüljans olarak bilinen günah affı belgelerinin dinde yeri olmadığını merkezine alan bir metindi. Amacı yeni bir mezhep oluşturmak değil dinde yer almayan bir öğeye karşı eleştiride bulunmak ve mümkünse bu hatayı ortadan kaldırmaktı. Fakat Luther'in bu masum amacı siyasi konjonktürün de etkisi ile yolundan çıkarak Hristiyanlık içinde yeni mezheplerin doğmasına neden olmuştur.¹

Luther'in başlattığı ve "Protestan Reform Hareketi" olarak bilinen hareket kiliseye karşı başlatılan ilk mücadele değildi. Aslında yüzyıllardır kilise ve din adamlarının yozlaştığı halk arasında bilinir hale gelmişti. Fakat kilise siyasi güçten de yardım alarak otoritesini kullanmakta ve toplumda büyük bir muhalefet oluşmasını engellemektedir. Eleştirilerin odak noktası genelde Papa veya Hristiyanlık değildi. Piskopos, Papaz, Rahip, Rahibe ve Keşiş gibi din adamları dini kötüyü kullanmakla suçlanıyorlardı.² Sosyal hayatta din adamlarının yozlaşmışlığı ile ilgili gerçek veya kurgu hikâyeler anlatılmaktaydı. Ancak bu hikâyeler ve eleştiriler reform ile ortaya çıkmış bir şey değildi. Yalnızca artık daha rahat dillendirilebiliyordu. Anonim olarak anlatılagelen hikâyeler 14.yüzyılda Giovanni Boccaccio isimli bir İtalyan tarafından toplanarak kitaplaştırıldı. *Decameron* isimli bu kitap İtalya'da anlatılan hikâyeleri bir araya getirmekteydi.³ Bu özelliği ile başta İtalya olmak üzere 14.yüzyıl Avrupası'nın anlaşılması adına çok önemli bir eserdir. Sosyal, ekonomik, siyasi birçok açıdan bilgi aktarmaktadır. Bunlardan biri de din adamları, Katolik Kilisesi ve dinin halk tarafından nasıl görüldüğü hakkında içerdikleridir. *Decameron*'da din adamlarına ve kiliseye yöneltilen eleştirilerin reform hareketi esnasındaki eleştiriler ile benzeştiği görülmektedir. Bu nedenle reform hareketi öncesinde kiliseye ve din adamlarına nasıl bir bakış olduğunun anlaşılması için *Decameron* eserinde yer alan ve dini eleştiri barındıran hikâyeler incelenmelidir. Bu sayede reform hareketinin içeriği ve kendisine özgün yanları daha rahat anlaşılabilir.

2. Boccaccio ve *Decameron*

Giovanni Boccaccio kesin yeri bilinmemekle birlikte 1313 yılında Certaldo ya da Floransa'da dünyaya geldi. Küçük bir toprak sahibinin oğlu olan Boccaccio, evlilik dışı bir çocuktur. Babasının yanında büyüyen Boccaccio burada özel dersler almıştır ve babasının işi olan ticaret sayesinde İtalya'yı gezme imkanı bulmuştur. Zaman içinde şiire merak salan Boccaccio kendisini birçok alanda geliştirmeye başlamıştır. Ancak Dante ve Petrarca'ya kıyasla şiirindeki geriliği anlayınca hikâye, roman yazımına yöneldiği düşünülür. Bu sayede ilk ruhbilimsel roman örneği sayılan *Elegia di madonna Fiammetta*'yı tamamlar. 1348'de Avrupa'yı etkisi altına alan "Veba Salgını" esnasında *Decameron* eserine başlamıştır. Yaşamı boyunca ruhsal olarak dengede olamayan bir insan olarak tasvir edilen Boccaccio 1351 yılında *Decameron* adlı eserini tamamlamıştır.⁴

¹ *Encyclopedia of Martin Luther and the Reformation*, Ed. Mark A. Lamport, (Rowman & Littlefield, 2017), 444.

² Frans van Liere, "Was the Medieval Church Corrupt?", *Misconceptions About the Middle Ages*, Ed. Stephen Harris & Bryon L. Grigsby, (New York: Routledge, 2008), 31-40. Hakan Olgun, "Martin Luther", *Doğu'dan Batı'ya Düşünce'nin Serüveni Antikçağ Yunan & Ortaçağ Düşüncesi 2. Cilt*, Ed. Prof. Dr. Celal Türer & Doç. Dr. Hakan Olgun, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 747-779.

³ Boccaccio, *Decameron Cilt 1-2*, Çev. Rekin Teksoy, (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1996). Janet Smarr, "Clergy in the Decameron Another Look?", *Heliotropia 11.1-2*, (2014): 55-64.

⁴ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 7-11. Suat Sinaoğlu, "Giovanni Boccaccio", *DTCF Dergisi*, cilt XVI, sayı 1 - 2, 1958, Ankara: 19-41.

Boccaccio hayatı boyunca çok üretken bir isim olmuştur. Boccaccio'nun şiir çalışmalarının yanı sıra dönemiyle kıyaslandığında sık rastlanmayan türde çalışmaları da vardır. Kadınların çeşitli hayat hikâyeleri hakkında *De Casibus Virorum Illustrium* ve *De mulieribus claris*, eserlerini vermiştir. Dante'nin *İlahi Komediya* eserini yorumladığı ve 1375 yılındaki ölümü nedeniyle tamamlayamadığı *Commento alla Commedia* adlı bir eseri bulunmaktadır. *Filostrato* ve *Filocolo* gibi şiir ve düzyazı eserleri de vermiştir. Eserleri sayesinde Petrarca ve Dante ile birlikte İtalyan edebiyatının üç tacı arasında gösterilmiştir.⁵

Boccaccio'nun tüm eserleri arasında en bilineni *Decameron* olmuştur. Aslında kaleme aldığı bu eser anlattığı öyküler nedeniyle tepki çekebilecek bir kitaptı. Nitekim Katolik Kilisesi'nin yasaklı kitaplar listesine dahi girmiştir.⁶ Ama Boccaccio'nun yaptığı şey gerçekte halkın düşüncelerini aktarmaktı. Günümüze ulaşan *Decameron*'un en eski yazması 1370'li yıllara tarihlenmektedir. On dört adet yazma 14.yüzyıla ve kırk beş adet yazmanın 15.yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde bu yazmalara okuyucuların eklemeler yaptığına ve 16.yüzyılda sansürlü bir şekilde basıldığına da şahit olunmuştur. 14. ve 15.yüzyıllar kapsamında eldeki yazma sayısı düşünüldüğünde rağbet gören bir eser olduğu söylenebilir.⁷ Bu da *Decameron*'da anlatılanların okuyucular tarafından sevildiği şeklinde yorumlanabilir. Görünüşe göre *Decameron*'un alaycı anlatımı bu eserin kilise tarafından yok edilmesinin önüne geçmiştir.

Decameron'da Boccaccio tarafından anlatılan öykülerin birçoğu halk arasında anlatılan anonim öykülerdir. On gün boyunca her gün on gencin (3 Kız 7 Erkek) birer hikâye anlatması ile oluşan 100 hikâye bulunmaktadır. Bazı öyküler daha önce yazılmış kitaplardan olduğu gibi eklenmiş ya da değiştirilerek esere eklenmiştir. Bu özelliği sebebiyle *Decameron* yazıldığı dönemin toplumsal yüzünü göstermektedir. Yüz hikâye içerisinde aşk, ayrılık, komedi, dram, ihanet, din, dolandırıcılık, hırsızlık, vb. birçok farklı konu barındırmaktadır.⁸

Decameron boyunca kilise ve Hristiyanlığa yapılan birçok hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyeler genellikle belli bir kişi, yer ya da makam üzerine eleştiriler barındırmaktadır. Ancak tüm Katolik Kilisesi'nin ve Papa ile Kardinalleri kapsayan hikâyeler de vardır. Bu açıdan en ağır eleştirel kısımlardan biri Birinci gün ikinci hikâyedir. Genel olarak din adamları arasında yüksek kademedeki alt kademe kadar nasıl bir yozlaşmışlık olduğu anlatılır. Bu hikâyede bir Hristiyan olan Civigne çok sevdiği bir Yahudi arkadaşı Abraham'ı doğru din olarak gördüğü Hristiyanlığa kazandırarak onu kurtarmak istemektedir. Yoğun ısrar sonucu Abraham bir şartla Hristiyan olacağını söyler. Roma'ya gidip Papa'yı görecektir. Civigne, Roma'daki Papa ve Kardinaler'in yozlaşmışlığını düşünerek Abraham'ın gitmesini istemez ama engel de olamaz.⁹ Roma'ya gittiğinde din adamlarının durumunu Abraham'ın gözünden Boccaccio şu sözler ile anlatır:

Papanın, kardinalerin, öteki din adamlarının, saray halkının nasıl yaşadıklarını gözlemeye başladı, belli etmeden. Keskin gözlemciliğini, başkalarından edindiği bilgilerle birleştirince, en büyüğünden en küçüğüne herkesin, utanmayı, arlanmayı bir yana bırakıp şehvet günahı işlemekte olduğunu anladı. Üstelik, oğlancılık da almış yürümüştü. Fahişelerin, oğlanların aracılığı, her kapıyı

⁵ Filippo Andrei, *Boccaccio the Philosopher An Epistemology of the Decameron* (Palgrave Macmillan, 2017), 4. Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 9-10. Victoria Kirkham & Michael Sherberg & Janet Levarie Smarr, *Boccaccio- A Critical Guide to the Complete Works*, (The University Of Chicago Press, 2014), XIII-XIX, 2-3. "Giovanni Boccaccio", *DTCF Dergisi*, 20.

⁶ Kevin W. Saunders, *Saving Our Children from the First Amendment*, (New York: NYU Press, 2006), 139-140.

⁷ Rhiannon Daniels, *Boccaccio and the Book: Production and Reading in Italy 1340-1520*, (Londra: Modern Humanities Research Association And Maney Publishing, 2009), 12-13, 76-77. Paul F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, (Princeton: Princeton University Press, 2015), 317.

⁸ Boccaccio, *Decameron Cilt 1-2*. Andrea Jacková, "Alcuni esempi delle modifiche censorie contenute nelle stampe cinquecentesche: Le novelle del Decameron e delle Piacevoli notti", *Interculturalism and space in literature and media: 8th International Colloquium in Romance and Comperative Literature (Universities of Brno, Halle und Szeged)*, Edt. Thomas Bremer & Susanne Schütz., (Publikation des Promotionsstudiengangs an der Internationalen Graduiertenakademie der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016): 7-21

⁹ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 58-62.

*açıyordu. Herkes yemeye içmeye vermişti kendini, insanlar şehvetin yanı sıra, hayvanlar gibi midelerinin tutsağı olmuşlardı.*¹⁰

Bu görüntülere rağmen Abraham döndüğünde Hristiyan olmak istediğini Civigne'ye söyler. Gördüğü onca kötü şeye rağmen beklenmedik bir karar veren Civigne'ye Abraham der ki:

*Din adamlarının hiçbirinde kutsallığın da, inancın da, saygınlığın da, iyilikseverliğin de, başka erdemlerin de izini göremedim. Şehvet, para hırsı, pisboğazlık, yalancılık, kıskançlık, kibir gibi kusurlar ve bunlardan beter ne varsa, öyle yaygındı ki, kendimi Tanrı'nın evi yerine şeytanın ocağına düşmüş sandım. Bana sorarsan, Papa da, yanındakiler de Hristiyan dinini koruyacak, gözetecek yerde, etkisiz kılmak, yeryüzünden sürmek için ellerinden geleni yapıyorlar, hem de büyük bir ustalıklarla. Bu amaç gerçekleşmediği gibi, gün geçtikçe yayılmasından, saçtığı ışığın daha parlamasından, dininizin güvencesinin, koruyucusunun Kutsal Ruh olduğunu anlıyorum.*¹¹

Bu sözler ile Boccaccio tarafından Hristiyanlık bu derece iğrenç insanlar tarafından yönetiliyorken halen insanlar iman ediyorsa tek doğru dinin Hristiyanlığın olması gerektiği vurgulanmaktadır. Din adamları günah içerisinde yüzmektedir. İnsanlara yapmamaları gerektiğini söyledikleri tüm günahları din adamlarının kendisi işlemektedir. Toplum da bunun farkındadır. Ancak bunu değiştirmek için bir şey yapmamaktadır. Özellikle *Decameron* içindeki eleştirel hikâyeler arasında Papa'yı doğrudan eleştiren tek hikâyeye budur. Buna rağmen yapıcı bir eleştiri bulunmamaktadır. Bunun nedeni olarak da 14.yüzyılda insanların dünyayı ve dini algılayışının farklılığı öne sürülebilir. Henüz din konusunda radikal değişikliklerin ve düzenlemelerin yapılmasını sağlayacak yapıcı eleştirilerin dillendirilememesinin nedeni de budur.¹² Ama kilise ve din adamlarının reform hareketinden önce de çok ağır eleştirilere maruz kaldığının en güzel örneklerindedir.

Üçüncü günün yedinci hikâyesi doğrudan din adamları ile ilgisi olmasa da din adamı kılığında giren Tedaldo'nun eleştirilerini içerir. Birinci gün ikinci hikâyeye ile birlikte en ağır eleştirilerin yapıldığı iki hikâyeden biridir. Bu hikâyede herkesin öldüğünü düşündüğü Tedaldo bu durumdan faydalanmak için bir papaz kılığında girer. Anlatım esnasında Tedaldo yaklaşık iki sayfalık bir açıklama yapar. Papazların eskiden ne kadar doğru, mütevazı, yardımsever, çalışkan, dinine bağlı ve dürüst insanlar olduğunu anlatarak bir din adamının nasıl olması gerektiğini aktarır. Ancak o zamanki din adamlarının para ve şehvet düşkünü, açgözlü, kıskanç, yozlaşmış, bencil, obur, tembel ve ikiyüzlü insanlar olduklarını söyler. Din adamı olmaları nedeniyle halka nasıl yaşamaları gerektiğini anlatan bu insanlar ile ilgili Tedaldo: *Önce kendileri örnek olsunlar, sonra başkalarına akıl vermeye kalksınlar.*¹³ cümlesini kurar. Din adamlarının yoldan çıkmışlığını açık bir şekilde anlatır:

*Para olmazsa, yan gelip yatabilirler mi? Siz paranızı har vurup harman savurursanız, papazların bir eli yağda bir eli balda olmaz. Siz kadınlarla düşüp kalkarsanız, papazlara kadın kalmaz. Siz sabırlı, bağışlayıcı olmazsanız, papazlar evinizin içine sızıp huzursuzluk saçamazlar. Bilmem daha sayıp dökmeme gerek var mı?*¹⁴

Bu hikâyeye *Decameron*'da bulunan en uzun hikâyelerden biridir. Bu özelliği ile de öne çıkarken eser boyunca din adamlarına karşı halkın bakışının adeta bir özeti niteliğine sahiptir.

¹⁰ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 61.

¹¹ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 62.

¹² Bu tip yapıcı eleştirilerin açık ve rahatça konuşulması 16.yüzyılı bulacaktır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; *The Reformation: As a Pre-condition for Modern Capitalism*, Edt. Jürgen G. Backhaus, (Berlin: LIT Verlag Münster, 2010), 13-23. Bernhard Lohse, *Martin Luther: eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, (Münih: Verlag C.H.Beck, 1997), 46-50.

¹³ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 275.

¹⁴ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 275.

Din adamlarının halkı nasıl yanlış yönlendirdiğine örnek en iyi hikâyelerden biri altıncı gün onuncu hikâyedir. Vergi toplamak için köye gelen keşiş Cipolla halka kutsal bir emanet göstereceğini söyler. Ancak birkaç oyunbozan genç bu kutsal emaneti çalarak yerine kömür yerleştirir. Halka göstereceği zaman bunu fark eden keşiş hemen yanlış kutsal emaneti aldığını ve o kömürün Aziz Lorenzo'nun kızartılarak yakıldığı kömürler olduğunu söyler. Aslında alelade bir kömür olan bu parçayı halka kutsal emanet diye yutturur.¹⁵ Bunu yapmasını sağlayan şey ise sahip olduğu din adamı kimliğidir. Aslında zor durumdan akıllıca kurtulan bir kişi temalı hikâye olan bu anlatı alt metinde din adamı kimliğine sahip olan bir insanın kendi yararına bu makamı nasıl kullanabileceğinin hikâyesidir.

3. Açgözlülük ve Oburluk

Din adamları Ortaçağ Avrupası'nda mali olarak kendilerini ve bağlı oldukları kiliseleri desteklemek için farklı yollara başvuruydular.¹⁶ Ayrıca yerel halk da kiliseleri ekonomik olarak sıklıkla desteklemekteydi. Ancak din adamlarının farklı yollardan para kazanarak kiliseyi destekleme fikri zaman içerisinde sınırı aşarak kişisel çıkar elde etme isteğine evrilmiştir.¹⁷ Zaman içerisinde bir alışkanlık haline almış ve halk din adamlarının bu zaaflarından yararlanmaya başlamıştır. Bu durum elbette *Decameron*'a da yansımıştır. Birinci gün altıncı hikâye para karşılığı bir adamın cezadan kurtulmasını anlatır. Günah işleyen bir adam din adamının para konusundaki açgözlülüğünü kullanır.¹⁸ Suçlunun aklına gelen ilk çarenin bu olması elbette din adamlarının paraya düşkünlüğünün herkesçe bilinmesi nedeniyledir. Bunu anlatırken Boccaccio imalı bir şekilde şu cümleleri kurmuştur:

...büyük korkuya kapılan sanık, aracılar bulup, bağışlanması için Altınsever yağı ile ovdurttu papazın ellerini ... Gerçi Galenos tıp kitaplarının hiç birinde bu ilaçtan söz etmiyordu ama yağ öyle iyi geldi ki ölüm ateşi haça dönüştü.¹⁹

Boccaccio bu sözleriyle açık bir şekilde din adamlarını açgözlülük ile suçlar. Toplumla örnek olması gereken insanlar bir miktar para ile satın alınabilmekte ve açgözlülüğünün kurbanı olmaktadır. Cezadan kurtulan adam İncil'de geçen şu cümleleri aktarır:

Sen bir verirsen, sana da yüz verirler sözüne gönderme yaparak din adamlarına Burada kaldığımdan beri, yoksullara kimi gün bir, kimi gün iki kazan dolusu çorba dağıtıldığını gördüm. Öbür papazların, sizin çorbalarınızın, artıklarını dolduruyorlar kazanlara. Her kazan için öbür dünyada size yüz kazan verirlerse, çorba selinde boğulup gidirsiniz topunuz.²⁰

Bu sayede din adamlarının ihtiyacı olan insanlara artıklardan yapılan çorbadan başka bir şey vermediklerini ve yardım etmediklerini Boccaccio ironik bir şekilde açıklar. Toplumla yardım etmekle görevli din adamlarının toplumu sömürdüğünü anlatan hikâyelerden biri olarak bu hikâye *Decameron*'da yer etmektedir.

Yine aynı temaya sahip üçüncü gün üçüncü öyküde ise bir kadın aşık olduğu bir adama haber yollamak için papazı kullanır. Kadın bunu yaparken papazın açgözlülüğünü kullanır. Fazla bir zekâsı olmayan papaz para uğruna her şeyi yapabilecek biridir. Bu sayede kadın, papazı bir ulak gibi kullanabilir.²¹ Hatta Boccaccio doğrudan şu cümleyi kullanır: *Bu papazın da her papaz*

¹⁵ Boccaccio, *Decameron Cilt 2*, 526-541.

¹⁶ Gary Westfahl, *A Day in a Working Life: 300 Trades and Professions through History Volume 1: Prehistory, Beginnings-1000 BCE Thorough The Islamic World, 600-1500*, (California: ABC-CLIO, 2015), 643. *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Volume 1: Structures and Assertions*, Edt. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy, (Leiden & New York & Köln: Brill, 1994), 323.

¹⁷ John Eldevik, *Episcopal Power and Ecclesiastical Reform in the German Empire Tithes, Lordship, and Community, 950-1150*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 65.

¹⁸ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 74-77.

¹⁹ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 76.

²⁰ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 77.

²¹ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 237-246.

*gibi para canlısı olduğunu artık bildiğinden...*²² Boccaccio, halk gözünde tüm papazlara açgözlü, para aşığı insanlar olarak bakıldığını bu cümleler ile vurgular. Yedinci gün beşinci öykü de günah çıkarma işlemini para karşılığı satan bir papazı anlatmaktadır. Aşırı kıskanç bir koca günah çıkartan eşinin söylediklerini duymak için papaza para vererek kabine kendi girer. Bu kabinde kişi din adamına günahlarını anlatır.²³ Din adamı Tanrı ile bir aracı rolüne sahiptir. Kişinin anlattığı günahları din adamının başkasına anlatması yasaktır.²⁴ Ama böyle önemli bir vazifeyi para karşılığı satmaktadır. Din adamları Tanrı ile kulları arasında bir aracı vazifesi görmektedir. Buna rağmen Tanrı'nın dinini kendi ceplerini doldurmak için kullanmaktan çekinmemektedir. Bu durum Katolik Kilisesi'nin din adamlarının eğitimi hakkında ciddi soru işaretleri oluşturmaktadır. Zira din adamlarının eğitiminden onlar sorumludur.²⁵

Birinci Gün yedinci hikâye de din adamlarının insanlara yardım etmesini eleştirel bir şekilde ele almaktadır. Primas isimli bir şair verdiği yemekler ile ünlü bir başpapazın evine gidip karnını doyurmak ister. Ancak kötü giyimi nedeniyle başpapaz o gidene kadar yemeği başlatmaz. Sonunda onun ünlü bir şair olduğunu öğrenince onu hak ettiği gibi ağırlar.²⁶ Bu hikâye ile yardımseverliği ile ünlü bir din adamının aslında yardıma ihtiyaç duyan insanlara değil de hali vakti yerinde olan insanlara yardım ettiği gerçeğini oraya koyar. Bir yandan Nasreddin Hoca'nın "Ye kürküm ye" hikâyesine benzer.²⁷ Nasreddin Hoca'nın hikâyesinde karşılaşıldığı üzere insanlara görünüşüne göre değer verildiği bir ortamda Boccaccio din adamlarının çıkarıcılığı öne çıkarmaktadır. Zira fakirlere yardım ederlerse yalnızca görevlerini yerine getirmiş olurlar. Fakat zenginlere ve güçlü insanlara yardım ederlerse para, makam, güç, ayrıcalık gibi şeyler elde ederler. Bu hikâye de yine din adamlarının açgözlülüğünü anlatmaktadır.

4. Şehvet, Kibir (Kendini Beğenmişlik, Bencillik), Tembellik, Öfke ve Hasetlik

Decameron boyunca din adamlarının cinselliğe olan düşkünlüğü ile ilgili birçok hikâye vardır ki her biri benzer eleştirileri yaparken farklı yanları ortaya koymaktadır. Bunların en önde geleni üçüncü gün onuncu hikâyede kendisine sığınan bir genç kızın cehaletinden faydalanan bir keşişin kızla birlikte olmasıdır. Temel eleştiri yine din adamlarının eğitimlerini ve makamlarının getirdiği gücü kullanarak günah işlemesidir. Hikâyenin başında sığınacak bir yer arayan kız birkaç keşiş tarafından reddedildikten sonra bu keşişin yanına gelir. Aslında kızın reddedilmesinin nedeni keşişlerin günah işlememek adına zayıf bir iradeye sahip olmalarıdır. Boccaccio şu cümleyle keşişlerin düşüncelerini aktarmıştır: *Kızın çok güzel, çok körpe olduğunu gören keşiş, bu kıızı yanında alıkoyacak olursa şeytanın aklını çelebileceğinden korktu.*²⁸ Keşişlerin tembel ve bencil yapılarının kendilerini zinaya sürükleyeceklerinden emindir. Bu nedenle gınahtan uzak durmak adına genç bir kıızı sokakta bırakacak kadar acımasızdırlar. Buna rağmen genç kız sonunda ona yardım edecek bir keşiş bulur. İyi niyetler ile kıızı yanına alan keşiş bir süre sonra kızın güzelliğine dayanamayarak kıızı kandırır ve onunla birlikte olur. Nitekim diğer keşişlerin korktuğu iradesizlik kıza yardım eden keşişi esir almıştır. Keşişin iradesi kolayca kırılmıştır ve kısa sürede günaha alet olarak şeytanın yoluna girmiştir. Tüm hikâye boyunca genç kızın yanında

²² Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 242.

²³ Boccaccio, *Decameron Cilt 2*, 568-576.

²⁴ Hristiyanlık içerisinde din adamlarının Tanrı ile aracı olması ve günah çıkartma eylemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız; Kürşat Haldun Akalın, "Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültüründeki Vaftiz ve Günah Çıkartma Ayinleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, (2014):41-76.

²⁵ Reinhold Kiermayr, "On the Education of the Pre-Reformation Clergy", *Church History*, Volume 53, No: 01, (Mart 1984): 7-16. "Absolution", *The Oxford Dictionary of Christian Church*, Edt. F.L.Cross & E.A.Livingstone, (New York: Oxford University Press, 1997), 7.

²⁶ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 78-83.

²⁷ Bu hikâyede Nasreddin Hoca bir gün bir ziyafete gider. Eski elbiseleri ile gittiği zaman kimsenin ona aldırış etmediğini fark eden Nasreddin Hoca, evine dönüp kürkünü giyer ve geri gelir. Kürkü ile geri dönünce ziyafette ona ilgi gösterilmeye başlanır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; *Nasreddin Hoca*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961), 43. Prof. Dr. Mikail Bayram, *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, (İstanbul: Bayrak Mat. Ltd. Şti., 2001), 73-74. Erdoğan Tokmakçioğlu, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, (İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991), 116.

²⁸ Boccaccio, *Decameron*, 307.

kalmak için keşişlerin kapısını çalması toplum içerisindeki güvenin bir yansımasıdır. Hikâyenin sonunda kız, keşiş ile başından geçenleri masum bir şekilde yerel halktan kadınlara anlatır. hikâyeyi dinleyen kadınlar gülerек alay eder. Yalnızca bu tavırları bile toplum içinde yalan söyleyen, genç kızlardan faydalanan din adamlarının ne kadar normalleştiğini göstermektedir. Boccaccio'nun aktardığı bu halk hikâyesi din adamlarının iradelerinin ne kadar zayıf olduğu ve bu nedenle şeytanın yolunda yürümeleridir. Hikâye boyunca açık açık şehvet, açgözlülük ve kibir günahlarını işleyen keşişler öne çıkmaktadır.²⁹ Alt metinde yansıtılan fikir, iradesi bu denli zayıf insanların insanlara iradeli olmalarını ve günahattan uzak durmalarını öğütleyerek yol gösteren kişiler olmalarıdır.

Yine makamını kullanarak istediğini elde eden bir din adamı hikâyesi yedinci gün üçüncü hikâyede dillendirilmektedir. Aşık olduğu kadından yüz bulamayan Rinaldo bir keşiş olur. Fakat zaman içerisinde duygularına hâkim olamaz. Kadın çocuk sahibi olunca, kadının kocası ile ahabap olarak çocuğunun vaftiz babası olur. Bu yakınlığını ve makamını kullanarak kadını kandırır ve onunla birlikte olur.³⁰ Hikâyenin mesajı aynıdır. Normal yollarda elde edemeyeceğiniz şeyleri din adamıysanız elde edebilirsiniz. Zira anlatıcı Elissa³¹, hikâye içerisinde din adamlarının bencilliğine ve oburluğuna göndermeler yapar:

... hücreleri tıka basa krem, merhem kutuları, değişik reçel kavanozları, esans şişeleri, çeşit çeşit şekerleme kutuları, tatlı şarap, Yunan şarabı gibi değerli şarapların taşıdığı destilerle doludur. Yakından bakınca keşiş hücrelerinden çok, baharatçı itriyatçı dükkânına benzerler... Oruç tutmanın, aşırı yemekten kaçınıp ölçülü yiyip, ölçülü yaşamının insanları zayıf, ince yapılı, sağlıklı kıldığını bilirsiniz. Böyleleri de hasta olurlar ama, kuşkusuz damla hastalığına tutulmazlar.³²

Elissa'nın ağzından din adamlarını eleştiren Boccaccio, din adamlarını obur ve bencil olmakla suçlamaktadır. Halk yokluk ile açlık karşısında hayatta kalmaya çalışmaktadır. Buna rağmen az ile yetinmenin cennetin kapısını açacağını vurgulayan³³ din adamlarının besili ve kilolu olması onların ne kadar ikiyüzlü olduğunu gözler önüne sermektedir.

Altıncı gün üçüncü hikâye ise çıkar uğruna din adamlarının nelere göz yumabileceğini gösterir. Bir adam piskoposun torunu olan eşini, onu beğenen zengin bir adama para karşılığı pazarlar. Piskopos da bundan haberdar olur. Ancak zengin adamla olan yakınlık ve çıkar ilişkisi nedeniyle bu günahı görmezden gelip hiç olmamış gibi davranır.³⁴ Bu hikâye ile Boccaccio din adamlarının ne kadar ikiyüzlü ve bencil olabildiklerini anlatmaya çalışmıştır. Öyle ki piskoposluk makamına erişmiş biri kendine zarar gelmemesi için torununun pazarlanmasına göz yumacak bir karaktere sahiptir.

Üçüncü günün dördüncü ve sekizinci hikâyeleri ise cinsel ilişki yaşamaları yasak olan papazların elde etmek istedikleri kadınlara ulaşmak için dini ve makamlarını nasıl kullandıklarını göstermektedir. Şehvetin başlı başına bir günah olması bir yana din adamlarının bu günahı işlemek için kadınları kandırmaları yaşananları daha da vahim bir hale getirir.³⁵ Her hikâyede kadınları bir şekilde kandıran din adamları kocalarına bir oyun yaparak evden uzaklaştırır ve eşleriyle birlikte olur. Birinde kocayı dini perhize sokarken³⁶ diğerinde kocayı öldüğüne ikna edip

²⁹ Boccaccio, *Decameron*, 306-311.

³⁰ Boccaccio, *Decameron*, 556-562.

³¹ Hikâyeleri anlatan on genç arasında yer alan yedi genç kızdan biridir.

³² Boccaccio, *Decameron 2. Cilt*, 558.

³³ Chris Tiegreen, *Heaven on Earth Medieval Europe: Material Expressions of an Immaterial Realm*, Doktora Tezi, (Georgia State Üniversitesi, 2021), 31. Terje Oestigaard, "Heavens, Havens, and Hells of Water: Life and Death in Society and Religion", *Water: Histories, Culture, Ecologies*, Edt, Marnie Leybourne, & Andrea Gaynor, (UWA Publishing, 2006): 94-105.

³⁴ Boccaccio, *Decameron Cilt 2*, 506-508.

³⁵ *Decameron* boyunca yaratılan kadın figürü şehvet günahını işlemeye meyillidir.

³⁶ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 247-252.

Araf sandığı kapkaranlık bir odaya kapatır ve o odada aylarca tutar.³⁷ İki hikâyede de din adamlarının Tanrı ile aracı olmalarına rağmen gözlerinin kadınlardan başka bir şey görmediği ve aklının fikrinin cinsellikte olduğu eleştirisi yapılır. Üstelik cinsellik günahını işlemek için her türlü oyunu yaparlar. Bu oyunlar esnasında başka günahlar işlemekten kaçınmadıklarının halk arasında biline geldiği anlaşılmaktadır. Kadınları kandırmak için yalan söylerler, paraya karşı açgözlüdürler, şehvete düşkündürler, kadınların kocalarına karşı hasetlik beslerler, işlerini yapmazlar yani tembeldirler, paylaşmayı sevmezler yani oburdurlar, kendilerini toplumdan üstün görürler yani kibirlidirler.

Tembellik iyi bir Hristiyan'ın işlememesi gereken bir günahtır. *Decameron* boyunca sıklıkla öne çıkan bir günah değildir. Buna rağmen ilk hikâye birinci günün birinci hikâyesi kitabın başlangıcı olmakla birlikte din adamlarının bilgisizliğini ve tembelliğini gözler önüne sermektedir. Bu hikâyede hayatı boyunca birçok kötülük yapmış olan Ser Cepparello adında biri vardır. Sahte belge düzenleme, yalancılık, dolandırıcılık, fesatlık, cinayet ve daha birçok farklı kötülüğü zevk için yapan biridir. Onun bu karakteri yaşadığı şehirde de bilinir. Ancak bir borcu tahsil etmek için gittiği Bourgogne şehrinde hastalanıp ölüm döşegine düşer. Bunun üzerine yanında kaldığı arkadaşları son görevini yapıp günah çıkarması için bir papaz getirtirler. Ser Cepparello da yalanlar söyleyerek kendisini çok iyi bir Hristiyan gibi papaza gösterir. Bu şekilde hayatını kaybeder. Ama papaz, Ser Cepparello'nun söylediklerinden etkilenerek onu bir Ermiş (Aziz)³⁸ ilan eder.³⁹ Bu hikâye ile Boccaccio Hristiyanlık içindeki ermişlik mertebesinin ne kadar alelade bir şey olduğunu ortaya koyar. Bir din adamının eğitimsiz ve tembel olması nedeniyle kötülüğü, zevk için yapan bir insanın bile ermiş olabileceği bu hikâyeye aracılığıyla insanlara aktarılmaktadır. Halk arasında anlatılan bu hikâyeye toplumun ermişlere ve bu mertebeye dair şüpheler duyduğunu göstermektedir.

5. Manastırlardaki Şehvet Günahı

Manastırlardaki yozlaşmışlıklara yapılan eleştiriler *Decameron*'un diğer önde gelen temalarından biridir. Zira manastırlar yüksek Orta Çağ'da⁴⁰ Avrupa ana karasının dört bir yanına yayılmış bir durumdadır. Manastırlardaki rahibelerin bekâret yemini etmesi ve hayatlarını dine adanması beklenir.⁴¹ Boccaccio'nun manastırlarda işlenen zina suçunu anlattığı olaylar bu açıdan bir hayli ilginçtir. Birinci gün dördüncü hikâyede de din adamlarının günahkâr yaşamını konu edinir. Bu hikâyede manastıra bir kız alıp onunla birlikte olan bir keşiş, başrahibin bunu anladığını fark edince başrahip için bir oyun hazırlar ve onun da kız ile birlikte olmasını sağlar. Bu sayede ceza almaktan kurtulur.⁴² Aslında bu hikâyeye ile anlatılmak istenen din adamlarının her birinin dindar bir insanmış gibi rol takındığıdır. Zira keşişin hazırladığı tuzak din adamlarının günahkâr yaşamının ruhban sınıfı içinde bilinir hale geldiğini göstermektedir. Aynı tip bir hikâyede dokuzuncu gün ikinci öyküde de anlatılır. Yatağına adam alan rahibeyi suçüstü basmaya giden başrahibe aynı gece başrahip ile birlikte olmuştur. Acele ile başrahibin donunu başına geçirip gider. Bunu fark eden rahibe, başrahibenin de aynı günahı işlediğini anlayarak ceza almaktan kurtulur. Bu hikâyeye ilkiyle birçok benzerlik taşımaktadır. Ancak ilkinden farklı olarak bir anlık

³⁷ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 285-295.

³⁸ Bir insanın Ermiş ilan edilmesi normalde bu kadar hızlı ilerleyen bir süreç değildir. Fakat Erken Ortaçağ'da yerel kiliselerin bu tip karar aldığına da rastlanmıştır. Papalık 11.yüzyıldan itibaren kişilerin Aziz ilan edilmesi kararını kendine bağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; <https://islamsiklopedisi.org.tr/aziz--hristiyanlik>, 13.04.2022, 15:15. *The Oxford Dictionary of Saints*, Edt.David Hugh Farmer (Oxford: Oxford University Press, 2011), xi.

³⁹ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 44-57.

⁴⁰ Yüksek Ortaçağ'ın zaman aralığı için bakınız; William Chester Jordan, *Europe in the High Middle Ages*, (London: Penguin Publishing, 2002), 9. Hans Jacob Orning, *Unpredictability and Presence: Norwegian Kingship in the High Middle Ages*, (Leiden & Boston: Brill, 2008), 4.

⁴¹ Barbara A. Hanawalt, *The European World, 400-1450*, (New York: Oxford University Press, 2005), 40. Sam Zeno Conedera SJ, *Ecclesiastical Knights The Military Orders in Castile, 1150-1330*, (New York: Fordham University Press, 2015), 22

⁴² Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 66-70.

gaflet ile işlenen bir günah yoktur. Bunun yerine artık normalleşmiş bir günah ve manastır hiyerarşisinin tepesine çıkmış bir ahlaksızlık vardır.

Günler ilerledikçe Boccaccio'nun daha ağır eleştiriler içeren hikâyeler anlattığı göze çarpmaktadır. Yine manastır yaşamının masum olmadığını anlatan üçüncü gün birinci hikâyede Masetto adlı genç manastırda işe girebilmek için sağır ve dilsiz taklidi yapar. Ancak çalışmaya başladıktan sonra sağır ve dilsiz olduğu için hiçbir şey anlatamayacağını düşünen bazı rahibeler onunla ilişkiye girmeye başlarlar. Bir-iki rahibenin başlattığı bu hareket zaman içinde tüm manastıra yayılır ve başrahibe bile genç adam ile birlikte olmaya başlar. Halktan gizlemenin de yolunu bulan başrahibe sayesinde Masetto yıllarca orada yaşayıp manastırdaki rahibelerden onlarca çocuk sahibi olur.⁴³ Bu hikâye rahibelerin manastır yaşamı ile alakalı ağır eleştirilerin komik bir dille anlatıldığı bir hikâyedir. Kendilerini dine adanmış ve bekâret yeminleri ile bilinen rahibelerin aslında en ufak bir fırsatta nasıl yoldan çıktıklarını halka aktarmaktadır.⁴⁴ Fakat önceki hikâyelere kıyasla tüm rahibelerin dâhil olduğu bir günahın yıllarca devam ettirilmesi ve dini bir yapının bu günaha alet edilmesi söz konusudur. Tanrı'nın varlığının her yerde olduğu düşüncesi⁴⁵ hâkim olmasına rağmen onun hizmetkârları olduğu düşünülen din adamlarının yaşadığı hayat kilisenin düştüğü durumu açıkça göstermektedir.

6. Reform Hareketinin Geçmişi ve *Decameron* ile Bağlantısı

Reform hareketi kiliseyi yoğun bir şekilde eleştiren ve belli değişiklikler yapılmasını isteyen bir akımdı. Bu akımın Martin Luther liderliğinde başladığı ve zaman içerisinde büyüyerek farklı yapılarla büründüğü söylenebilir. Kalvinizm, Lutheranlık, Anglikanizm vb. anlayış ve yorum farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ancak Reform hareketinin en önemli etkisi, kilise ve din adamlarının ciddi sorunlar barındırdığı düşüncesinin ötesine geçilerek bir değişim istenmesi olmuştur.⁴⁶ *Decameron* eserinde din adamları ve kiliseyi toplumun nasıl algıladığı görülmektedir. Reform hareketi esnasında din adamlarına ve kiliseye karşı görülen memnuniyetsizlik aslında yüzyıllardır Orta Çağ Avrupası'nda halk arasında anlatılagelmiş bir gerçektir. Öyle ki *Decameron*'da ruhban sınıfı ve Katolik Kilisesi yedi büyük günahın dünyadaki örneklerini yansıtmaktadırlar.⁴⁷

Decameron'da Boccaccio tarafından toplanılarak aktarılan bu hikâyeler bu memnuniyetsizliğin en nadide göstergelerinden biridir. Reform hareketinin neden önemli olduğu *Decameron* eserinde yöneltilen eleştiriler dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir. Yedi büyük günahın örnekleri olarak ruhban sınıfının en fazla işlediği günah, açgözlülük ve şehvettir. Martin Luther de bunun farkında olarak 1517 yılında ilan ettiği 95 Tez'i takiben bazı reform isteklerinde bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlisi “Günah Bağışlama Belgeleri” olarak bilinen Endüljans satışının dinde yeri olmadığını ve din adamlarının bu yolla gelir elde etmesinin yanlış olduğunu belirtmesidir. Bu düşüncesi ile açgözlülük günahının din adamları tarafından işlenmesine engel olmayı amaçlamaktaydı. Luther'in diğer bir hareketi ise din adamlarının evlenmesi yasağının yanlış olduğuydu. 1521 yılından itibaren Protestan düşüncesi destekleyen birçok rahip evlenmeye başlamıştır. Luther'in kendisi de 1525 yılında evlenerek desteğini göstermiştir. Bu noktada Luther yüzyıllardır cinsel perhizi uygulayamayan din adamlarının evlenmelerine izin verilerek zina yapmalarının engellenebileceğini düşünmüş olması

⁴³ Boccaccio, *Decameron Cilt 1*, 224-231.

⁴⁴ *Decameron* boyunca cinselliğin sıkça hikâyelere konu olması dikkat çekici bir özelliktir. Bunun nedeninin altında günümüze kıyasla insanların günlük hayatında cinselliğin daha büyük bir öneminin olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Katherine Harvey, *The Fires of Lust Sex in the Middle Ages*, (Londra: Reaktion Books, 2021), 37-43.

⁴⁵ *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, Edt. Ian A. McFarland, David A. S. Fergusson, Karen Kilby, Iain R. Torrance, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 524.

⁴⁶ *The Encyclopedia Of Protestantism Volume 1 A-C*, Ed. Hans J. Hillerbrand, New York & London: Routledge, 2004), 30, 100.

⁴⁷ Yedi büyük günah ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız; Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, Çev. İngiltere Dominiken Merkezi Kilise Babaları, (Christian Classics Ethereal Library, 2009), 1292-1294

muhtemeldir.⁴⁸ *Decameron*'da anlatılan hikâyelerin çoğunda ortak nokta olan şehvet günahının Protestan reformunun yaptığı yenilikler ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Sosyal yaşamda önemli bir yeri olan cinsel hayatın din adamları için yasak olması iradesiz din adamlarının kolaylıkla yoldan çıkmasına neden olmaktadır. Bu uygulama ile din adamları şehvet günahını işlememiş olacaktı.

Sonuç

Decameron dini eleştirinin reform hareketi öncesinde de var olduğunun en güzel örneklerindedir. Boccaccio'nun kalemi Orta Çağ Avrupası'nın dini anlamdaki rahatsızlıklarının sosyal bir yansıması olarak öne çıkmıştır. Bu sayede Avrupa halklarının reform hareketine giden süreçte yavaş ama giderek büyüyen bir eleştirel anlayış oluşturduğu görülmektedir. Zira Luther'in dile getirdiği zina, açgözlülük, kibir, eğitimsizlik vb. konular *Decameron*'da da göze çarpan ortak noktalar. Doğrudan dile getirilmemesine rağmen *Decameron*'da yer alan dini eleştiri içeren hikâyeler incelendiğinde, ruhban sınıfına ve Katolik kilisesine bir karakter çizildiği göze çarpmaktadır. Bu karakter, özünde yedi ölümcül günahın bir temsilidir. Din adamları sosyal hayata yön veren kişi hüviyetini taşımasına rağmen yüksek Orta Çağ'da toplumu yoldan çıkararak bir şekle evrilmiştir.

KAYNAKLAR

Akalın, Kürşat Haldun, "Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkartma Ayinleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, (2014):41-76.

Andrei, Filippo, *Boccaccio the Philosopher An Epistemology of the Decameron* Palgrave Macmillan, 2017.

Aquinas, Thomas, *Summa Theologica*, Çev. İngiltere Dominiken Merkezi Kilise Babaları,

Christian Classics Ethereal Library, 2009.

Backhaus, Jürgen G., Edt. *The Reformation: As a Pre-condition for Modern Capitalism*, Berlin: LIT Verlag Münster, 2010.

Bayram, Mikail, Prof. Dr., *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, İstanbul: Bayrak Mat. Ltd. Şti., 2001.

Boccaccio, Giovanni, *Decameron Cilt 1-2*, Çev. Rekin Teksoy, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1996.

Brady, Thomas A. & Oberman, Heiko A. & Tracy, James D., Edt., *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Volume 1: Structures and Assertions*, Leiden & New York & Köln: Brill, 1994.

Bremer, Thomas & Schütz, Susanne, Edt., *Interculturalism and space in literature and media: 8th International Colloquium in Romance and Comparative Literature (Universities of Brno, Halle und Szeged)*, Publikation des Promotionsstudiengangs an der Internationalen Graduiertenakademie der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016.

Conedera SJ, Sam Zeno, *Ecclesiastical Knights The Military Orders in Castile, 1150-1330*, New York: Fordham University Press, 2015.

⁴⁸ *Reformation*, 454. *The Cambridge Companion To Martin Luther*, Ed. Donald K. McKim, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 168.

Cross, F.L. & Livingstone, E.A., Edt., *The Oxford Dictionary of Christian Church*, New York: Oxford University Press, 1997.

Daniels, Rhiannon, *Boccaccio and the Book: Production and Reading in Italy 1340-1520*, Londra: Modern Humanities Research Association And Maney Publishing, 2009.

Eldevik, John, *Episcopal Power and Ecclesiastical Reform in the German Empire Tithes, Lordship, and Community, 950-1150*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Farmer, David Hugh, Edt., *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

Gölpınarlı, Abdülbaki, Haz. *Nasreddin Hoca*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.

Grendler, Paul F., *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Princeton: Princeton University Press, 2015.

Hanawalt, Barbara A., *The European World, 400-1450*, New York: Oxford University Press, 2005.

Harvey, Katherine, *The Fires of Lust Sex in the Middle Ages*, Londra: Reaktion Books, 2021.

Hillerbrand, Hans J., Ed., *The Encyclopedia Of Protestantism Volume 1 A–C*, New York & London: Routledge, 2004.

Jordan, William Chester, *Europe in the High Middle Ages*, London: Penguin Publishing, 2002.

Kiermayr, Reinhold "On the Education of the Pre-Reformation Clergy", *Church History*, Volume 53, No: 01, (Mart 1984): 7-16.

Kirkham, Victoria & Sherberg, Michael & Smarr, Janet Levarie, *Boccaccio- A Critical Guide to the Complete Works*, The University Of Chicago Press, 2014.

Lamport, Mark A, Ed., *Encyclopedia of Martin Luther and the Reformation*, Rowman & Littlefield, 2017.

Liere, Frans van "Was the Medieval Church Corrupt?", *Misconceptions About the Middle Ages*, Ed. Stephen Harris & Bryon L. Grigsby, New York: Routledge, 2008.

Lohse, Bernhard, *Martin Luther: eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, MüniH: Verlag C.H.Beck, 1997.

McFarland, Ian A. & Fergusson, David A. S. & Kilby ,Karen & Torrance, Iain R, Edt. *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, Edt. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

McKim, Donald K., Edt. *The Cambridge Companion To Martin Luther*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Oestigaard, Terje, "Heavens, Havens, and Hells of Water: Life and Death in Society and Religion", *Water: Histories, Culture, Ecologies*, Edt, Marnie Leybourne, & Andrea Gaynor, UWA Publishing, 2006.

Orning, Hans Jacob, *Unpredictability and Presence: Norwegian Kingship in the High Middle Ages*, Leiden & Boston: Brill, 2008.

Saunders, Kevin W., *Saving Our Children from the First Amendment*, New York: NYU Press, 2006.

Smarr, Janet, "Clergy in the Decameron Another Look?", *Heliotropia 11.1–2*, (2014): 55-64.

41. Sinanoğlu, Suat, "Giovanni Boccaccio", *DTCF Dergisi*, cilt XVI, sayı 1 - 2, (1958): 19-

Tiegreen, Chris, *Heaven on Earth Medieval Europe: Material Expressions of an Immaterial Realm*, Doktora Tezi, Georgia State Üniversitesi, 2021.

Tokmakçioğlu, Erdoğan, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991.

Türer, Celal, Prof. Dr. & Olgun, Hakan, Doç. Dr., Edt., *Doğu'dan Batı'ya Düşünce'nin Serüveni Antikçağ Yunan & Ortaçağ Düşüncesi 2.Cilt.*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Westfahl, Gary, *A Day in a Working Life: 300 Trades and Professions through History Volume 1: Prehistory, Beginnings-1000 BCE Thorough The Islamic World, 600-1500*, California: ABC-CLIO, 2015.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/aziz--hristiyanlik>

Osmanlı Başkentinde Basmacı Esnafı ve Ermeni Basmacılar

The Calico Printers in the Ottoman Capital and the Armenian Calico Printers

Canan TORLAK EMİR*

ÖZ

Bu çalışma 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda basma manifaktürünün doğuşu ve pamuklu dokumanın gelişmesinde Ermeni basmacı esnafının rolünü ve faaliyetlerini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya koymayı hedeflemektedir. Osmanlı esnaf örgütünün birimlerinden olan basmacılık, ahşap kalıpların çeşitli desenlerle fırça ve kalem yardımıyla boyanıp ince pamuklu kumaş üzerine basılarak ya da elle çizilerek işlenme sanatıdır. Basmacılığın imparatorlukta ortaya çıkışı 19. yüzyılda basma fabrikasının kuruluşu olarak kabul edilmiş, erken dönemde var olan dokuma sanayi her ne kadar hububattan sonra ikinci önemli üretim hacmini teşkil eden unsur olsa da göz ardı edilmiştir. Bu makalenin literatüre en önemli katkısı 18. yüzyıl nüfus defterlerinden elde edilen verilerle hazırlanan tablolarla Osmanlı'da basmacılıkla uğraşan esnafı görünür kılmaktır. Böylece "Osmanlı'da sanayi var mıydı/sanayileşme dönemi yaşandı mı?" şeklindeki tartışmalara alternatif bir bakış açısı getirerek "erken dönemde Osmanlı sanayisi ne doğrultuda hareket ediyordu, Osmanlı'daki basmacıların mali profilleri ve batıyla kurdukları ilişkileri nasıldı?" şeklinde analiz etmek daha kapsayıcı olacaktır. Ermeni basma ustaları İstanbul'da 18. yüzyılda inşa edilen Yenikapı, Fazlı Paşa ve Ayazma basmahanelerinde başlayan dokuma serüvenini doğu-batı arasında geliştirerek şöhretlerini sınır ötesine taşımışlardır. Ermeni basma ustalarının uyguladıkları baskı ve boyama teknikleriyle Avrupa'nın önemli şehirlerinde ilgiyle takip edilmeleri, onların bu alanda *calico printers* olarak anılmalarını ve Türk kırmızısının bir nevi mucidi olarak bilinmelerini sağlamıştır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemindeki basma üretimine Ermeni basma ustalarının katkıları ve onların Avrupa dokuma merkezleriyle kurdukları ticari ilişkiler çerçevesinde doğu-batı arasındaki dokuma güzergahları üzerinden basmacılığın kısa tarihine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Basmahane, Osmanlı Esnafı, Ermeniler, Basmacılar, Sanayileşme, Dokuma, Türk Kırmızısı*

ABSTRACT

This paper aims to investigate the role and activities of Armenian calico printers in the birth of the printing manufacture and development of cotton weaving in the 18th century Ottoman Empire, in the light of Ottoman archive documents. Calico printing, one of the units of Ottoman guilds' organization, is the art of embroidering by printing various patterns painted with a brush on wooden blocks or drawing them individually. The birth of calico printing in the Ottoman Empire was accepted as the building of the printing factory in the 19th century. The weaving industry which existed in the early period was ignored although it was the second important

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, canantorlakemir@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1785-8930>).

volume of production after grain. The most important contribution of this paper to the literature is to make the calico printers in the Ottoman Empire visible by using the data obtained from the 18th century population registers, and with tables. Thus, the article brings an alternative perspective to the discussions of whether there was a period of industrialization in the Ottoman Empire or not. It will be more inclusive to analyze the alternatives offered by this study: "How was the Ottoman industry in the early period, how were the financial profiles of the calico printers, and how was their relations with the West?". Armenian calico printers had improved the weaving journey which started at the printing places built in the 18th century in Yenikapı, Fazlı Pasha and Ayazma in Istanbul and carried their reputation beyond the borders.

The fact that important European cities followed with great interest their printing/painting techniques paved the way for them to be called as “calico printers” and to be known as inventors of the Turkey red. In this paper, the contribution of Armenian calico printers to the printing production in the early period of the Ottoman Empire will be discussed. Furthermore, a brief history of printing will be mentioned through the weaving routes between the west and east within the frame of commercial relations they established with European weaving centers.

Keywords: *Cotton Fabric, Ottoman Guild, Armenians, Calico Printers, Industrialization, Weaving, Turkish Red*

Extended Summary

This work focuses on calico printing manufactures in the Ottoman Empire before Tanzimat Era and brings light on the pre-industrial Ottoman society by investigating the workshops built in Istanbul. Due to the majority of their number in the workshops, their efficiency in trans-imperial trade as well as their role in the transfer of certain techniques to Europe, special emphasis is given to the role of Armenian calico printing artisans and their activities as a means of transfer in the field of printing and dying via the commercial networks developed between the East and West.

Recent research on the history of Ottoman guilds reveals the inner dynamics of guilds in the Empire distancing itself from the static categorizations of institutional history by considering the empire-wide economic, social, and fiscal transformations. Following this approach, this article investigates the calico printing artisans as part of the larger context of dynamic Ottoman guild structures in the early modern Istanbul before the eve of the period of reforms of the nineteenth century.

Studies on the history of industrialisation of textile production on Ottoman lands focus on the opening of the printing manufacture of *Basmahane-i Amire* in 1848 and tend to disregard earlier production activities on the basis of their relatively smaller scale of production. Aiming to contribute to existing literature, this article has analysed census registers from 1792 and an artisan census from 1835 from Ottoman archival sources, which reveal the calico printing artisans in the “pre-industrial period” manufactories in Istanbul. The information provided by these registers has not been studied in previous works so far. Actually the textile printing workshops built in the early 1700s founded the basis of *Basmahane-i Amire* that was built in the next century. Apart from providing this new information for literature by revealing the so far unstudied workshops, this article also aims to contextualize calico printing activities and artisans who were effective both in Ottoman economy and in World trade history.

An analysis of the above-mentioned sources reveals quantitative information on the craftsmen, *kalfas* and apprentices, as well as providing evidence on their confessional identities. The research of *hüküm* and regulations concerning this branch of occupation are also informative about the organisational structure of the calico printing artisans. In this regard, the censuses reveal that the Yenikapı Langa and Fazlı Pasha printing places contained 15 workshops and 501 calico

printers, and Üsküdar Ayazma printing place consisted of 467 calico printers in 5 workshops. The majority of calico printers in these workshops were Armenians, as their names reveal. While the religious identities of Ottoman calico printing artisans have been determined basically based on Ottoman census records, the Istanbul *Kadı* Registers and *Ahkam* Registers were also consulted about the organizational structure of calico printing artisans

A major point revealed by secondary literature is the contribution of Ottoman Armenian artisans in the transfer of calico printing technique in the 17th century between East and West. For the activities of Armenian calico printers in the transmission of printing technique from the East to the West, calico printing studies published so far in literature were the main sources of this study. Accordingly, the roles of calico printing craftsmen in trade, the commercial centres they visited in Europe, and the workshops they established are the features that make them particular in this field.

The contribution of the Armenian calico printers to the production technique of a special colour known as the *Turkish Red* and the developments of this colour in the European weaving industries also emphasises the significance of the Ottoman Armenian artisans. The Armenian calico printers were called *calico printers of the East* and considered as authority in the development and transfer of *Turkish Red*, since they were closely followed in important cities of Europe thanks to the printing and dyeing techniques they applied. How the transfer of Eastern calico printing technique from the Ottoman cities happened, who were responsible for this transfer. Which centres exactly this was transferred is a debated topic in literature. It seems that Ottoman Armenians were pioneers in transferring the production technique of this colour to Marseille in 1669, to Holland in 1678, to Livorno and Tuscany in 1680 and finally to Genoa in 1690. Therefore, in the last quarter of the 17th century the Ottoman Armenians are called inventors of *eastern printing technique* by Europeans.

Finally, the analysis of information provided by Ottoman archival sources and secondary literature demonstrates that the manufactures of textile printing in Istanbul built since the first decades of the eighteenth-century had quite a large scale of production and content. It is necessary to take into account the activities of these workshops, which is largely missing in the literature produced so far in order to fully comprehend the eve of “Ottoman industrialisation”.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuklu dokumanın incelendiği pek çok çalışmada temel kaidelerden birisi 18. yüzyılda Birleşik Krallık’ta buharlı makinelerin icat edilmesiyle başlayan endüstri hareketi ve bu hareketin bütün dünyada olduğu gibi İmparatorluğu da büyük tesir altında bıraktığı yönündedir. Görünürde kapitalist düzenin 1780’lerde Sanayi Devrimi’yle ortaya çıktığı düşünülse de 16. yüzyılda fabrikalarda değil tarlada üretilen malların sömürülmesine dayalı, yüzyıllardır pamuk üreten medeniyetler üzerinde hâkimiyet kurarak Manchester merkezli Avrupa pamuk imparatorluğu kurulmuştur (Beckert, 2018: 16-17). Bu gelişme Çin’den Hindistan’a, ABD’den Batı Afrika ve Orta Asya’ya uzanan pamuk medeniyetlerinin geleceğin pamuk üretim merkezleri olarak kalacağını düşündürse de pamukla en az meşguliyeti olan Avrupalıların tam olarak 19. yüzyılda pamuk üzerinde hâkimiyet kuracaklarını düşündürmezdi (Beckert, 2018: 12-14). Sanayi Devrimi’nin bir anda ortaya çıkmadığı, temelinde 16. yüzyılda uygulanan savaş veya ticari kapitalizm olduğu aşîkârdır.

19. yüzyıl ortalarında kurulan Basmahane-i Amire’nin işleyişine değinerek sürdürülen Osmanlı pamuklu dokuma alanındaki çalışmalar ise genel tabloda bir şeylerin eksik olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Buharlı makinelerin icadı ile basma fabrikasının kuruluşu arasında geçen zaman diliminde Osmanlı toplumunun önemli bir unsurunu oluşturan esnaf teşkilatının varlığı ve faaliyetleri hakkında dokuma üzerine kaydedilen verilerin incelenmesi

İmparatorluk’ta fabrikalar çağından önce kurulan manifaktürlerin kapasitelerinin tespit edilmesinde katkı sağlamıştır.

Bu çalışma ilk olarak Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı toplumundaki pamuklu basma kumaşın üretim ve tüketimini görünür kılmak üzere çeşitli arşiv malzemelerinin analizini hedeflerken, batı literatüründe sıklıkla bahsi geçen önemli bir tespit sonucu sınırlarını genişletme kararı alarak Osmanlı idaresinde yaşayan Ermeni basmacıların 19. yüzyıl öncesindeki faaliyetlerini geliştirdikleri baskı ve boyama tekniğini, sahip oldukları denizaşırı ticaret ağlarıyla doğudan batıya basma üretiminin transferini sağlamada kullanan doğulu basma ustaları olduklarını göstermektedir (Riello, 2013: 160-187). Zikredilen eksiklik Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan basmacı esnafının incelenmesiyle bir nebze giderilmeye çalışılarak sonucunda mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. 1792 ve 1835 yıllarında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında imparatorluk bünyesinde basma işiyle uğraşan esnafın çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu, beşerî sermaye sonucu elde ettikleri beceri ve maharetleri vesilesiyle pamuklu kumaş üzerinde eşsiz baskı ve boyama tekniğini geliştirdiklerini göstermiştir. Özellikle erken dönemde Avrupa kıtasını hayran bırakan “*Turkish Red*” olarak bilinen Türk kırmızısı rengini geliştirerek başta Marsilya olmak üzere ticaret merkezlerinde yayılmasında öncülük yapan Ermeni basma ustalarının İstanbul’dan Avrupa’ya uzanan atölyeleri takip ederek haklı şöhretlerine nasıl sahip olduklarını gözlemek mümkündür.

Osmanlı devleti 19. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa’nın ekonomik açıdan şekillendirdiği dünyaya ayak uydurmak üzere bazı atılımlarda bulunmaya başlamıştır. Sanayi devrimi ile elde edilen sermaye stoku, üretim hacmi, teknoloji ve enerji kapasitesi açıkça Avrupa’nın lehine olan gelişmelerken; Tanzimat öncesi Osmanlı ekonomisi çoğunlukla tarıma dayanmakta ve küçük atölyeler ile harp sanayii şeklinde teşkilatlanmış bir dokuma sanayiine sahiptir (Öztürk, 1990: 23). Reformlar çağı olarak adlandırılan 1826-1876 dönemi “düzenli” yenileşme hareketlerine sahne olmuştur. Tanzimat dönemiyle birlikte geniş açıdan sanayileşmenin önemini benimseyen Osmanlı yöneticileri modern tekniklerle donatılan Avrupa fabrikalarına karşın el emeği ile çalışan Osmanlı manifaktürlerinin bu yarışta şansı olmadığını düşünerek, 19. yüzyılın ikinci yarısında bütçeden ayrılan büyük paylarla devlet fabrikaları kurma yolunda önemli kararlar almıştır. Avrupa’daki sanayi devriminin Osmanlı İmparatorluğu’na etkisi, ticaret talebinin artması ve bunun karşılığında devletin gösterdiği ihracat kontrolleri ise asıl önemli tesir olmuştur (Genç ve Özvar, 2021: 172). Batı’daki bu uzun vadeli zenginleşme, sermaye birikimi ve teknolojik değişimler askeri alanda da çok önemli sonuçlar doğururken ithal ikameci sanayi kurma fikrini Osmanlılar dönemselsel olarak uygulamışlardır. İthal ikamesi olarak yaptığı pamuklu basma, yelkenli bezi, yünlü kumaş ve ipekli dokuma sanayi Batı tarzı üretimle yarışacak seviyede değil, ülke içinde ucuza mal edip bol olarak elde etmekten ibarettir. Savaş sanayi alanında ilk fabrika tipi yapılar 1800’lerde ortaya çıkmıştır. Batı tarzında bir ordu kurulduğunda tek eksiğin askeri mühimmat olmadığı; ayakkabı, elbise, gömlek gibi ihtiyaçları da karşılamak üzere 1830’larda önemli ölçüde sanayileşme faaliyetleri başlamıştır (Genç ve Özvar, 2021: 173-175). İthal ikameci bir anlayışla kurulan bu fabrikaların temel amacı hem halkın hem de askerlerin gereksinimlerini temin etmek, dış ticaret dengesinin sağlanmasında katkıda bulunmaktır.

Osmanlı Devleti’nde mevcut kurumların kendi iç dinamikleri ve etrafındaki dünyada meydana gelen değişimlerden etkilenecek kimi zaman dönüşüm geçirmesi genel yargıların oluşmasında birtakım kırılmalar yaratarak daha dinamik bir kurumsal tarih incelenmesine imkân vermektedir ki Genç, Osmanlılar’da görülen sanayileşme atılımlarını dönemselsel olarak ele alarak bu konunun vurgulanmasını sağlamıştır. 18. yüzyıl ekonomisini farklı trendlerin yaşandığı iki döneme ayırarak 1760’lara kadar pek çok sektörde gelişme ve ilerlemenin yaşandığı birinci dönem, daralma ve buhranların yaşandığı 1760 sonrası ise ikinci dönem olarak adlandırılmıştır (Genç, 2013: 209). Bu dönemselsel bakış açısına Osmanlı dünyasında vuku bulan sanayi atılımlarını açıklamada ihtiyaç vardır. Şöyle ki, 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul, Halep, Tokat, Bursa ve Edirne gibi merkezlerde endüstriye yönelik imalat artmış, pamuklu basma manifaktürleri

kurulmaya başlanmıştır (Genç, 2013: 210-211). Yüzyılın ortalarından itibaren ise kurulan bu manifaktürlerde yürütülen üretimde pek çok alanda olduğu gibi açıkça bir gerileme ve daralma gözlenmiştir (Genç, 2013: 212-215).

Osmanlı mali düzeninde kurulan manifaktürler, esnaf teşkilatının faaliyetleri, sadece yerel pazara yönelik üretimin olmaması ve Osmanlı’nın özellikle dokuma sanayinde kullandığı boyama tekniği erken yüzyıllarda Avrupa’nın hayranlığını uyandırmaktadır. Özellikle Ermeni ailelerin Osmanlı sanayileşme sürecine katkıları, icat etmiş ve kurmuş oldukları çeşitli sanayi kollarıyla imparatorluğun gelişmesindeki etkin rolleri literatürde var olan “Osmanlı sanayileşemedi veya sanayileşme faaliyetleri Osmanlı’da vuku bulmadı” yorumlarına bir nebze karşı fikir geliştirmede destek olmaktadır. Yeni makine ve fabrikaların Osmanlı sınırlarında kurulması, üretim yaparak Avrupa’ya bağlılığını bir nebze azaltmaya yönelik batı denginde çalışmaya başlaması, Osmanlı’nın sömürge kurmadan da sanayileşmede ilerlemesini sağlayan unsurlardır. Zikredildiği gibi Osmanlı hem askeri hem de siyasi ihtiyaçları için endüstriyel tarzda üretim yapmıştır. Fabrikaların inşa edildiği 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce Osmanlı dünyasında işleyen manifaktürler, esnaf örgütlenmesi ve sanayiye yönelik üretim bize Osmanlı’nın “batı” tarzında sanayileşmediğini ama Sanayi Devrimi olarak adlandırılan büyük değişimden de habersiz kalmadığını göstermektedir. Gösterilen çaba ve kurulan organizasyonlu üretim tarzı buna örnektir. Bu sebeple Osmanlı maliyesinin temel taşlarından biri olan esnaf organizasyonuna genel hatlarıyla değinerek, basmacı esnafının faaliyetlerine özellikle dokumacılık sektöründe geliştirdikleri teknik ve boyama alanında öncülük yapmış Ermeni ustalara yer verilecektir. Akabinde Ermeni basmacıların baskı ve boyama tekniğindeki deneyim ve bilgilerini kurmuş oldukları ticari ağlar vasıtasıyla Avrupa’nın pek çok şehrine taşınmaları üzerinde durulacaktır.

1. Osmanlı Devletinde Esnaf Teşkilatına Kısa Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal düzeni askeri zümre ve reaya üzerine inşa ettiğimizde vergi ödemekle mükellef reaya; vergiden muaf olan ve yönetime mensup askeri tabaka dışındaki bütün şehirli nüfusu kapsamaktadır. (Genç, 2014: 13-15). Osmanlı ekonomisinin en önemli organını teşkil eden esnaf teşkilatı, en temel anlamıyla, “geçimlerini sağlamak üzere şehir ve kasabalarda mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir iş kolunun belirli bir bölümünde uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenme” olarak tanımlanmaktadır (Genç, 2013: 289). Osmanlı esnaf örgütlenmesi arşiv vesikaları, karşılaştırmalı literatür çalışmaları ve genel teamülleri değiştirerek dinamik lonca hayatına dikkat çeken çalışmalarla yenilenerek incelenmeye devam etmektedir (Faroqhi, 1995: 93-112; Faroqhi, 2012: 289-308; Başaran ve Kırılı, 2017: 277-295; O. Yıldırım, 2002: 407-419; Yi, 2018: 49-131). Bu çalışmalar ışığında Osmanlı esnaf teşkilatının imparatorluğun ilk yıllarındaki haliyle kalmadığı kendi özerk yapılaşmalarının da olduğu yönündedir. Osmanlı yönetimi için esnaf örgütünün, mal ve hizmet üretimini sağlayarak toplumdaki talebi karşılama haricinde çeşitli bazı fonksiyonlara sahip olduklarını vurgulamak gerekir (Baer, 1970: 151). Zira kendi üyeleri ve devlet arasında idari ve aracı bir bağlantı özelliğine sahip, devletin yönetimde benimsediği temel kaideleri, kendi üyeleri arasında uygulayarak devlete bu hususta yardımcı olmuşlardır. Bu örgütün yönetiminde kethüda, yiğitbaşı, ustabaşı, esnaf şeyhi ve ihtiyarları vardır (Barkan, 1985: 39-46; Faroqhi, 2011: 33-61; İnalçık, 1986: 135-142; Kal’a, 1995: 421-430). Yayınlanmış İstanbul sicilleri ve ahkâm defterlerini takip ettiğimizde 18. yüzyılda imparatorluğun başkenti olan İstanbul’daki esnaf gruplarının çeşitliliğini takip etmek mümkündür. (Kal’a, 1997; Kal’a, 1998a; Kal’a 1998b).¹

¹ İSAM. (2008). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138- 1151 / 1726-1738), Cilt: 21, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi. Bu sicil diğer yayımlanan sicillerden farklı olarak zikredilen tarihler arasında İstanbul’da yer alan esnaf gruplarını etnisitelerine göre ayırarak toplam sayılarını vermiştir. Erken dönem nüfus sayımlarına bir örnek teşkil eden 24 numaralı sicile göre 72 farklı esnaf birimi İstanbul’un değişik semtlerinde organize olarak iktisadi hayatın gündelik işleyişini aksatmadan devam etmesini sağlamıştır.

Osmanlı toplumundaki esnaf hakkındaki çalışmalar sarraflık, debbağlık gibi belirli mesleklerin nadiren sadece Müslüman veya gayrimüslimler tarafından icra edildiğini göstermektedir (Genç, 2013: 302-303; İpek, 2011; Turna, 2017: 175-191). Son dönemde yapılan çalışmalar toplumdaki dini farklılıkların esnaf örgütlenmesi üzerindeki yansımalarına odaklanmak yerine hemşehrilik, göç ve ekonomik ağlar gibi yeni paradigmlar üzerine yoğunlaşmaktadır. İstanbul’un önemli bir göç merkezi oluşu esnaf organizasyonunda yer alan bazı meslek gruplarında sadece Ermeni, Rum veya Müslümanların yer almasını aralarındaki dayanışmanın ortak coğrafi köken yani hemşehrilik üzerine kurulduğunu da göstermektedir (Kırlı, 2015: 72-78). 18. ve 19. yüzyıl arşiv vesikalarına dayanarak hazırlanan esnaf çalışmalarında esnaf kefalet defterleri bir nevi esnafın nüfus ve aidiyetlerini takip etmemizde yardımcı olmuş; birbirleri arasında kurulan kefillik incelendiğinde dinsel dayanışmadan çok hemşehri dayanışmasının varlığı gözlemlenmiştir (Başaran ve Kırlı, 2012: 7-20).

Osmanlı esnaf organizasyonu üzerine yapılan çalışmaların gündeme getirdiği bir diğer tartışma konusu, esnaf birliklerinin otonom bir mesleki örgütler olarak mı tanımlanacağı yoksa ana güç kaynağı olan merkezi otoritenin tam kontrolü altında faaliyet yürüten bir yapıda mı olduğu hakkındadır. Eunjeong Yi, tarih yazımı geleneğinin bazı eksikliklerine dikkat çekerek, merkezi otorite karşısında loncaların özerklik düzeyinde olduklarını, devletin loncaları da kapsayan İstanbul ekonomi sistemine müdahil olduğunu ama yine de kendi aralarındaki meseleye karışmayarak bunları loncaların kendi kararlarına bıraktığı yönündedir. Devletin loncalara yönelik müdahalesi altyapı ve hammadde temini, pazarda fiyat düzenlemesi ve son olarak onlardan vergi toplaması şeklinde özetlenmiştir (Yi, 2018: 189-222). Robert Mantran’a göre loncalar ve devlet, aralarında bir nevi “*harmonious control*” olsa da merkezi otoritenin lonca faaliyetlerinde açıkça baskın olduğu yönündedir (Yi, 2018: 10-21). Aynı şekilde Gabriel Baer’e göre de loncalar devlet için idari bağlantı, merkezi otoritenin boyun eğdirdiği bir oluşum olarak vurgulanmıştır (Baer, 1970: 145-165). Haim Gerber, Bursa üzerine yaptığı çalışmada ise loncalardaki hukuki sistem üzerinde devletin ne derece otorite sahibi olduğunu tartışmaktadır. Ona göre örgütün kendi içinde mahallî örfe göre uzlaşarak anlaştıkları ancak uyuşmazlık görüldüğünde kadıya gidildiği belirtilmiştir (Gerber, 1994: 113-126.)

Öncelikle esnaf birlikleri şehir ve kasaba merkezlerinde bir kethüda ve yiğitbaşının belirlediği kural ve kaideler çerçevesinde iktisadi faaliyetlerini yerine getirerek ekonominin devamlılığı için gerekli üretimi sağlardı. 18. yüzyıl öncesi lonca teşkilatında kethüda, esnafın verdiği kararlar neticesinde seçilirken merkezi otoritenin bu dönemden itibaren loncanın kethüda seçimine müdahalede bulunduğunu göstermiştir (Genç, 2013: 300-303). Böylece lonca içerisinde esnaf birliklerinin kendi seçtikleri kethüdalar ile merkezi yönetimin tayin ettiği görevliler arasında çift başlı bir yönetim meydana gelmiştir (Genç, 1991: 102-103). Aslında hem bir özerk yapı hem de devlet otoritesinin toplum nezdinde bir temsilcisi olan esnaf topluluğu kendi yöneticileri olan kethüdayı seçmede başlangıçta özgürken; fiyat belirlemede, arada çıkan uyuşmazlık ve anlaşmazlık davalarında İstanbul’da Divan-ı Hümayun’un vereceği karar neticesinde hareket etmiştir. Merkezi yönetim bir topluluğun lideri olarak kethüdaları muhatap alırken, zikredilen yöneticiler devletin esnafla veya birbirleriyle olan ilişki ağlarını düzenlerdi (Ergenç, 1995: 89-92; Barkan, 1984: 1-4). Bu noktada esnaf topluluğunun lideri olan kethüda, siyasi otoriteyle bağımlı kadı vasıtasıyla sağlamakta, oradan gelecek karara göre hareket etmektedir. Zira kadı yerelde Osmanlı siyasi otoritesinin en önemli kolu olduğu için adli ve beledi konularda bugünkü noter vazifesini görür; olası durumu bildirdiği ilamı İstanbul’a divana gönderir, divan ne yönde karar verirse cezaı kaydeder ve o uygulanırdı (Kütükoğlu, 1984: 11-14).

Osmanlı esnaf teşkilatı sahip olduğu farklılık ve geçirdiği merhalelerin fark edilmesi sonucu özellikle yakın zamanda yürütülen esnaf çalışmalarında farklı noktalara vurgu yapılarak çalışılmaya devam etmiştir (Faroqhi, 2011, 80-110; Yıldırım, 2008: 73-93). Burada dikkat çeken husus esnaf örgütünü oluşturan her bir esnaf unsurunun tek bir çatı altında genellemelerden uzak değerlendirilmesi gerektiğidir. Özellikle dikkat çeken husus esnaf teşkilatındaki yapılaşma üzerinedir. Bazı meslek gruplarında usta olan babanın oğullarını yanına çırak olarak alması bir

nevi beşerî sermaye birikimini hedefleyerek tecrübe ve beceri (know-how) düzeninde bir yapılaşmayı mümkün kılarken bazı meslek gruplarında ise bu tür bir aşamanın olmadığı görülmüştür. Osmanlı esnaf teşkilatında genel teamüllere göre çıraklıkla başlayan süreç kalfalığa son olarak da ustalığa ulaşırken öğrenilen mesleki bilgiler deneyimlerle pekişmektedir. Basmacılar arasında gördüğümüz kadarıyla Ermeni basmacı ustasının oğlu da basma işiyle meşgul olmakta, hatta ailede babadan oğula usta çırak ilişkisi devam etmektedir. Fakat 1500’lerin ve 1600’lerin mimarlarının mimarlar birliğinin dışında eğitildiklerini, sanılanın aksine usta çırak ilişkisinin düzenli olarak sürdürülmediği yönündedir. Çoğunun işbaşında öğrendikleri meslekler için lonca sisteminde yer alan usta çırak sürecinin işleyişi hakkında henüz bütün soruların cevaplanmadığı görülmektedir (Faroqhi, 2011: 103-105).

Esnaf teşkilatında bir diğer önemli husus gedik hakkıdır. Gedikler genel olarak bir mesleğin icrası için gerekli dükkân, alet ve edevat ile o mesleği icra etme yetkisi anlamında kullanılıyordu (Pakalın, 1993: 656-659; Sıdkı, 1325: 20; Akgündüz, 1996: 541-543). Osmanlılar genel olarak eşitlikçi bir yapıyı benimseyerek esnaf örgütlenmesinde bir grubun sivrilmesine, kapitalist sistemin oluşmasını engelleyen mekanizmalarla müsaade etmiyordu. Fakat esnafın tüccardan aldığı ana malları hemen ödeyecek sermaye birikiminin de olmayışı, mesleklerine yönelik büyük yatırımlar yapmalarına imkân vermiyordu. Bu doğrultuda vakıfların inşa ettiği hanlarda, sağladıkları çeşitli yatırımlar sayesinde mesleklerini icra ediyorlardı. Gedik sisteminin Osmanlı devletine özgü olmasının önemli bir sebebi bu eşitlikçi yapının inşasıydı. Genel olarak miras yoluyla elde edilen gediklerin aileye intikal etmesi tam anlamıyla mümkün değildi. Miras olarak kız ve erkek çocuklara gedik hakkı bırakılabiliyordu; fakat öncelik o işi yapmaya ehil olan kişinin varlığına bağlıydı. Esnaf teşkilatı içinde düzenin sağlanması adına gediğin maddi olarak getirisi aileye ait olmuş; gediğin gerektirdiği işi yapmak ise ehil olan kişinin hakkıydı (Akarlı, 2004: 166-200). Bu sebeple ustalar çocuklarını yanlarında çırak olarak kullanmış, teknik enformasyon almalarını sağlamışlardır. Böylece gedik hakkının miras olarak aileye intikali sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı esnafı mesleğini icra ederken gedik üzerinde sınırsız haklara sahip değildi. Birtakım hakları olduğu gibi sahip olduğu gediğe karşı sorumlulukları da vardı. Gedik hakkı, 18. yüzyıla gelindiğinde pek çok esnaf arasında giderek yayılarak büyük şehirlerden taşraya kadar uzanmaktaydı. III. Selim döneminde tüccar taifesinin gedik sahibi esnaftan alacaklarını toplamada zorlandığı sebebinin ise esnaf grubu içinde gediğini başka birisine kiralayıp satanların gediğin sürekli el değiştirmesine sebep olduğuydu (Akarlı, 2004: 166-200). Gediklerin kullanımındaki artışın bu gibi sorunları doğurduğu görülmüştür.

17. yüzyılda sayıları belli zanaatkar ve tüccarlara tekel, ayrıcalık sağlayan gedik hakkı bir nevi o sektöre özgü girişleri de kısıtlayan bir yapıya sahipti. Osmanlı’da gedikler içeriğinde var olan muğlaklıklar sebebiyle araştırılması ve açıklanması karışık bir yapıya sahiptir. En sık kullanılan sözlük anlamıyla bir işi icra etmede ihtiyaç duyulan alet, edevat; o mesleği icra etmek için izin belgesi, varislerine miras yoluyla intikal eden sürekli kiracı olma hakkı gibi birden fazla ve her biri ayrı öneme sahip temel hakları ifade etmektedir (Ağır ve Yıldırım, 2017: 235-254).

Esnaf gruplarına yönelik nizamların temel amacı, Osmanlıların kendi iktisadî zihniyetleri çerçevesinde şekillendirdikleri ekonomik faaliyetlerin ve üretimin devamlılığını sağlamaktır. Bu yaklaşımla hareket eden devlet, bir taraftan sürdürülebilir üretimi temin etmek için esnaf topluluklarını destekleyen kanun ve uygulamaları belirliyor, diğer taraftan piyasaları kontrol etmeyi amaçlayan çeşitli düzenlemeleri de yapıyordu. Osmanlı ekonomisinin temel esaslarından biri ve belki de en önemlisi esnaf ve tüccar için kar haddini %10 olarak belirleyip sermaye birikimine müsaade etmemesidir. Sanayi devrimine ve onun yapılandığı iktisadî dünyaya Osmanlı İmparatorluğu’nun gerçek anlamda katılamamasının en önemli nedeni sermaye birikimidir. Esnafın eldeki imkanlar ve %10 kâr haddiyle bunu gerçekleştirme imkansız sayılırken, aynı zamanda ihracat yasağı, ithalat serbestisi ve tekel hakkı da devletin bizzat kontrolünde olan konulardır.

Osmanlı örneğinde imalat süreci genelde esnaf örgütleri bağlamında ele alınmış, loncaların çökmesiyle imparatorluktaki bütün sanayinin sona erdiği neticesine varılarak,

loncaların kaybolması sanayi faaliyetlerin sona ermesi yönünde değerlendirilmiştir. Lonca sisteminin zayıfladığı ve ortadan kalktığı dönemde Osmanlı esnafının ve Osmanlı imalat sektörünün duruma ilişkin araştırmaların azlığı vurgulanmaktadır. Zira loncaların etkilerinin kırılmaya başladığı dönemde, loncaların ellerinde tuttukları ham madde ve mesleki tekellerinin bozulmasıyla farklı ticari unsurlar da üretim sektörüne girebilme şansı bulmuş ve ilk örnekleri bu dönemde ortaya çıkan şirket ve fabrikalar Osmanlı ekonomisini canlandıran mekanizmalar olmuştur (Quataert, 2006: 1005-1041). Quataert’e göre 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşme sürecini üç dönem altında incelemek mümkündür. 1800-1826 yılları arası, üretilen ürünlerin ihracatında bir azalmanın olduğu aynı zamanda Osmanlı ekonomisinde Fransız etkisinin İngilizlerce üstlenilmeye başlandığı dönemdir. 1826-1870 yılları arasında bilhassa tekstil ve dokuma sektöründeki üretimin en kötü olduğu dönem olarak görülür. Son dönem ise, 1870-1914 yılları arası, varlığını devam ettiren çeşitli sektörlerdeki üreticilerin ekonomik faaliyetlerini arttırdığı ve ticaret hacminin hem içeride hem de dışarıda yükselişe geçtiği dönemdir. Quataert, Osmanlı imalat sektörünün loncaların tarihiyle eş tutulduğu bir okumadan ziyade, dönemin koşullarıyla ortaya çıkan yeni ticari ve üretim alanlarının da dikkate alındığı genel bir portrenin oluşturulması gerektiğini söylemiştir (Quataert, 2006: 1001-1003).

Osmanlı esnaf organizasyonu 18. yüzyıl sonlarından itibaren çeşitli faktörlerin etkisiyle bir daralma süreci yaşamıştır. Aynı dönemde dış ticaret hacminin büyümesi ile birlikte iç piyasada yabancı tüccarların ve onların temsilcilerinin sayısında artış da gözlemlenmiştir. Esnaf teşkilatı, devlet tarafından uygulanan sınırlandırmalar, artan vergiler ve diğer yükümlülüklerle rağmen son döneme kadar varlığını sürdürmüştür. En temel ve genel hatları ile özetlemeye çalıştığım Osmanlı esnaf teşkilatı çerçevesinde makalenin konusu olan basmacı esnafı ve faaliyetleri, başlangıcı kabul ettiğimiz 17. Yüzyıldan Tanzimat dönemindeki fabrikalaşma sürecine değin bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

2. Osmanlı Devletinde Ermeni Basmacılar ve Faaliyetleri

Basmacılık, ahşap kalıpların fırça ve kalem yardımıyla boyanıp çeşitli desenlerin ince pamuklu kumaş üzerine basılarak ya da elle çizilerek işlenme zanaatıdır (Akbiç, 1970: 29). Aynı zamanda sanatsal yönü bulunan bu faaliyet yazmacılık olarak da adlandırılır. Osmanlı toplumunda basmacılığın ortaya çıkışı ve başlangıç dönemleri için tereke kayıtları ve sağladığı verileri analiz etmek önemli ölçüde yol gösterici olmuştur. İncelenen İstanbul şer’iyye sicilleri vasıtasıyla basmaların ne zaman üretilmeye başlandığı ve ilk kullanım alanları, basmacıların müstakil bir esnaf grubu olarak nerede ve ne ölçüde örgütlendikleri şeklinde akla gelebilecek çeşitli soruların cevabını bulma hususunda Osmanlı arşiv vesikalarına ulaşmada yardımcı olmuştur. Yayınlanmış İstanbul sicillerinde Osmanlı gündelik yaşamında basmanın izlerini takip etmek mümkündür. Gördüğümüz kadarıyla en eski kayıtlardan birinde, 1513-1521 tarihleri arasında tutulmuş tereke kaydında, basma minder ve basma yorgan olarak karşımıza çıkmaktadır (Üsküdar Mahkemesi, nr 1, vr. 99a). Aynı şekilde bir başka Üsküdar sicilinde yer alan Şah Cihan binti Bali’nin terekesinde ise basma al çember bulunmaktadır (Üsküdar Mahkemesi, nr 2, vr. 105b). Osmanlı toplumunda ölümlerin ardından miras dökümlerinin şer’i mahkemelere yansıyan kayıtlarını gösteren terekeler, diğer bir adıyla muhalefat kayıtları ilgi alanı insan ve toplum olan araştırmacılar için yol gösterici kaynaklardır (Aysan, 2013:1-244; Barkan, 1966: 1-479; Bozkurt, 2011: 91-120; Canbakal, 2011; Koyuncu, 2014: 47-58; Özcan, 2005: 406-407; Tabak, 1992: 91-215). Bu noktada sicilleri tarayarak ya da yayınlanmış siciller üzerine yapılan çalışmaları takip ederek Osmanlı gündelik yaşamına dair bilgi sahibi olmak mümkündür.

Basma kumaş, yayınlanmış şer’iyye sicillerinin sağladığı verilere göre Osmanlı topraklarında en azından 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren kullanılmakta idi. İmparatorlukta küçük ölçekli tekstil imalathanelerinin varlığı basmacı esnafı hakkında da tarama yapılmasını gerekli kılmıştır. Böylece fabrikalaşma süreci olarak adlandırılan Tanzimat dönemi öncesindeki dokuma sektörüne mensup esnaf birlikleri hakkında malumat sahibi olmamızı sağlamıştır. Buna göre 1726-1738 yıllarını kapsayan İstanbul Mahkemesi’ne kayıtlı 24 numaralı sicilde Çemberlitaş Vezirhan’da 27 gedikli basma ustasının tek tek isimlerinin yazılı olduğu liste vasıtasıyla toplamda

201 basmacının (163 Ermeni ve 38 Müslüman) olduğu ortaya çıkmıştır. (İstanbul Mahkemesi, 24 Numaralı Sicil, 201-202). Üsküdar’daki basmahane binasının Üsküdar Ayazma Camiinin yakınında üç katlı ahşap, otuz oda ve beş mahzenden oluşan kemer kapılı bir bina olduğu; vakfiyede yazılı bilgilere göre 2.500 zir’alık bir arsa üzerine kurulduğu, 1894 depreminde yıkılıp yeniden inşa edildiği kayıtlıdır (Acıınar, 2018: 113-115). 1759 yılında 10 ustabaşı, 30 usta ve 100 kadar da kalfanın iskân edildiği toplamda 140 kişi kaydedilmiştir.² Burada dikkat çeken unsur Ermenilerin basmacılık sektöründe başat rol oynamasıdır. 27 gedikli usta bir nevi basma sanatını icra etmek için mülkiyet sertifikası olan usta anlamındadır. Ayrıca bu ustaların yanında yine belli bir nizamla göre kalfa ve çırakları çalışmaktadır.

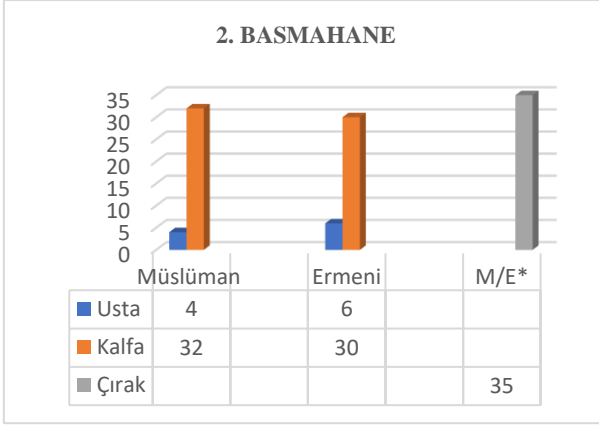
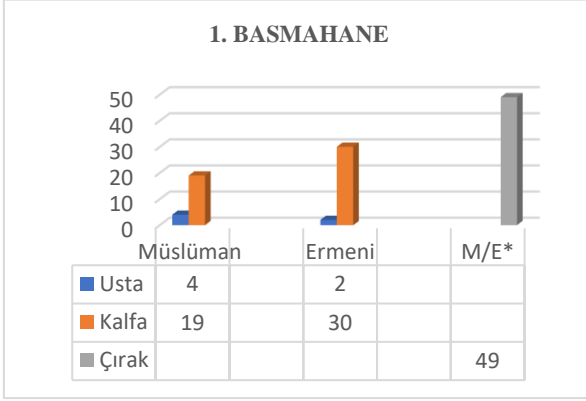
Mevcut esnafın büyük çoğunluğunun Ermeni olmasında belirli sebepler rol oynamıştır. Ermeniler kumaşa baskı, boyama ve boyayı sabitleme alanında önemli ölçüde bilgi birikimine sahiptir. Aynı zamanda deneyimlerini Osmanlı toprakları dışında da sürdürerek Osmanlı devletinin dokuma sektöründe dış ticaret ağının kurulmasında destek olmuşlardır. İlk başlarda İran, Osmanlı ve Hindistan arasında uzun mesafeli kara ticaretini yürüten Ermeni basmacılar, kısa bir süre sonra Avrupa’da atölyeler açarak Avrupa’nın büyük şehir merkezleriyle güçlü ticari ağlar inşa etmişlerdir (Raveux, 2015: 16).

Osmanlı şehir nüfusu ile esnaf gruplarının sayısı arasındaki doğru orantıya bağlı olarak Ermeni esnaf da diğerleri gibi imparatorluk başkenti İstanbul’da yoğunlaşmıştır. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu şehir başkent İstanbul’da, bir çalışmaya göre 212 farklı esnaf grubu vardır ve çoğu üretim sektörüne mensuptur (Kal’a, 1997: 25; Kal’a 1998b: 11-12). Ermeniler, imparatorluğun Tokat, Diyarbakır, Sivas gibi diğer şehirlerinden İstanbul’a gelerek bir arada zanaatlarını icra etme fırsatı bulup geliştirmişlerdir. Literatürde dokuma sektörü için Tanzimat dönemi sanayiye yönelik üretimin başlangıcı milat kabul edilirken 1792 yılında Sultan III. Selim’in yaptırdığı nüfus sayımları Osmanlı’nın başkenti İstanbul’daki üç basmahanede basmacıların toplu halde organize olarak üretimde bulduklarını göstermektedir.³ Aşağıda yer alan tablolar Başbakanlık Osmanlı Arşivi A.DVN. d. 881 numaralı esnaf kefalet defterinde kayıtlı basmacı esnafının sayısı hakkında bilgi vermektedir. 1835 yılında hazırlanan bu kayıtlara göre (Tablo 1) Üsküdar Ayazma’da inşa edilen binada beş adet basmahane kurulduğu ve her birinde yer alan Ermeni basmacıların sayısı dikkat çekicidir. Her bir ustanın yanında kalfa ve çırak olacak şekilde organize olan basmacıların sayıları incelendiğinde yıllara göre gösterdikleri değişim ve buna etki eden unsurları araştırmak konunun takibini mümkün kılmıştır. Buna göre 1759 yılındaki belirlemeye göre kuruluşunda 140 kişinin istihdam edildiği Ayazma basmahanesinde bir çeyrek yüzyıl sonra sayı 467 basmacıya ulaşmıştır. İlgili arşiv kayıtlarında yer alan isimlerin Ermenice olmasına dayanarak⁴ Ermeni/Müslüman basmacılar şeklinde bir sınıflandırma yapılmış; arşiv vesikalarından tasnif edilen veriler tabloda sunulmuştur. Baba adları ve unvanlarıyla kaydedilmeleri onların hangi gruba mensup olduklarını anlamamızı sağlamıştır. Buna göre belgede usta ve kalfalar isim isim sayılırken çırak sayısı toplamda sayı olarak verilmiştir. Haliyle çırakların Müslüman/Ermeni olduğunu ayırt etmek güçtür. Esnaf sayısı dükkân büyüklüklerini de göstererek refah seviyesi hakkında fikir sahibi olmamızı mümkün kılmıştır.

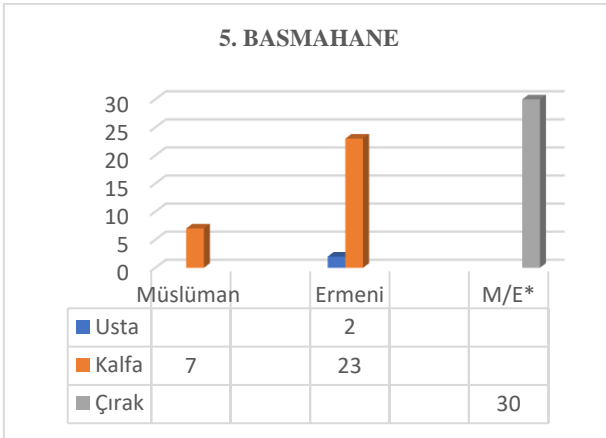
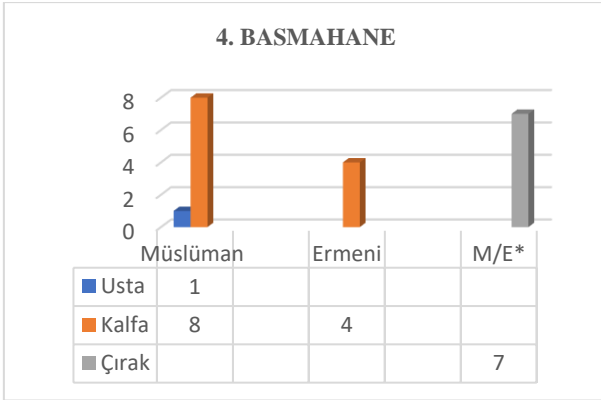
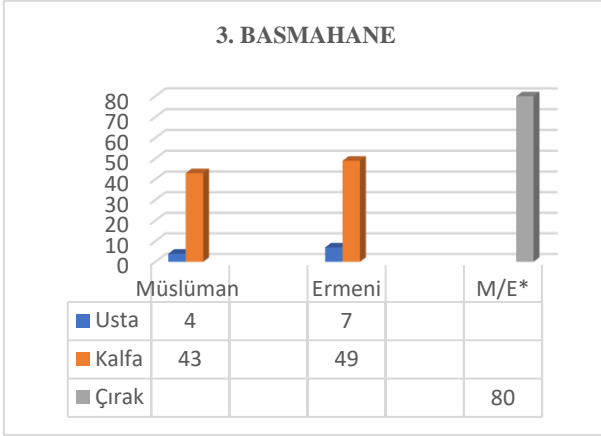
² Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey. (2012). *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis* 1758-1761(E. Afyoncu, Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. (Orijinal çalışma basım tarihi 1761).

³ Erken dönem nüfus sayımları için bkz. BOA, NFS. d., nr.4, s.86-87, 1792 tarihli bu sayıma göre Fazlı Paşa Sarayı ile Yenikapı’daki basmacılar 15 basmahanede 501 kişi olarak üretim yapmaktadır. BOA, Divan-ı Hümayun Beylikçi Kalemi Defterleri, (A.DVN. d., nr. 881, s. 41-42, 1835) esnaf kefalet defteri olarak anılan esnaf sayımına göre Ayazma’da 5 basmahanede 467 basmacı vardır. Her iki defter de Osmanlı’da basma üretimi konusunu inceleyenler tarafından göz ardı edilmiştir.

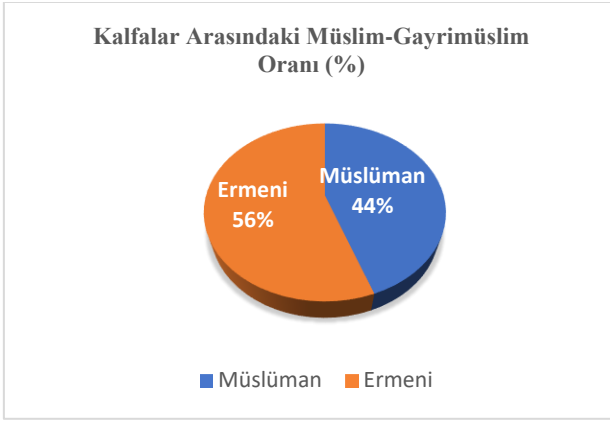
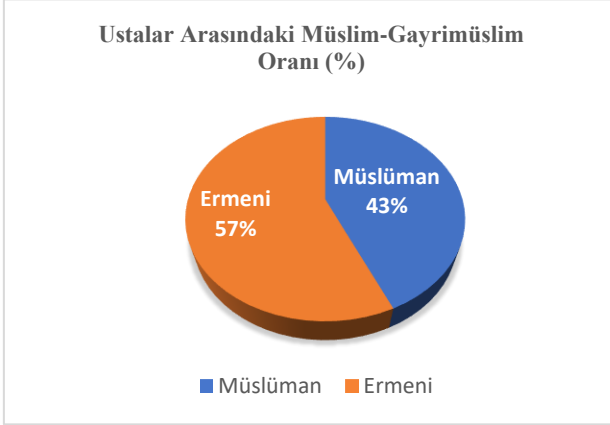
⁴ Arşiv kayıtlarındaki isimlerle ilgili verilerde Ermeni isimlerini okumama ve isimlerin Ermenice olup olmadığından emin olamadığım durumlarda bana yardımcı olan Aved Kelleci’ye (Avedis Aydnyan) teşekkür ederim.

Tablo 1: Üsküdar Ayazma Basmahanesindeki basmacıların sayıları⁵

⁵ BOA, A.DVN. d., nr.881, s.41-42. Bu defter III. Selim döneminde İstanbul'da birbirlerine devlet gözetiminde kefil olan esnafın dükkân, sayı ve mensubu olduğu grubun bilgisine ulaşabileceğimiz şekilde hazırlanmıştır. İstanbul'un çalışan nüfusunun tamamını kayıt altına alan kefalet defterleri mevcut bir iki çalışma dışında henüz incelenmemiş olması sebebiyle basmacıların metinde yer alan sayısal verileri bu defterin transkripsiyonu neticesinde analiz edilerek ortaya çıkarılmıştır. Kefalet defterlerinin hakkında detaylı bilgi için bkz. Kırılı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (S. Kenan Ed.) içinde (183-212), İstanbul: İSAM Yayınları.

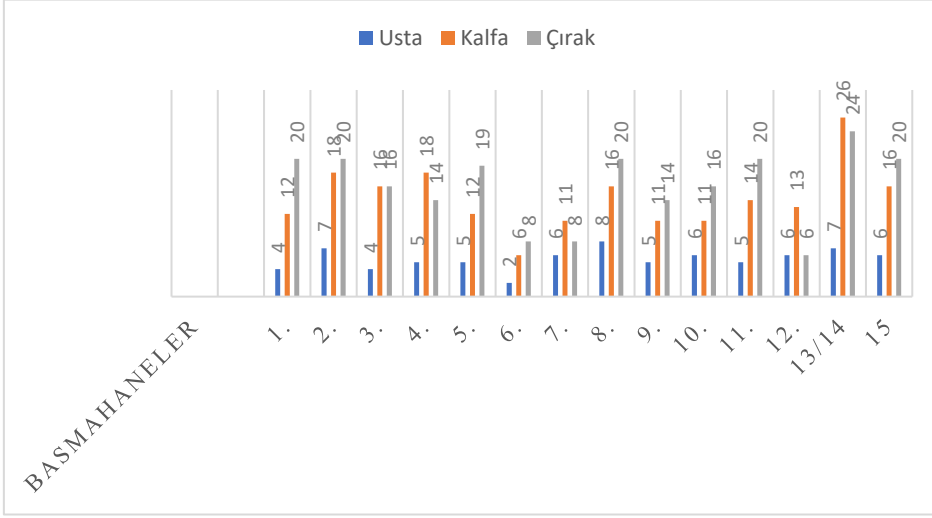

Tablo 2: Üsküdar Ayazma Basmahanesindeki basma ustası ve kalfaların Müslim-Gayrimüslim oranları (%)

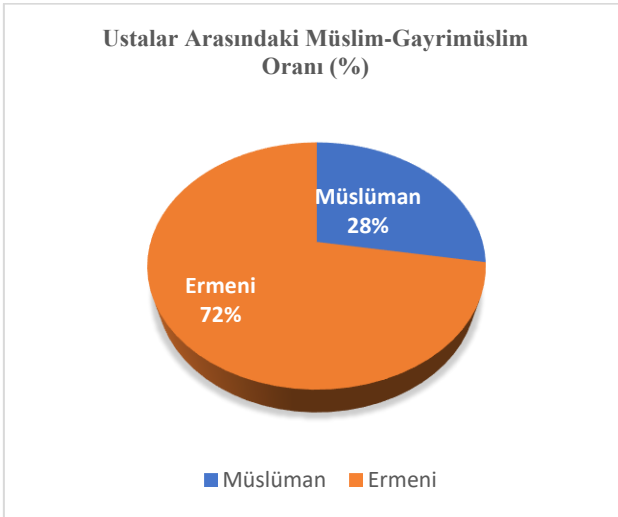
Ayazma basmahanesinde yer alan 5 basma atölyesinin toplam usta ve kalfalarını dini gruplarına göre değerlendirdiğimizde Ermeni usta ve kalfaların Müslüman olanlardan sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bu veriye göre Ermenilerin basmacılığı nesilden nesile aktararak bu işi yaptıkları ve Sivas, Diyarbakır, Tokat gibi ortak dokuma bölgelerinden İstanbul'a göç ederek coğrafi dayanışma sergiledikleri bilgisine ulaşılabilir (Raveux, 2015: 11). Bu iş kolunda esnaf sayımı yaparken arşiv vesikalarında karşılaşılan Ermeni isimleri, gayrimüslim bağlamında sadece Ermenileri zikretmek gerektiğini göstermektedir.

Tablo 3: Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı Basmahanelerinde yer alan basmacıların sayısı⁶

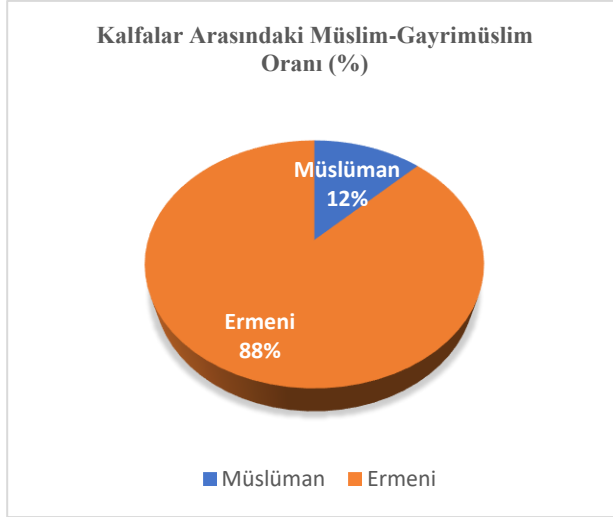

Tablo III’de zikredilen basmahaneler 4 numaralı nüfus defterinde toplu kaydedildiği için, birlikte tablo yapılarak basmahanelerin gelişimini karşılaştırmalı olarak incelemeyi mümkün kılmıştır. Toplamda 501 çalışanı olan Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerini toplu olarak takip etmek dükkân büyüklüklerini görmemizde yardımcı olmuştur. Kuruluş yıllarında 163’ü Ermeni olmak üzere toplamda 201 basma çalışanıyla faaliyete başlayan bu basmahaneler 1792 yılına gelindiğinde 501 basmacıyla önemli bir artış kaydetmiştir. Üç katlı olduğu bilinen bu basmahanede toplamda 15 basma manifaktürü kurulduğu, 76 usta (21 Müslüman+55 Ermeni) ve 200 kalfa (25 Müslüman+175 Ermeni) ile Ermenilerin sayıca üstünlüğü kaydedilmiştir.

Tablo 4: Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı’ndaki usta ve kalfaların Müslim-Gayrimüslim oranları (%)

⁶ NFS. d., nr.4, s.86-87, 1792. (İstanbul) Eyüp kazası, Haliç iskeleleri ve sur haricinde çalışan hamal ve kayıkçılar ile dükkân, han, bekar odaları, bostan ve bahçelerde sakin olup kefile bağlanan müslim ve gayr-i müslimlerin nüfus defteri.

Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinde yer alan 15 basma atölyesinin toplam usta ve kalfalarını değerlendirdiğimizde Ayazma basmahanelerinden farklı olarak burada Ermeni ve Müslüman basmacıların birbirleri arasındaki sayı ve oranları keskin bir şekilde ayrılmıştır. Ayazma basmahanesinde Ermeni basmacı sayısı fazladır, fakat Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinde olduğu kadar keskin bir ayırım olmadığı görülmüştür. Yüzdeler oranlara baktığımızda Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanesinde Ermeni ustaların %72’lik bir oranla; kalfa sayısında ise %88’lik bir oranda olduğunu söyleyebiliriz. Bu istatistik bize İstanbul’daki basma üretiminin büyük oranda Ermeni basmacılar tarafından icra edildiğini ve Ermenilerin Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinin olduğu bölgede daha yoğun yer aldıklarını göstermektedir. Hâlihazırda Ermenilerin Üsküdar’dan ziyade bu basmahanelerde daha yoğun olarak niçin yer aldığını açıklamaya dair elimizde bir veri yoktur.

Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma’da inşa edilen basmahaneler bugüne kadar milat olarak kabul edilen basma fabrikasının kurulduğu 1848 yılı öncesi mevcut üretim hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. İlk bakışta 1790’lar iktisadi ve sosyal bunalım dönemi olarak adlandırılrsa da dokuma sektöründe bir ilerleme kaydedildiğini söylemek mümkün olmuştur. Öncelikle basmacı esnafının neredeyse tamamına yakını belirli merkezlerde toplamak, üretim kapasitelerini ölçmek için gereklidir. Akabinde belirli yerler haricinde yapılacak üretimi kısıtlayarak kayıtlı esnafın faaliyetlerine gelebilecek zarar engellenmiş olur. Bununla ilgili sicillerde pek çok kayıt, aksi duruma karşılık devletin yaptırımları hakkında bilgi vermektedir. Örneğin 1807-1809 yılları arasında düşülen bir kayda göre basmacılar nezdinde zikredilen üç merkez haricinde kaçak yollarla üretime kalkışanlar Müslümanla kaleye sürülecek, gayrimüslim ise küreğe konulacaktır. Evinde kaçak yollarla basma icra eden basmacı kalfası Bedros için de gayrimüslimlere uygun görülen cezaya çarptırılmasına hüküm verileceği belirtilmiştir (İstanbul Mahkemesi, 94 Numaralı Sicil, Cilt: 85, Sayfa: 571, Hüküm: 568). Böylece basma imalatında hem kalite ve süreklilik hem de denetim ve kontrolün sağlanması süreklilik hedeflenmiştir.

Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basmahaneleri ürettikleri basma çeşitleriyle de birbirlerinden ayrılmışlardır. Buna göre Üsküdar esnafı kırmızı ve nefli gibi koyu yeşil renklerle imal edilen basma tekeline sahipken Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmacıları mai ve beyaz üzerine elvan basma üretimi yapmıştır. (BOA, C. İKTS., 45/2257; BOA, TSMA. e., 639/26). Her basmahane imalatını yapmakla mesul olduğu basma çeşidiyle tanınırken kendileri için koyulan nizamla uymayanların cezalandırılması ise kaçınılmaz olmuştur.

18. yüzyılda geleneksel yöntemlerle üretim yapan basmahanelerin varlığı (Fazlı Paşa Sarayı, Yenikapı ve Ayazma basmahaneleri) Avrupa menşeli ucuz ve kalitesiz ithal kumaşlara

karşılık yerli üretimi destekleme politikasının bir sonucudur. Aslında İstanbul dışında Tokat, Edirne, Halep, İzmir ve Bursa gibi merkezlerde birçok basmahane kurulmuş; İstanbul’da ise ilk kez 1720’de Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayı ile ardından kurulan Ayazma (1759) basmahaneleri üretim hayatına katılmıştır. Yenikapı ve Fazlı Paşa basmahaneleri III. Mustafa vakfiyesinde yer alırken Ayazma, Laleli vakfında geçer (Acıpınar, 2018: 112-113). Bahsettiğimiz gibi Osmanlı mali düzeninde esnaf gruplarının kar haddinin %10 ile sınırlandırılması büyük ölçekli imalathanelerin onlar eliyle kurulmasını imkânsız kılarken bu noktada devlet eliyle inşa edilen vakıflardan sağlanan mali destek, sanayileşme öncesi dönemde büyük fiziki altyapı yatırımlarıyla esnafın faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı yöneticilerinin bizzat inşa sürecine dahil olmaları konuyu önemle takip ettiklerini göstermektedir (Genç, 2014: 9-18). III. Ahmet’in Enderun-ı Hümayun’da yaptırdığı kütüphanenin vakıf akarında Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmahanelerinin adı geçmekte, vakıf arazisi üzerinde bulunan eski bir binanın tadilatı sonrası basmacılara tahsis edildiği anlaşılmaktadır (Acıpınar, 2018: 112-113). Devlet eliyle ve vakıfların da desteğiyle üretimi iyi şartlarda devam ettirme hedefinde olan Osmanlılar, özellikle sanayiye yönelik üretime uyguladıkları pozitif müdahaleye geç dönemde de devam etmiş; endüstri devriminin yıkıcı büyüme hızına karşılık Osmanlı dokuma sektörüne çeşitli gümrük muafiyetleriyle teşvikler sağlamışlardır.⁷

Yazılı kaynaklar ışığında Osmanlı toplumunda en azından 16. yüzyıldan beri kullanıldığı varsayılan pamuklular orta halli ve geniş halk kesimi tarafından tercih edilirken zengin tabakanın tercihi ipekli dokumalar yönündedir (Faroqi, 1994: 157-165). Osmanlı toplumunda basmacı esnafın münferiden ürettiği pamuklu kumaşlar daha kalın bir yapıya sahip olduğundan 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı pazarlarında Hint menşeli pamuklu basmalar çok rağbet görmüştür. Hatta İncalcık’ın aktardığına göre dönemin ünlü kroniklerinden Naima, Osmanlı’nın batılı ülkelerle kurduğu ticari ilişkilerinde ihracatın ithalattan daha fazla olduğunu söyleyerek, çok fazla gümüşün ülkeye gelişiyle kazançlı bir ticaret yapıldığını belirtmiş; akabinde devletin doğu ile kurduğu ticari ilişkilerinde Hint tekstil ürünlerinin ithalatına çok fazla denebilecek seviyede bütçe ayrıldığını da eklemiştir (İncalcık, 2008: 85-88). Hububattan sonra Osmanlı’nın en önemli sektörü olan pamuk sanayininin, 1500-1800 yılları arasında Hindistan pamuklularınının, 19. yüzyıldan itibaren de Avrupa pamuklu pazarının etkisinde kalarak faaliyetlerini azaltacak seviyede gerilediği görülmüştür. Bu sebeple ilerleyen yüzyılda Avrupa’daki gelişmeleri takip etmek üzere devlet desteğiyle fabrikalar inşa edilmeye başlanmıştır (İncalcık, 2008: 149-150). Osmanlı topraklarına gelen seyyahların bazılarının da vurguladığı gibi 1845 yılında Zeytinburnu’nda imalat maksadıyla inşa edilen kompleksin içinde basma fabrikası da bulunmaktadır (MacFarlane, 1850: 603-608). Zeytinburnu civarında bulunan imalat merkezinin bir bölümünde kumaş ve pamuklu çorap dokunmaktaydı. Aynı şekilde Zeytinburnu’nun batısında Bakırköy civarında da bir sanayi merkezi tesis edilmiştir. Bunun içinde de pamuk eğirme, dokuma, basma fabrikası, bir fırını ve iki ocağı bulunan demir imalathanesinin de olduğu bilinmektedir (Clark, 1992: 39-40). Böylece Osmanlılar batıdaki üretimde meydana gelen yeni düzene adapte olmak adına her dönem farklı çözümler üretmişlerdir.

Basmahanelerin yıllık üretim miktarları için ilgili arşiv belgelerinden 1253 tarihli vesikaya göre 60.000 top basma Üsküdar’da, 150.000 top basma kumaş Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayında üretilmektedir (BOA, C.ML., nr. 459/18633). Basma kumaşın üretim aşamalarından bahsetmek gerekirse ince pamuklu kumaşlar dülbentçi esnafı ve tüccar taifesi tarafından temin edilerek basmacılara işlenmek üzere teslim edilir; bu kumaşlar kethüda ve yiğitbaşı nezdinde eşit olarak ustalara taksim edilip basmahanelerde üretim başlardı (BOA, C.ML., 421/17121). Daha önce de zikredildiği üzere her bir basmahanenin ne renk ve tür basma imal edeceği nizama uygun olarak belirlendiğinden bu doğrultuda hareket edilirdi. Sentetik boyamadan önce kullanılan

⁷ BOA, HH.HRK., nr.6/6. Üzerinde çalıştığımız dönemin devamı niteliğinde olan 19. yüzyıldaki Osmanlı dokuma sanayisi Avrupa’nın bilakis İngiltere’nin endüstrileşme süreciyle elde ettiği hızlı üretime karşılık iç piyasada yerli üreticiyi desteklemek için Osmanlılar Bursa İpek, Hereke ve Zeytinburnu’nda inşa edilen basma fabrikalarına yönelik ecebi tüccardan gizli olarak gümrük muafiyeti uygulamıştır.

bitkisel ve hayvansal unsurlardan elde edilen boylarla işlem gören basmaların renklerinin kalıcı olmasını sağlamak üzere deniz suyuyla yıkama işlemi yapılırdı. Ermeni ve Rum basma ustalarının özellikle Türk kırmızısını elde etmedeki farklılıkları Ermeniler pamuklu kumaşı deniz suyuyla yıkarken, Rumlar ise dere suyunu tercih etmeleri şeklinde olmuştur. İstanbul’da kurulan üç basmahane de yıkama işleminin kolaylığı sebebiyle deniz veya dere kenarına yakın mevzide inşa edilmiştir (Öz, 2017: 33). Üsküdar’da Ayazma mevkiinde kurulan basmahane de basma kumaşların yıkanmasında Salacak sahilinden faydalanılırken Avrupa yakasında Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı basmahanelerinin basmacıları da ürettikleri malları yıkamak ve kurutmak üzere Çırpıcı deresine götürmüşlerdir (BOA, C.BLD., nr. 35/1737). Basma tekniğini doğru uygulamak kadar boyama da önemli bir faktördür. 17. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan’a giden Avrupalı seyyahları (J. Ovington onlardan biridir) cezbeden en önemli unsur Hint basmalarının renklerindeki parlaklık ve canlılık olmuştur. Bu sebeple kendi ürettikleri basmaların Hint basmalarıyla paralel olmadığını gören seyyahlar işlenen motiflerden ve basma kumaşa uygulanan sayısız ve eşsiz renk tonlarından etkilenirler (Riello, 2013: 160-162). Tıpkı Osmanlı Ermeni basmacı ustaları da Hint basmaları gibi eşsiz renkte üretim yapmak için farklı teknikler geliştirmişlerdir. Türk kırmızısı için uyguladıkları aşamalar şöyledir: Öncelikle pamuk lifleri sodayla karışık balık yağıyla taranır, hayvan safra ve ödü yumrular halinde öğütülür, rengin sabitlenmesi için şap ve karbonat kullanılarak kök boya veya buzağı kanı dolu fiçiyi daldırılırdı. Boyanan pamuk lifleri tekrar soda banyosu yaptırılarak parlaklığı sağlanır, en son aşamada pamuklulara deniz suyuyla durulama yapılırdı (O’Neill, 1876: 219). Ermenileri Türk kırmızısının elde edilmesinde dünya ölçeğinde meşhur kılan teknikleri bu aşamalardan mütevellittir.

Ermeni esnafını basma sanatında öncü kılan baskı ve boyamada geliştirdikleri tekniğin babadan oğula aktarımı olurken Ermeni aileler arasında da bu geleneğin yaygın oluşu onların çoğunlukla işteğal ettiğı meslekleri incelediğimiz takdirde çocukların küçük denebilecek yaşlarda babalarının yanında zikredilen zanaatın inceliklerini öğrenerek bir sonraki nesle aktarmak üzere zincir görevi üstlendiklerini söylemek mümkündür.⁸ Bu sebeple hala günümüzde ticari bir kaygıdan ziyade ata mesleğini devam ettirme duygusuyla bazı Ermeniler, aile mirası olan ahşap baskı kalıplarını kullanarak ince pamuklulardan basma kumaş üretimi yapmaya devam etmektedir.

3. 17. Yüzyılda Doğu-Batı Arasında Pamuklu Basma Üretiminde Osmanlı Ermenilerinin Rolü

Literatürde bu konuda tarama yaptığımızda basma kumaş için kullanılan terim *calico printing* olurken 1660’lara kadar basma kumaşı Avrupa pazarında görmek pek mümkün olmamıştır. Bu durumun iki önemli sebebi vardır: renklerdeki canlılık, kumaş kalitesi çok ilgi çekici olmasına rağmen batılılar nezdinde basma kumaş küçümsenir, siyah zemine desenli dokuma oldukça egzotik bulunurdu. Diğer sebep ise Avrupalı devletlerin *printing eastern technique* olarak adlandırdıkları doğu medeniyetlerinin (erken dönemde kastedilen Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan) geliştirdiğı basma kumaş tekniğine yabancı olmaları, bilmemeleriydi. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa çerçevesinde gidişat değişerek, İngilizler Hintli basma ustalarından bez üretimini öğrenmiş, Avrupalılar için daha elegant (beyaz zemine modern desenler) tasarımlar gerçekleştirmişlerdi. Bu adımda Osmanlı tebaasına mensup Ermeni basmacıların rolü büyük olmakla birlikte Avrupa’da açılan yeni pazarda imparatorluk başkenti olan İstanbul’dan Marsilya’ya basma kumaş tekniğinin taşınmasında hâkim olduklarını söylemek mümkündür (Raveux, 2015: 14-15). Ermeni ustaları, batılı tabirle “calico printers” olarak ön plana çıkaran, ince pamuklu kumaşa uyguladıkları boya ve basma tekniğı olmuş; bu haklı şöhrete kavuşmada başkent İstanbul onlar için ilk adım sayılmıştır. Zira nüfus yoğunluklarının önemli ölçüde olduğu Tokat, Sivas ve Diyarbakır’dan 17. yüzyılın başlarında İstanbul’a gelerek atölyeler

⁸ Bu konu hakkında en bilindik örnek 18. Yüzyılda Arakel Amira Dadyan’ın Baruthane inşasında ve alet ile makine üretim sürecinde iki oğlunun (Simon Amira ve Ohannes Amira) yanında işin inceliklerini öğrenerek babalarından mesleğı devralmalarıdır. Bkz. Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul: Pars Yayıncılık.

açan Ermeni basmacılar, gerek yerel pazarlar için imparatorluğun diğer şehirlerine gitmiş, gerekse ihracat için Halep ve İzmir limanlarını tercih etmişlerdi. Böylece 1675 yılı civarında basma kumaşa uygulanacak *printing eastern technique* Avrupa’ya ulaşmıştı. Bu tekniğin merkezi 1650’lerde Osmanlı devleti iken Avrupa şehirlerindeki ilerleyişi Marsilya’ya 1669, Hollanda’ya 1678, Cenova’ya 1690 ve Livorno ile Toskana’ya 1680 yıllarında olmuştur (Raveux, 2015: 8-17).

Basma kumaşa uygulanan “doğu tekniği”nden bahsetmek doğu ile batı arasındaki farkı anlamamızda, özellikle Ermenilerin bu teknikte nasıl ve niçin önde olduklarını açıklamakta yardımcı olacaktır. Ermenileri önde kılan, ince pamuklu kumaşa ahşap kalıplarla uyguladıkları basma desenleri ile Türk kırmızı kök boyasının kullanılmasında işin piri olmalarıydı. Avrupa’yı hayran bırakan “Türk kırmızısı” Latince adı *rubia tinctorum* olan kök boya bitkisinden elde edilmektedir. Doğu’dan Batı’ya tekstil ticaretinin artması, Türk kırmızısına yönelik merakı da hızlandırmıştır. Zira Avrupa’da kullanılan tuğla kırmızısından daha parlak ve dayanıklı olan kök boya kırmızısının reçetesine ulaşmak, pamuklu kumaşların boyama tekniğine vakıf olmak Avrupalı üreticiler için kaçınılmazdı (L. Yıldırım, 2014: 13). Ermenilerin bu süreçte büyük role sahip olduklarını vurgulamakta fayda vardır. Dünya tarihinde en eski ticaret diasporalarından biri olan Ermeniler dinamik ticari ağlarıyla İran, Hindistan, Doğu Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlamışlardı (Rasel, 2012: 3). Deniz ticaretinde başarılı olan Ermeni tüccar taffesi kurdukları iyi ilişkiler vasıtasıyla Osmanlı topraklarında uzun mesafeli kara ticaretinde de maharetli olmuşlardır (Curtin, 1998: 183).

Avrupa’nın yünlü kumaşta öncü olduğu doğulu toplumların da pamuklu kumaş üretiminde ve boyama tekniğinde ihtisas sahibi olmaları sadece bir rengin orijinal tonunu üretmekten ibaret değildi. Şüphesiz boyanın uzun süre kalıcı olmasını sağlamak da önemli bir uğraştı. 17. yüzyılda Hindistan ve Osmanlı basmalarının Avrupalıları hayran bırakacak derecede dikkat çekici olması uygulanan baskı ve boyama tekniğiyle ilişkiliydi. Bu teknik 16. yüzyıl öncesinde Hindistan’da mevcutken sırasıyla Çin’e, Japonya’ya İran ve Osmanlı topraklarına yayılmıştı. Marsilya, Cenova, Amsterdam’daki üreticiler sadece baskı ve boyama tekniğinde değil, renkler ve renk sabitleyiciler hakkında da sınırlı bir bilgiye sahipti. 16. yüzyılda Avrupalı tekstil üreticileri yağ ve sulu boyayla keten boyayarak veya basit motifler basarak Hint tekstilini taklit etmeye kalkışsa da Avrupalılar tek bir renkle baskı yaparak renk sabitleyici kullanılmadığı için basılan malzeme yıkanamıyordu (Riello, 2013: 162-163). Özellikle renk sabitlemede kullanılan temel malzeme olan şap, Avrupa’da kıt olmasından ötürü renksiz veya dayanıklı olmayan tek renkli bir boyama işlemi yapılırdı (Turnbull, 1947: 18).

Boyama sektöründe kullanılan doğal malzemelerin değerli oluşu hatta boyamanın neredeyse üretilen ince pamuklu basmaların da önüne geçebilecek seviyede önemi sıklıkla vurgulanmış; ticaretin küreselleşmesindeki aşamalardan biri sayılabilecek boyar maddenin zikredilen tonunu elde etme ve üretme çabaları uzun yıllar devam etmiştir (Souza, 2004: 40-54). Türk kırmızısına olan düşkünlük ise Meksika’da kaktüs bitkisi üzerinde yaşayan *Cochineal* adı verilen bir böcekten elde edilen tondaki kırmızıya alternatif arayışından kaynaklanmaktadır (Galan, 2001: 69-71). Osmanlı imparatorluğunda da buzağı ve koyun kanının karıştırılması sonucu kırmızı rengin bir tonu elde edilmiştir. Osmanlı boyar maddelerinin ve boyama tekniğinin eşsiz oluşu için gezgin Jean Claude Flachat’ın 18. yüzyılda Fransa’da kurduğu Türk kırmızısı boyahanesinden bahsedilebilir. Flachat, Osmanlı topraklarında kalarak boyahane ve bazı manifaktürlerin çalışma tekniklerini inceleyerek Fransa’ya dönüşünde yanında bir boya ustası, Edirneli iki boyacıyı, ip eğirmeci, hallaç ve Ermeni renk sabitleyicisi (mordan ustası) götürerek orada kurduğu boyahane üretimine başlamıştır (Perez, 2002: 105; akt. L. Yıldırım, 2014: 16). Ermeni ustaların daha erken dönemde de Avrupa ile karşılaşmaları yine Hindistan ve İsfahan’da kazandıkları deneyimleri sayesinde olmuştur. Marsilya’ya açtıkları küçük atölyeler, doğu ile batı arasındaki ticari ağları vasıtasıyla Avrupa’nın basma tarihini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Hem Türk kırmızısının Avrupa’ya transferi hem de Avrupalıların doğudan öğrendikleri önemli sonuçları olan gelişmelerdir. Zira Marsilya’da küçük atölyelerde işi öğrenip Fransa’nın pek çok

bölgesine, İtalya’ya ve Hollanda’ya da yeni atölyeler açan ustalar bu tekniğin Avrupa’ya nasıl yayıldığına dair bir kanıt sunmuştur (Raveux, 2015: 18-19).

Avrupa pazarlarında Osmanlı ve Hint basmalarının bunalım yaratacak kadar rağbet görmesi Avrupa’nın bu duruma yönelik bazı önlemler almasını zorunlu kılmıştır. Sanayi devriminden önceki süreçte Osmanlıların Hint basmalarına en yakın şekilde taklidini üretmesi aynı durumun Avrupa için de söz konusu olabileceği gerçeğini düşündürmesi sebebiyle çeşitli denemeler yapılmış fakat hiçbirinden istenilen seviyede bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine Fransa yerli sanayisini doğu basmalarının rüzgarından korumak adına 1754’e kadar Osmanlı ve Hint kumaşlarının ülkeye girişini yasaklamış, pamuk ve yün karışımı kumaşlar ile güveye karşı dayanıklı döşemeliklerin yapılması önerilmiştir. Aynı zamanda Hintli zanaatkârlardan yararlanılarak Fransız işçilerin basmacılığı öğrenmesi, Hintliler gibi basit tezgahlarda sağlam kumaş dokumayı öğrenmeleri amacıyla Normandiya ve Touraine iki pilot bölge olarak seçilmiştir (Yılmaz, 1992: 779-781). Fakat sanayi devrimine kadar olan sürede Hint basmalarına yakın tarzda üretim pek de mümkün olmamıştır. Yarım yüzyıl sonra dünyadaki mevcut üretim düzenini değiştirecek sanayi devrimi gerçekleştiğinde Hollanda-Fransa ve İngiltere pamuklu üretimi destekleyerek seri üretime geçilmiştir. Avrupa’da üretilen kumaşların Hint-İran ve Osmanlı pazarlarına kısa sürede hâkim oluşu Doğu tekstil sanayinin savunmasının kırıldığıının da göstergesidir (Yılmaz, 1992: 794-795).

Doğunun basma kumaş etkisini azaltmak adına yerli üretimini koruyan İtalyan şehirleri, Ermeni basmacı ustaların Marsilya’dan sonra Türk kırmızısı tekniğini yoğun olarak aktardığı ikinci merkez olmuştur. Özellikle Toskana, Cenova ve Vatikan 1670’lerde Türk kırmızısının transfer edildiği Avrupa’nın önemli ticari şehirleridir. Bu tarihe değin Avrupalı zanaatkârlar Türk kırmızısı ile direkt çalışmamış, Ermenilerin açtığı atölyeler vasıtasıyla bu boyamayı öğrenerek kendi ürettikleri kumaşlara uygulayabilmişlerdir. (Raveux, 2015: 21-22). Bu noktada Ermeni zanaatkârların rolü büyük olmuş; 17. yüzyıla kadar basma tekniklerinden habersiz olan Avrupalı devletler Osmanlı vasıtasıyla buna vakıf olarak aynı zamanda Hint taklidi basmaları, pamuklu dokuma çeşitlerini ve boyama tekniğini 18. yüzyılda Osmanlılardan öğrenmiştir. Osmanlıların özellikle Gaziantep ve Diyarbakır’da Hint basmalarını son derece nitelikli ve güzel bir biçimde taklit etmeleri, Avrupa pazarlarını etkisi altına almasındaki önemli etkenlerden biri olmuştur (İnalçık, 2008: 114-119). Zikredilen bu bölgeler muhakkak ki şans eseri değildir; Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Gaziantep ve Diyarbakır coğrafi olarak İsfahanlı Acem Ermenileriyle kolaylıkla irtibat kurdukları ve ticari ağlarını aksatmadan yürüttükleri merkezlerdir. Bu iki şehir ayrıca Osmanlı dokuma kültüründe de ön planda yer almıştır.⁹

Sonuç

Bu çalışma fabrikalaşma sürecini Tanzimat dönemiyle başlatan yaygın kanının aksine Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyıl öncesi başkent İstanbul’da kurulan basma manifaktürlerindeki imalatı imparatorluk tebaasına mensup Ermeni basmacılar ve bu alandaki faaliyetleri çerçevesinden analiz ederek sanayileşme sürecine alternatif bir bakış açısı getirmeyi hedeflemiştir. Bu maksatla derinlemesine yapılan arşiv kayıtlarının analizi ortaya atılan yeni fikirlerin destekleyicisi olduğu yönündedir. Yayımlanmış sicillere göre en azından 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumu basma kumaşlardan üretilen eşyalarla tanışmış, 1700’lerin başlarında da belirli yerlerde basma kumaş üretimine başlamıştır. Bu tarihten önce de yerel düzeyde imalat yapan basmacı esnafı Yenikapı, Fazlı Paşa Sarayı ve Ayazma bölgelerinde kurulan manifaktürlerde toplu olarak devlet gözetiminde üretim hayatına katılmışlardır. Osmanlı ekonomisinde basmacıların büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Osmanlı arşiv belgeleri ışığında tespit edilmiştir. Özellikle 1792 ve 1835 yılları nüfus sayımının sağladığı verilerle

⁹ Diyarbakır ve Gaziantep’te üretilen Kutni kumaşları tıpkı Hindistan’ı dünya ölçeğinde basma üretimiyle nasıl tanıtır kıldysa Osmanlılar için de bu kültüre özgü ve nitelikli kumaşlardır. Her iki şehir Ermeni nüfusun yoğun olarak bulunduğu dokuma merkezleridir. İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, s.111-116.

basmacıların net olarak sayısına ulaşılmış, dokuma sektörü alanında yapılan çoğu çalışmadan farklı olarak bir esnaf unsurunun sayısal verileri tablolarla analiz edilmiştir. Basma üretiminin Avrupa şehirlerindeki serüveni de incelenerek Osmanlı Ermenilerinin sahip oldukları ticaret ağıyla bilgi ve deneyimlerini batılı şehirlere ne şekilde aktardıkları takip edilmiştir. Mevcut olan Türk kırmızısını hazırlamadaki teknikleri, kumaşa ahşap kalıplarla uyguladıkları baskılar ve boyayı sabitlemedeki ustalıkları Osmanlı imparatorluğunun pamuklu dokuma alanında öncü olmalarını sağlamıştır. Osmanlı-İran-Hindistan ile Fransa-Hollanda ve İtalya arasında kurdukları ticari ağlar Osmanlı Ermenilerinin basma üretiminde *calico printers of East* olarak adlandırılmalarında etkili olmuştur. İmparatorluğun ve başkent İstanbul’un sunmuş olduğu avantajlar dahilinde Osmanlı Ermenilerinin sanayileşme sürecine ciddi katkı ve destekleri olmuş; imparatorluğun Avrupa’yı zirveye çıkaran sanayi devrimine karşı kayıtsız kalmadığını göstermiştir. Avrupa’da üretilen malların doğuya süratle akışı doğuyu için açık pazar haline getirirken; üretilen bu mallar Osmanlı topraklarında geleneksel imalatın önüne geçerek, el emeği ile çalışan Osmanlı zanaatkarlarının işsiz kalmasına sebep olacaktır. Netice olarak Osmanlı maliyesi bu iktisadi istilanın kontrolü altına girmiştir (Clark, 1992: 45). Zira sömürge idaresi, sermaye birikimi ve kapitalizm üçlüsünün Avrupa’yı Osmanlı başta olmak üzere doğu medeniyetlerinin pek ilerisine attığı aşıkârdır. Oysa Osmanlılar tarih boyunca önce kendi toplumunun refahını düşünmüş, atacağı herhangi bir adımda tebaasına gelecek yarar ve zararı hesap etmiştir.

Literatürde Osmanlı sanayileşme döneminin miladı olarak Tanzimat reformlarının kabul edilmesi, öncesinde var olan irili ufaklı manifaktürlerde yürütülen belirli bir nizama uygun ve düzenli üretim sürecini göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Bununla da bağlantılı olarak sanayileşmenin önemli unsurlarından biri olan üretim süreçleri açısından Osmanlı sanayileşmesindeki eksiklerin altı çizilmiştir. Osmanlı ekonomisinde pamuklu dokumanın, temel besin maddesi olan hububattan sonra hemen ikinci sırada gelmesi Osmanlıların kuzeybatı Avrupa’dan farklı olarak en azından üretim süreçleri açısından kendisine özgü bir “sanayileşme” dönemi yaşadığını göstermektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet eliyle kurulan büyük çaptaki fabrikaların inşası bu dönemi zirveye taşımıştır. Fakat bu çalışmanın temel olarak göstermeye çalıştığı, zikredilen dönemin başlangıcındaki bugüne kadar göz ardı edilmiş olan gelişmelerdir. Her ne kadar manifaktür olarak anılsalar da Ayazma, Yenikapı ve Fazlı Paşa sarayı basmahanelerinde ortalama beş yüzer kişinin belirli nizama uygun çalışması 18.yüzyılın erken dönemleri için ciddi bir üretim profilinin inşasına örnektir. Zira Hindistan basmalarının taklidinin en iyi yapıldığı yer Osmanlı toprakları olurken, teknik ve boyama sürecinin taklidindeki başarı öncelikle Fransa’yı “neden Avrupa’da da olmasın?” düşüncesine iterek batıda da basma kumaşların taklit edilmesine sebep olmuş, fakat erken dönemde bu alanda başarı kaydedilememiştir. Fransa’da tek sorunun ham madde olmadığı anlaşılmış, özellikle bu işin piri sayılan zanaatkarların basit alet ve edevatlarla dünyanın ciddi bir kesimini hayran bırakacak derecede basma kumaşlar üretmesinin tekniği olarak pamuğu kopartmadan ince ve muntazam bir şekilde iplikleri eğirerek ipek ile birlikte dokudukları, üretilen ipliği her renkte ve kalıcı olarak boyamaları olmuştur (Yılmaz, 1992: 782-786). Bunun üzerine Fransa başta olmak üzere sırayla pek çok batılı devlet Hindistan ve Osmanlı topraklarından götördükleri baskı ve boyama ustaları vasıtasıyla kendi ülkelerinde de bu sanayinin hızla yayılmasını amaçlamışlardır. Bu noktada Osmanlı Ermenilerinin Marsilya’yla kurdukları ilk temas, orada açtıkları atölyelerde uyguladıkları baskı ve boyama tekniğini Avrupalılara öğretmeleri kısa sürede basma kumaşın merkez noktasını Avrupa’ya taşımıştır.

Çalışma boyunca kullanılan arşiv kaynakları 1792 ve 1835 yıllarında yapılan nüfus sayımlarını içermekte ve literatürde daha önce incelenmemiş olan belgelerdir. Osmanlı arşiv belgelerinin sağladığı veriler ışığında Tanzimat öncesi dönemdeki Osmanlı basma manifaktürlerini incelemek, Avrupa ile olan ticari ilişkilerini sağlayan unsurlarının da desteğiyle sanayileşmenin üretim açısından en erken temellerinin 18. yüzyılın ilk yarısında atılması, özellikle pamuklu dokumanın fabrikalar kurulmadan önce büyük çaplı manifaktürler bünyesinde geliştiğini, Osmanlıların Hindistan’dan sonra basma üretiminde ikinci sırada yer aldığını

göstermektedir. Usta-kalfa-çırak ilişkisiyle beşerî sermayenin o yüzyıllarda aktarımının sağlanıp düzenli üretimin belirli kurallar çerçevesinde sürdürülmesi imparatorluğun ekonominin sekteye uğramaması adına verdiği mücadeleyi göstermiştir. Sadece batı literatüründe sıkça zikredilen Osmanlı’daki Ermeni basma ustalarını gerek sicil kayıtları gerek nüfus defterleri yardımıyla “hayali” olmaktan çıkararak tarihsel süreçte görünürlüklerini sağlamak, zikredildiği üzere *calico printers* olarak anılmalarının haklılığını anlamada yardımcı olmuştur. İmparatorluğun dokuma sektöründe Avrupa ile kurduğu ilişkileri, basma kumaşa boya ve baskı tekniğinin serüveninde Ermeni basmacıların ve tüccar taifesinin faaliyetleri bizlere fabrikalaşmanın başladığı 1850’lerden önceki üretim sahasını görebilmemiz adına bir kapı açmıştır.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

- BOA. A.DVN.d. 881
BOA. C.BLD. 35/1737
BOA. C.İKTS 45/2257
BOA. C.ML. 459/18633
BOA. C.ML. 421/17121
BOA. HH.HRK. 6/6.
BOA. NFS.d. 4
TSMA. E. 639/26

Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

- İSAM. (2008). İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 1513- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2010). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 1513- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2010). İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919- 927 / 151bb3- 1521). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İSAM. (2019). İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222- 1223 /1807-1809). İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kal’a, A. (1998a). *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*. İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş Yayınları.
- Kal’a, A. (Ed.). (1998b). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 11-12.
- Kal’a, A. (Ed.). (1997). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 25.
- MacFarlane, C. (1850). *Turkey and Its Destiny*, vol. II, London: Saunders and Otley.

İkincil Kaynaklar

- Acıpınar, M. (2018). “Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, X, 109-132.

Akarlı, E.D. (2004). *Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840. Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things*, (A. Pottage ve M. Mundy Ed.) içinde (ss.166-200). New York: Cambridge University Press.

Akbil, F. P. (1970). *Türk El Sanatlarından Örnekler*, 29.

Akgündüz, A. (1996). “Gedik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (13), 541-543.

Aysan, Fatmanur. (2013). II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Baer, G. (1970) “Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13, 145-165.

Barkan, Ö. L. (1966). “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, *Belgeler*, III, 1966, s.1-479.

Barkan, Ö. L. (1983-84). "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (41) 1-4.

Beckert, S. (2018). *Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*, (Çev. Ali Nalbant), İstanbul: Say Yayınları.

Bozkurt, F. (2011). “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (54), 91-120.

Canbakal, H. (2011). “Barkan’dan Günümüze Tereke Çalışmaları”, *Ömer Lütfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul.

Clark, E. (1992). “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (haz. E. İhsanoğlu), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 37-52.

Curtin, P. D. (1998). *Cross-cultural Trade in world History*, New York: Cambridge University Press.

Ergenç, Ö. (1995). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Tarih Vakfı Yayınları.

Faroqhi, S. (1994). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Faroqhi, S. (1995). *Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case. Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820* içinde (ss.93-112), İstanbul: The Isis Press.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Zanaatkarları*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Faroqhi, S. (2012). 18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul’da Hristiyan ve Yahudi Esnafı, *Bir Allame-i Cihan: Stefanos Yerasimos (1942-2005)* (E. Eldem, A. Tibet ve E. Pekin Ed.) içinde (ss.289-308), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Galan, A. N. (2001). “Colouring Textiles -A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europe”, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Boston: Springer.

Genç, M. (1991) “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi”, *Toplum ve Ekonomi*, (2), 99-124.

Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Genç, M. (2014). “Klasik Osmanlı Sosyal İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, (42), 9-18.

Genç, M. ve Özvar E. (2021). *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar-I*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gerber, H. (1994). *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York: State University of New York Press.

İnalçık, H. (1953-54). “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları,” *İÜİFM* 15/1-4, 51- 75

İnalçık, H. (1986), “The appointment procedure of a guild warden (kethudâ),” *Festschrift für Andreas Tietze, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (76), 135-42.

İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

İpek, N. (2011). *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kal’a, A. (1995). “Esnaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (11), 423-430.

Kırlı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. (S. Kenan, Ed.) içinde (183-212). İstanbul: İSAM.

Kırlı, C. ve Başaran B. (2012). 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*. (Fatmagül Demirel, Ed.) içinde (ss.7-20). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kırlı, C. (2015). İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. Cilt IV*, (C. Yılmaz, Ed.) içinde (ss.72-79). İstanbul: İSAM.

Kırlı, C. ve Başaran B. (2017). III. Selim Saltanatında (1789-1808) İstanbul Zanaatkarları Üzerine Bazı Gözlemler, *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss. 277-294). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Koyuncu, M. (2014). Ermeni Esnafı Terekeleri: 18. Yüzyıl Sonu Bursa Örneği, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Sosyo-Ekonomik Hayat Cilt V*, (M. Hülagu vd Ed.) içinde (ss.47-58). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kütükoğlu, M. (1984). “Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi”, *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Derneği Birliği, 55-85.

O’Neill, C. (1876). “Armenian Process for Turkey Red” in *The Textile Colourist*, Manchester, 217-231.

Öz, D. (2017). “Üsküdar’da Yazmacı Turnayan Ailesi ve İlk Serigrafi Atölyesinin Kuruluşu”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon, 30-37.

Özcan, T. (2005). “Muhallefat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), 406-407.

Öztürk, N. (1990). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası*. İstanbul: *Vakıflar Dergisi* (21), 23-80.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I*, 3. Basım, İstanbul: MEB Yayınları, 656-659;

Pérez, L. H. (2002). “Cultures Techniques et Pratiques de l’Échange”, *Entre Lyon et le Levant: Inventions et Réseaux au XVIIIe Siècle*, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine*, (49): 1-105.

Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt II* (Çev. Ayşe Berktaş), (H. İnalçık ve D. Quataert, Ed.) içinde (ss.885-1054). İstanbul: Eren Yayınları.

Rasel, A. (2012). “Armenian Diaspora in Bengal Trade: Trade and Politics in 17th and 18th centuries”, *Bangladesh Historical Studies* (22), 1-29.

Raveux, O. (2015). The Orient and the Dawn of Western Industrialization: Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles (1669–1686). in *Goods from the East, 1600–1800* (77-91). London: Palgrave Macmillan.

Riello, G. (2013). *Coton The Fabric That Made The Modern World*, New York: Cambridge University Press.

Sıdkı, (1325). *Gedikler*, İstanbul: Tanin Matbaası, 19-20.

Souza, G. B. (2004). “Dyeing Red: S.E. Asian Sappanwood in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Oriente* (8): 40–58.

Tabak, S. (1992). İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler, *Tarih İncelemeleri Dergisi* (7), 91-215.

Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey. (2012). *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis 1758-1761*(E. Afyoncu, Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. (Orijinal çalışma basım tarihi 1761).

Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul: Pars Yayıncılık.

Turna, N. (2017). 19. Yüzyıl Başında İstanbul’da Ayakkabı Loncaları: Bir Vaka Çalışması, *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss.175-190). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Turnbull, G. (1947). *A History of The Calico Printing Industry of Great Britain*, Altrincham, Ches.: John Sherratt and Son.

Yıldırım, L. (2014). “Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişimde Türk Kırmızısının Rolü”, *Yedi: Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi*, (12), 11-22.

Yıldırım, O. (2002). “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners’ Guild in Istanbul”, *IRSH* (47), 407-419.

Yıldırım, O. (2008). “Ottoman Guilds in the Early Modern Era”, *IRSH* (53), 73-93.

Yıldırım, O. ve Ağır S. (2017). *Gedik: Bir İsmi Ne Önemi Var? Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (Çev. Ayşen Gür), (S. Faroqhi, Ed.) içinde (ss.235-254). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, S. (1992). “18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları”, *Bellekten* (56), 775-809.

Yi, E. (2018). 17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri: (Çev. Barış Zeren), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Henry Morgenthau ve Amiral Bristol'un Gözünden Ermeni Meselesi

The Armenian Question from the Eyes of Henry Morgenthau and Admiral Bristol

Samet ÖZDOĞAN*

ÖZ

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) büyükelçisi Henry Morgenthau, 1915 olaylarını çarpıtarak hem kendi hükümetine hem de dünyaya anlatmış, Ermeni propagandasına destek vermişti. 1919 yılında Morgenthau'nun yerine yüksek komiser sıfatıyla atanan Amiral Bristol, hem selefinin hem de Ermenilerin oluşturduğu algıdan etkilenmiş bir şekilde İstanbul'a gelmiş, kendisine gelen haberlerin tesirinde kalarak Osmanlı hükümetine, Ermeniler konusunda Osmanlı Devleti'ni itham altında bırakan bir muhtıra vermişti. Ancak zamanla gerçekleri görüp fark ettikçe tavrı değişmiş ve daha mutedil bir çizgi izlemiş, Ermeni aşırılıkların da önüne geçmeye gayret göstermişti. Ermenilerle ilgili bu çalışma, Amiral Bristol'un Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu muhtırayı ve dönemin Osmanlı yönetiminin bu muhtıraya verdiği cevabı ele alacaktır. Bu muhtıradaki Osmanlı Devleti'ni itham eden Bristol'un sonrasında değişen tavrının ne anlam ifade ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Henry Morgenthau, Amiral Bristol, Ermeniler, Muhtıra, Kafkasya*

ABSTRACT

The United States (USA) ambassador, Henry Morgenthau, distorted the events of 1915 and told them both to his own government and to the world, and supported the Armenian propaganda. Admiral Bristol, who was appointed as high commissioner to replace Morgenthau in 1919, came to Istanbul, influenced by the perception created by both his predecessor and the Armenians, and, under the influence of the news he received, gave a memorandum to the Ottoman government that accused the Ottoman Empire of the Armenians. However, as he saw and realized the facts over time, his attitude changed, and he followed a more moderate line and tried to prevent Armenian extremism. This study about the Armenians will deal with the memorandum given by Admiral Bristol to the Ottoman State and the response of the Ottoman administration of the period to this memorandum. In this memorandum, it will be emphasized what the meaning of Bristol's changed attitude after accusing the Ottoman Empire.

Keywords: *Henry Morgenthau, Admiral Bristol, Armenians, Memorandum, Caucasus*

Extended Summary

The origins of the Armenian issue can be traced back to the XIX. century. As the Ottoman Empire lose power and the imperialist rivalry on its lands increase, imperialists started to interfere more in its internal affairs. The Armenian problem arose as a result of both internal and external

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, samet13383@gmail.com.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1777-2256>).

problems. USA was interested in the Armenian issue, it established close relations with the Armenians with the help of the activities of both traders and missionaries. They strengthened the American-Armenian relations. Armenians actively participated in the activities of the facilities established by the Americans in Anatolia, converted to Protestantism and formed religious affinity with the Americans, and Anatolian Armenians immigrated to the USA.

While the relations between the Americans and Armenians were improving, the relations between the Ottoman Empire and the Armenians were getting tense. When the First World War broke out, the Armenian population, which engaged in separatist activities and had rebelled in various places, was a threat to the Ottoman State. The Ottoman State, which took measures to prevent the separatist activities of the Armenian population, sent and resettled the Armenian population to regions that would not pose a threat to itself in 1915. However, undesirable results emerged during the resettlement process.

Henry Morgenthau, the US ambassador to Istanbul, was exposed to Armenian propaganda during his tenure and his urge to improve his relations with the Armenian lobby determined his attitude towards the Armenian issue. When the deportation and resettlement took place in 1915, he preferred to distort this event, based on Armenian propaganda, and sent telegrams against the Ottoman Empire to both the USA and the world. Due to his attitude against the Ottoman Empire, he became *persona non grata* and left the post and returned to the USA. When he returned to USA, he continued his propaganda activities against the Ottoman Empire, approached the dispatch and resettlement event with an orientalist imagination, and became one of those who produced the content of the so-called "Armenian Genocide" thesis.

After the Ottoman Empire was defeated in the First World War, Istanbul was occupied, and instead of reappointing an ambassador to Istanbul, America established the high commissioner office and appointed Admiral Mark Lambert Bristol as its head. When Admiral Bristol came to Turkey, he was prejudiced against Turks like his predecessor Morgenthau, contrary to the "Turkish lover" adage. During his stay in Turkey in 1919, he had visited various parts of the country, got to know Anatolia, saw what had happened on the spot, and listened to the witnesses. Despite this, he gave a memorandum accusing the Ottoman Empire, based on the information he received from Armenian sources. The Ottoman State replied that the content of the memorandum did not reflect the facts. Admiral Bristol, who was aware of the Armenian propaganda and was aware of the dynamics of Turkish-Armenian relations, changed his attitude towards the Armenian issue and became a figure trying to prevent the Armenian propaganda that did not reflect the truth.

Giriş

1919-1927 yılları arasında İstanbul’da ABD “Yüksek Komiseri” olarak görev yapmış olan Amiral Mark Lambert Bristol, Ermeni meselesini tarihsel bağlamda ele almak adına mühim bir isimken, oldukça az çalışılmış, soykırım tezini savunanlar, Amiral Bristol’e nasıl ilgisiz kalmışsa, soykırım tezine karşı çıkan yazarlar da Bristol’e yeterli ilgiyi göstermemişlerdir. Amiral Bristol ve dönemi Türkiye-ABD ilişkilerini konu edinen çalışmaların içerisinde ele alınmış, Mütareke ve Milli Mücadele döneminde İstanbul ve Ankara hükümetleriyle kurduğu ilişkiler, iki tarafın iktisadi ilişkilerindeki rolü, ABD başkanı Woodrow Wilson’un projelerindeki yeri bağlamında çalışılmış, Ermeni meselesi özelindeki konumu da araştırılmıştır.¹ Bu çalışmaların

¹ Bahsedilen çalışmalar şunlardır; Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011); Kenan Özkan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016); Meral Halifeoğlu, “1914-1945 Yılları Arası Türk Amerikan İlişkileri”, (Yayımlanmamış doktora tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2012); Bilal Şimşir, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, *Belleten*. C. 41. S. 162 (1977); Amiral Bristol’ün bizzat kendisinin konu olarak ele alındığı çalışmalar için bkz. Hikmet Öksüz ve İsmail Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol’ün Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*. (Trabzon: KATÜ Yayınları,

hepsinde Amiral Bristol'un Ermeni meselesinde değişen tutumundan bahsedilmiş olsa da bu değişimin kendisi ve ifade ettiği anlam üzerinde yeterince durulmamıştır.

Ermeni meselesini tarihsel bağlamda ele alma amacıyla olan bu çalışma, Amiral Bristol'un Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu bir muhtırayı² ve dönemin Osmanlı yönetiminin bu muhtıraya verdiği cevabı ele alacaktır. Muhtırada Osmanlı Devleti'ni itham eden Bristol'un, sonrasında değişen tavrının ne anlam ifade ettiği üzerinde durulacaktır. Amiral Bristol o günlerde ön yargılı bir muhtıra vermiş, ancak sonrasında Ermeni aşırılıklarını gördükten sonra frenlemeye çalışmış, Ermenilerin hoşnut olmadığı bir kimse haline gelmişti. Bu değişim sonucunda da Amiral Bristol, Ermeniler tarafından "Türk sevici, Türk dostu" olarak itham edilecekti. Aslında Amiral Bristol Türk dostu değildi. Türkiye'ye geldiği zaman, selefi Morgenthau gibi Türklere karşı önyargılıydı. Doğal olarak "Türk sevici" ithamı havada kalmaktadır.

Bu makale, Amiral Bristol'un Türk dostu olmaktan ziyade, ABD çıkarlarını savunan bir asker ve Ermeni meselesi nedeniyle önyargılılarla dolu Amerikalı bir zihnin bu konudaki aydınlanmasının tekil bir örneği olduğunu iddia eder.³ Buna göre; Amiral Bristol, ön yargılarla İstanbul'a gelmiş ancak zamanla tavrı değişmiş, hem Ermeni meselesinde ne olup bittiğine vakıf olmaya başlamış hem de ülkesinin çıkarları için Ermeni aşırılıkların zapt edilmesi gerektiğini düşünmüştür.

Başkanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) bulunan konuyla ilgili birtakım belgelerle, araştırma-inceleme eserler üzerinden hazırlanan bu makale, öncelikle kısaca Osmanlı-ABD ve ABD-Ermeni ilişkilerini ele alacak, ardından Ermeni meselesinin 1914'e kadar olan kısmını izah edecek, Morgenthau'nun oluşturduğu tahribatı özetledikten sonra da Amiral Bristol'un değişimi ve bu değişimin ifade ettiği anlam üzerinde duracaktır.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD), ticaretini XIX. yy. boyunca genişletmiş, çok yönlü bir yayılma stratejisi ile ticaretini, dinini ve kültürünü Osmanlı coğrafyasına taşımış, yüzlerce okul, yardım kuruluşları, hastane, yetimhane ve konsolosluk açmıştı.⁴ ABD tüccarları, Osmanlı topraklarında simsarlık yapan Ermeniler aracılığıyla Anadolu içlerine ve diğer bölgelere ulaşabilmişlerdi. Ermenilerle ticari zeminde ilişkiler kuran ABD'li tüccarların yanı sıra Amerikalı misyonerler de Ermenilerle diyalog halinde olmuş, hem dini hem de ticari olarak yakınlık kurmuş olan Ermeniler ve Amerikalıların ünsiyetlerinin diğer ayaklarını da eğitim ve Ermenilerin Amerika'ya göçü oluşturmuştu.⁵ ABD-Ermeni ilişkileri gelişirken, "Ermeni Meselesi" de

2015); Charles Bernard Barton, "Mark Lambert Bristol and The Debate Between International Idealism and Realism", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi 2018); Dinç Yaylıer, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol'un Rolü 1919-1927", *Türk Yurdu Dergisi*. C. 18. S. 125 (1998); Meral Kuzgun; Ercüment Kuran, "Amiral Bristol Raporu ve ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi". *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu* (2001): 189-207; Thomas A. Bryson, "Türkiye'de Bir Açık Kapı Diplomati: Amiral Mark L. Bristol", çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu Dergisi*, C.2008. S. 1 (2008); İsmail Köse, "ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol'un 1919 Yılı Haziran Ayında Ermenistan Dışişleri Bakanı ve Bakan Vekili Alexander Hatisyan ile Yaptığı Görüşme", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 61 (2014); Meral Kuzgun, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Meselesi: Amiral Bristol Örneği", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6. S. 12 (2016).

² Tespit edilebildiği kadarıyla ele alınacak olan muhtıranın iki eserde geçtiği saptanmıştır. Bu eserlerde de muhtıranın özeti ve transkripsiyonu verilmiş, muhtıranın değerlendirilmesi yapılmamıştır. Konuyla ilgili bkz. Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004), 65-69; M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*. (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 492-493.

³ Bunun haricinde Bristol'un tavrının değişmesi, ABD çıkarlarını koruma dürtüsünün yanı sıra onun "insani tabiatının iyiliğine, objektif tavır gösteren biri olmasına" da bağlanmıştı. Amiral Bristol'un insani tabiatına yapılan vurgu için bkz. Kuzgun, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Meselesi: Amiral Bristol Örneği", 60.

⁴ 1830-1916 yılları arasında cereyan eden Osmanlı Devleti ABD ilişkileri için bkz. Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*. (İstanbul: OSAV, 2003); Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2015); Ebru Güher, "Başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk-Amerikan İlişkileri", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2013).

⁵ ABD-Ermeni ilişkileri için bkz. Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. 305-340; Güher, "Başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk-Amerikan İlişkileri", 288-353; Ayrıca Ermenilerin ABD'ye göçü için bkz. Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadoludan Amerikaya Ermeni Göçü 1834-1915*. (İstanbul: IQ Kültür Sanat

filizlenmeye başlıyordu. 1878 Berlin Kongresinde Ermeniler, yaşadıkları bölgelerde ıslahat talep etmiş, kongre öncesinde ve kongre boyunca propaganda faaliyetleri yürütmüş, bu kongre, Osmanlı Devleti’ni Ermenilerin yaşadığı bölgelerde şartları iyileştirici reformlar yapmakla mükellef kılmıştı.⁶ 1880 yılının ortalarından itibaren de ayrılıkçı faaliyetlere başlayan bir kısım Ermeni hem yurtiçi hem de yurtdışında örgütlenme yoluna gitmiş, terör ve propaganda faaliyetleri ile “Bağımsız Ermenistan” idealine ulaşmaya çalışmıştı.⁷ Sonucunda Ermeni meselesi uluslararası bir konuma yerleşmiş, ABD’de Osmanlı aleyhine lobi yapan güçlü bir Ermeni diasporası oluşmuştu.⁸ Yurtiçine bakıldığında da 1900’lü yıllarda Abdülhamid muhalifi olma noktasında Ermeni komitacılarla Jön Türklerin⁹ kesişen çıkarları, komitacılar ile Jön Türkleri iş birliğine yöneltmişti. Ancak II. Meşrutiyet’in ardından Ermeni komitacılarıyla İTC’nin ilişkileri giderek bozulmuş, 1914 senesine gelindiğinde gerginlik had safhaya ulaşmıştı.¹⁰ 1914 senesinde de koşullarının kötüleştiğini iddia eden Ermeniler ve Rus Çarlığı, Ermeni özerkliğine giden yolun ilk adımı olarak değerlendirilebilecek bir ıslahat planı dayatmıştı. Ancak 1914 senesinde patlak veren I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti’ne planı rafa kaldırmak için fırsat vermişti.¹¹ Savaş başladığında Ermeni komitacıları ve onların örgütledikleri diğer Ermeniler, Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemişken, Rus sınır bölgelerinde terör eylemlerine başlamış, 1914 senesinin geri kalanında birçok yerde Ermenilerden kaynaklanan sorunlarla uğraşmıştı.

Osmanlı Devleti savaşa dahil olduktan sonra ordusunu sınırlara konuşlandırmıştı. Doğu Anadolu’da muhtemel Rus işgali ve sınırda yaşanan çatışmalar beraberinde Sarıkamış Harekatı’nı doğurmuş ancak bu hareket yenilgiyle sonuçlanmış, Rus tehlikesi bertaraf edilememişti. Britanya İmparatorluğu da Osmanlı Devleti’ni savaşı dışı bırakmak adına İskenderun veya Çanakkale’ye çıkarma yapmayı amaçlıyordu. Nitekim İtilaf Devletleri donanması Gelibolu’ya saldırarak İstanbul’u ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. 1915 yılı içerisinde Osmanlı Devleti

Yayıncılık, 2007); ABD-Ermeni ilişkileriyle ilgili arşiv belgeleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1896-1919)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007).

⁶ Ermeni Patrikhanesi lobi faaliyetleri için Avrupa’ya heyet yollamış, bu heyet büyük devletlerin başkentlerinde Ermeni propagandası yapmış, Berlin Kongresi boyunca da faaliyetlerine devam etmişti. Bu heyet Ermeni meselesinin uluslararası bir konuma gelmesinde önemli pay sahibidir. Konuyla ilgili bkz. Fikretin Yavuz ve Zeynep İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, *Belleten*, C. 84. S. 299 (2020).

⁷ 1880 yılı sonrasındaki Ermeni faaliyetleri için bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012); Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekatın Tarihi*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015); Ömer Karayumak, *Ermeniler Ermeni İsyanları Ermeni Katliamları*. (İstanbul: Vadi Yayınları, 2007), Ayrıca konuyla ilgili arşiv belgeleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları I (1878-1895)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları II (1895-1896)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları III (1896-1909)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları IV (1909-1916)*. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009).

⁸ ABD’de yürütülen propaganda için bkz. Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (2014).

⁹ Bunun için bkz. Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. (Ankara: Aras Yayıncılık, 2013); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 3. Cilt. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*. 11. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017); Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2017).

¹⁰ İttihatçılar ile Ermenilerin ilişkileri için bkz. Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermenileri*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015); Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı’da Milletler*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017); <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-ve-ermeniler/> [Erişim Tarihi: 25 Nisan 2022]

¹¹ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993); Zekeriya Türkmen, *Vilâyat-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006); Yusuf Sarıncay, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskanının Perde Arkası*. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), 73-76; Roderic H. Davison, *Osmanlı Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi*. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 255-289; Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 72-75.

düşmanları tarafından kuşatılmış ve işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. İşgal tehdidi sürerken diğer taraftan da Ermeni tehlikesi kendini hissettiriyor, Ermeni gruplar arasında düşmanla iş birliği yapanlar oluyordu. Osmanlı Devlet'i Ermeni isyanlarının, diğer bölücü ve terör faaliyetlerinin önüne geçmek adına tedbirler almaya başlamıştı. 24 Nisan 1915'te Taşnakıtyun ve Hınçak gibi Ermeni komitelerinin kapatılması, şüpheli konumdaki veya devlet aleyhine faaliyette bulunan Ermeni ileri gelenlerinin tutuklanması kararlaştırılmış, ardından bu isimler farklı yerlerde zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardı. 27 Mayıs 1915 tarihinde de Ermenilerin sevk ve iskânına ilişkin karar hazırlanmış, 1 Haziran'da da hukuki nitelik kazanarak uygulamaya geçirilmişti. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti tehdit unsuru olarak gördüğü Ermenileri ordu ve devletin varoluşuna tehdit oluşturamayacağı, yine kendi toprağı olan bölgelere sevk ve iskân etmişti. Sevk ve iskân süreçlerinde ölümler yaşanmış, birçok Ermeni hayatını kaybetmişti. Bunun yanı sıra asayişsizlik karşılıklı olduğundan savaş süreci de akılda tutulduğunda Osmanlı Devleti'nin her unsuru için ölüm oranı yüksekti.¹²

1. ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau

Sevk ve iskân sürecini yakından takip eden ABD'de, özellikle basın ve oradaki Ermeni lobisi, Osmanlı Devleti algısını çok daha olumsuzlaştırmıştı.¹³ Bu algının bir parçası olan, mevcut algıyı destekleyen ve besleyenlerden biri de ABD'nin 1913-1916 yılları arasında Osmanlı Devleti büyükelçisi olmuş olan Henry Morgenthau'ydu. Gösterdiği tavırla, yangının üzerine benzinle gitmişti.

Alman Yahudi'si olan ve ailesi ABD'ye göç etmiş bulunan Henry Morgenthau, Kolombiya Üniversitesinde hukuk okuyarak avukat olmuştu. Emlak hukuku üzerine çalışan ve bu konuda danışmanlık yapan Morgenthau, kısa sürede yaptığı işten yüksek miktarda paralar kazanarak zenginleşmişti. Bilinen bir iş adamı olmuş, 1911'de ABD'de Demokrat Parti'nin başkanı Woodrow Wilson ile tanışmış, seçim kampanyasında Morgenthau onu desteklemiş, Wilson'un seçim zaferinde pay sahibi olmuştu. Bu desteğı nedeniyle ekonomi konusunda hükümetin içinde yer almayı bekleyen Morgenthau, Wilson'un inisiyatifi ile Osmanlı Devleti'ne büyükelçi olarak atanmıştı.¹⁴

Morgenthau, Ermeni meselesi nedeniyle iyi olmayan ABD-Osmanlı ilişkilerini düzeltmesi amacıyla, Osmanlı Devleti'ne atanan Yahudi elçilerin, ilişkileri olumlu yönde etkilemesi de baz alınarak atanmıştı. Ancak İstanbul'a yolculuğunun başlamasından önce ve yolculuk esnasında ABD'de bulunan misyonerler ile görüşmüş ve onların olumsuz telkinlerine maruz kalmıştı. İstanbul'da da elçilikte çalışanlar ve kendisini ziyarette bulunanlar üzerinden Osmanlı'ya karşı olan bu olumsuz telkinler devam etmiş, Morgenthau bunlardan etkilenmişti. Bunun yanı sıra politik beklentileri gereğı Yahudi olmasına rağmen Hristiyan milliyetçiliğinin

¹² Sevk ve iskânın ayrıntıları ve genel olarak Ermeni meselesi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*. (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016); Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021); Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. (Ankara: Cedit Neşriyat, 2020); Hikmet Özdemir vd., *Sürgün ve Göç*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. (İstanbul: Belge Yayınları, 1987); Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001); Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*. (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005); Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2012); <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/24-nisan-1915te-ne-oldu/> Erişim Tarihi [04.06.2022]; <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/sevk-ve-iskan-uygulamasi/> Erişim Tarihi [04.06.2022]; Sevk ve İskân sürecinde yaşanan olayları soykırım olarak değerlendiren çalışmalar da vardır. Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2002); Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*. çev. Attila Tuygan (İstanbul: Belge Yayınları, 2004); Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*. çev. Ayşen Ekmekçi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015);

¹³ ABD'de yapılan propaganda için bkz. Mahir Küçükvatan, "Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası", *ÇTTAD*. C. 12. S. 24 (2012): 89-102.

¹⁴ İsmail Köse, "Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau'nun Türk Algısı", *Tarih Dergisi*. C.0. S. 56 (2012): 56-76.

ateşli bir savunucusu rolüne bürünmüş, tüm bunlar onun Ermeni meselesindeki yaklaşımını belirlemiştir.¹⁵

Hristiyan milliyetçiliğini Türk karşıtlığı ile harmanlayan Morgenthau, ilişkilerini geliştirmek için geldiği İstanbul’da, Osmanlı Devleti-ABD ilişkilerini daha çok bozmuştu. İktidar peşindeki Morgenthau’nun icraatı en çok da Ermeni meselesinde gösterdiği tavırda ortaya çıkmıştı.¹⁶ ABD hükümetine sürekli olarak Osmanlı Devleti içindeki Amerikalıların ve Ermenilerin hayati tehlikede olduğuna dair yollamış olduğu rapor ve telgraflarda “Ermeni katliamı” tezini sıkça işlemişti. Sonucunda da Osmanlı Devleti için istenmeyen adam haline gelmiş ve Şubat 1916’da istifa ederek ülkesine dönmüştü. Ancak Morgenthau propaganda faaliyetlerine çok daha şiddetli bir biçimde devam etmiş, Talat Paşa’nın hedef haline gelmesinin ve öldürülmesinin müsebbiplerinden olmuştu. 1915 olaylarını öylesine çarpıtmıştı ki bugün hala var olan soykırım tezlerinin temelini atmıştı. Soykırım tezinin içerik babası olan Morgenthau, yazdıklarında yalan söylemekten çekinmemiş, kin ve nefret penceresinden olayları ele almıştı. Bunu ortaya atış biçimi de Türklere karşı şarkiyatçı bakış açısının kavramlarıyla olmuştu.¹⁷ Bu nedenle de ABD’nin Osmanlı Ermenilerine yardım etmesini, bunu da Osmanlı topraklarında bulunan misyoner yardım kuruluşları aracılığıyla yapılmasını, yardımların sadece Ermenilere yapılarak diğerlerinin görmezden gelinmesine sebep olanlardandı.¹⁸ Tüm bu gelişmeler Osmanlı topraklarındaki Amerika algısının bozulmasına neden oluyordu.¹⁹

2. Amiral Bristol’ün Muhtırası

Henry Morgenthau’nun istifa edip, Amerika’ya gittiği 1916 senesinde ABD, henüz savaşta değildi. 1917 senesinde ise ABD-Almanya ilişkilerinin bozulması sonucunda Amerika, savaşa İtilaf Devletleri cenahında katılmış, Almanya’nın müttefiki olan Osmanlı Devleti, Amerika ile diplomatik ilişkilerini kesmek durumunda kalmıştı. 1927 senesine kadar büyükelçisiz, başka araçlar vasıtasıyla ilişkilerini sürdüren ABD ve Türkiye, fiilen savaşmamıştı. Ancak Osmanlı Devleti 1918’de savaşta yenildiğinde, ABD’de İstanbul’u işgal edenler arasındaydı.²⁰ Osmanlı Devleti ile yeni bir ilişki biçimi başlatan ABD, yüksek komiserlik makamı ihdas etmiş, başına Amiral Mark Lambert Bristol’ü atamıştı. 1919-1927 yılları arasında ABD, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini Amiral Bristol üzerinden yürütecekti.²¹

Hukukçu, siyasetçi, iş adamı, sivil bir profil olan Henry Morgenthau ’ya karşılık, asker olan Amiral Bristol, deniz subayıydı.²² 1919’da İstanbul’a Yüksek Komiser olarak atanmadan önce, ABD’nin Akdeniz Filosunun amiraliydi. Savaş bittiğinde Avrupa’daki ABD Deniz kuvvetleri Komutanı Tuğamiral William S. Sims, Bristol’ü İstanbul’a temsilci olarak

¹⁵ Köse, “Amerika’nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau’nun Türk Algısı” 56-60.

¹⁶ Kamuoyuna Ermeni Meselesini katliam olarak anlatmak için ABD’de konferanslar düzenleyeceği Cenevre konsolosluğundan Hariciye Nezaretine bildirilmişti. Bkz. BOA. HR. SYS, 2883/25_1; Morgenthau’nun diğer propaganda faaliyetleri için bkz. BOA. HR. SYS, 2883/27.

¹⁷ Morgenthau’nun hatıraları için bkz. Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü*. (İstanbul: Belge Yayınları, 2017); Henry Morgenthau’nun oluşturduğu olumsuz imaj üzerine ve ortaya attığı iddiaları çürüten bir çalışma için bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü’nün Perde Arkası*. çev. Belkıs Torfilli, (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1991). Ayrıca Morgenthau ile ilgili bkz. Bayram Bayrakdar, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau’nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 16, S. .33 (2016). <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/> Erişim Tarihi [04.06.2022];

¹⁸ Konuyla ilgili bkz. BOA. HR. SYS, 2884/46_3.

¹⁹ Köse, “Amerika’nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau’nun Türk Algısı” 61-76.

²⁰ İşgal altında İstanbul için bkz. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014); Mümin Yıldıztaş, *Yaralı Payitaht İstanbul’un İşgali*. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019); Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020).

²¹ Bu yıllardaki ABD-Türkiye ilişkileri için bkz. Bilal Şimşir, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, *Belleten*. C. 41. S. 162 (1977).

²² Bu noktada Bristol ve Morgenthau’nun farklı siyasi hiziplerin ve çıkar gruplarının temsilci veya parçası olduklarını göz ardı etmemek gerekir. Amiral Bristol, deniz subayı olarak tüccar ve denizcilerin çıkarlarını temsil ederken, Morgenthau, Hristiyan fanatizmiyle malul cenaha daha yakındı.

göndermişti. İstanbul'a gelmeden önce Paris'e giden Bristol, Paris Barış Konferansı Münasebetiyle Paris'te bulunan ABD başkanı Woodrow Wilson ile görüşmüş, kendisine “Açık Kapı”²³ prensibini uygulaması telkin edilmişti. Kendisinden beklenen, Osmanlı topraklarında ABD sempatisini artırmak, ABD'nin bölgedeki ekonomik çıkarlarını hem korumak hem de geliştirmek, ayrıca İtilaf Devletlerinin bölgede tekelleşmesinin önüne geçmesiydi. ABD, isteklerine uygun bir kişiyi bölgeye temsilci olarak yolluyordu. ABD'nin deniz subayları geleneksel olarak, ABD sanayisine pazar arama dürtüsüyle hareket ediyordu. Bu geleneğin bir parçası olarak yetişen Amiral Bristol için de ABD ekonomisinin bölgede gelişimi birincil hedefti.²⁴

28 Ocak 1919'da İstanbul'a ulaştığında²⁵, her ne kadar ilişkileri geliştirmek adına gelmiş olsa da diğer Amerikalılar gibi Osmanlı önyargısına sahipti. İstanbul'da kendisini ziyarete gelen gazeteci Süreyya Sami Berkem ona elini uzatmış, Bristol ise “Türklerin eline Ermenilerin kanının bulaştığı” ithamıyla, Berkem'in elini sıkımayı reddetmişti.²⁶

Ancak ilerleyen günlerde Türkler ile ilişkiler kurmaktan da çekinmemişti. Bir yanda önyargıları bir yanda da mutedil tavrı ile Ermeniler ile Osmanlılar arasında dengeli söylemlerde bulunup, Türklerle iletişim kurarak, ABD'nin zararına oluşacak herhangi bir girişimden, Ermenilere manda ve himaye vaatlerinden kaçınıyordu. Bristol Aralık 1919'a kadar Anadolu'nun muhtelif yerlerini gezmiş özellikle Canik, Trabzon, Bursa ve İzmir ile civarına yaptığı seyahatler ön plana çıkmıştı.²⁷ Bu geziler esnasında dünya kamuoyunda Türkler aleyhinde söylenenlere karşılık, olayları bizzat yerinde görme ve şahısların şahitliğinde dinleme şansı olmuştu. Anadolu'nun farklı yerlerindeki izlenimlerinin, dünyada Türkler aleyhine yapılan kara propagandaya karşıt tutum sergilemesinde etkili olduğu öne sürülebilir. Nitekim İzmir'deki incelemelerini, söylenenlerin tersine Türklerin, İzmir'in işgali sırasında Yunanlar karşısında mazlum konumda bulduklarını ABD'ye rapor etmiş, Türklerle ilgili kanaatleri değiştirmeye başlamıştı.²⁸

Amiral Bristol'ün Türkler hakkında önyargılı kanaatleri değiştirmeye başlasa da Aralık 1919'da²⁹ Osmanlı Devleti'ne önyargılı bir muhtıra vermiştir. İstanbul işgal edildikten sonra kurulan Mütareke Komisyonu³⁰ mensubu Fahreddin Bey'e sunulan bu muhtırada Bristol, Ermenistan'dan aldığı haberlere göre, üç Ermeni diplomatik temsilcinin Oltu'da Türkler tarafından esir edilerek Erzurum'a götürüldüğünü, Ermenilere karşı o sıralarda cinayet suçu işlendiğini, 1915 olayları dolayısıyla mal ve mülklerinden ayrılan Ermenilerin mallarının devletçe müsadere edildiğini, Osmanlı sınırları içerisinde hemen birçok yerde Ermenilerin hastalıktan kırıldığını, devletin bunlarla ilgilenmediğini, 1915 senesinden beri manastır ve mabetlere ait olan gelirin devlet tarafından alındığını öne sürmüştür.³¹ Suçlayıcı bir tavır ortaya koyan Amiral Bristol'ün bu muhtırası, Türklerle karşı Yunan meselesinde tavrı değişmiş olsa da Ermeni meselesine olan yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bristol'ün Yunan meselesinde dünya kamuoyuna karşı, yapılan tahkikatın ardından Türkler lehine gerçekleri ortaya koymasına

²³ Açık Kapı ilkesi, ABD'nin ticaretini genişletmek için, ortaya attığı ticarete devletlerin eşit şartlarda olması gerektiğini ifade eden politikadır. Bu politika ABD'nin iktisadi yayılımı noktasında paravan olarak kullanılan bir politika olmuştur.

²⁴ Bryson, “Türkiye’de Bir Açık Kapı Diplomati: Amiral Mark L. Bristol”, 106-108.

²⁵ Bryson, “Türkiye’de Bir Açık Kapı Diplomati: Amiral Mark L. Bristol”, 108.

²⁶ Yaylıer, “Türk-Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol’ün Rolü 1919-1927” 38-39. Bristol’ü ele alan çalışmalar, Bristol’ün değişen tavrını vurgulasalar da sadece Berkem’in elini sıkıması örneğini vermekle yetinmişlerdi.

²⁷ Bristol’ün ziyaretleriyle ilgili bkz. BOA. DH. ŞFR. 620/43; BOA. DH. ŞFR. 620/74; BOA. DH. ŞFR. 633/135; BOA. DH. ŞFR. 635/12; BOA. DH. ŞFR. 643/80; BOA. DH. ŞFR. 668/119; BOA. DH. KMS. 56/2.

²⁸ Amiral Bristol İzmir’e, Yunan işgali sonrası oluşan karışıklığı araştırmak için kurulan, diğer ülkelerin temsilcilerinin de bulunduğu Tahkik Heyetinin başına gelmişti. Bkz. BOA. DH. İ. UM. EK. 56/17; Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Srasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri*. 62-65.

²⁹ Bahsi geçen muhtıranın tam tarihi yazmamakla birlikte Aralık ayı içerisinde verildiği anlaşılmaktadır.

³⁰ Mütareke Komisyonu için bkz. Özge Polat, “Muhtelit Mütareke Komisyonu ve Faaliyetleri (1918-1922)”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2016).

³¹ BOA. DH. KMS. 50.3/13_1-8; BOA. BEO. 4606/345394_1-15.

rağmen, bu içerikte bir muhtıra vermesi, Ermeni meselesi konusunda Türkler aleyhine ABD ve dünya kamuoyunda yapılan olumsuz propagandadan etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca haber kaynağı olarak Ermeni kaynaklarını kullanması da muhtıranın verilme sebepleri arasında yer almıştır.

Bristol’ün muhtırasındaki diğer bir iddiası da Merzifon ve Anadolu’nun diğer yerlerinde, Amerika vatandaşı ve diğer azınlıklara mensup olanlara yapılan yardıma yerel yönetim tarafından engeller çıkartıldığı üzerinedir. Konuyla ilgili ithamların ardından Bristol, olaylar sebebiyle Avrupa ve Amerika kamuoyundaki Osmanlının itibarının daha da kötüleştiğini, bunu fırsat bilenlerin, yapacakları lobi faaliyetleri ve üretecekleri haberlerle, galip devletler arasında yapılacak barış konferansında karar verici konumdakileri etkileyeceğini, Osmanlının geleceğine olumsuz tesir edeceğini söylemiştir.³²

Amiral Bristol ayrıca Kuvayı Milliye mensuplarının, Kafkasya hududunda tecavüzlerde bulunduğunu, bölgede yaşayan Ermenilere musallat olduklarını, Ermenilerin zulüm gördüklerini, Mustafa Kemal ile Azerbaycan’da bulunan Enver Paşa’nın beraber hareket ederek haberleştiklerini, bu bilgilerle Ermenilere karşı olumsuz sonuçlar doğuracak tarzda hareket edildiğini, olayların dünya kamuoyunda Türklere karşı kötü bir imaja sebebiyet verdiğini iddia etmiştir. Bristol, İstanbul Hükümeti’nin bu gibi hareketlere engel olmasını ve oluşabilecek karışıklıklara son vermek için tedbir alması gerektiğini söylemiş, bunun haricinde İstanbul hükümetinin Kafkasya hududunu muhafaza etmesi gerektiğini bildirmişti. Osmanlı yöneticilerine durumu ileten Fahreddin Bey, ifade edilenler suçlayıcı ve itham altında bırakan meseleler olsa da Bristol’ün tavrını dostça bulmuş, ayrıca Amiralin Ermenistan meselesine önem verdiğini belirtmiş, buna göre Ermenilere karşı yapılacak herhangi bir olası saldırının, ABD kamuoyunda menfi tesirler doğuracağını söylediğini ifade ederek, bu hududun güvence altına alınması gerektiği görüşünü dile getirmişti.³³

Amiral Bristol’e de iddiaları üzerinden cevap veren Fahreddin Bey, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olanlardan kendilerinin de haberdar olduğunu, ancak devletin Ermenilerin mallarını müsadere etmediği gibi, manastır ve mabetlerin de gelirlerine el koymadığını, bunlardan bir kısmının şahısların elinde mahvolduğunu, hükümetin durumla ilgilendiğini, ancak mevcut bulunan hükümetin de geçmişte yaşananlardan sorumlu tutulamayacağını ifade etmişti. Ayrıca savaş sırasında meydana gelen “1915 olaylarından” bahsetmiş, bu olaylar neticesinde de mevcut hükümetin zan altında tutulduğunu, ancak olaylardan Osmanlı hükümetinin üzüntü duyduğunu, bununla beraber, savaş sırasında meydana gelen olaylardan kendilerinin mesul tutulmasının haksızlık olacağını söylemişti. Osmanlı Devleti’nin muhtelif azınlıkları arasında ayırım da yapılmadığını, hükümetin onlar için tedbirler aldığını, ancak Osmanlı Devleti’nin de mali açıdan iyi durumda olmadığı cevabını vermişti. Osmanlı Devleti’nde bulunan azınlıklara asırlarca iyi muamele edildiğini, bu toplulukların dinlerini ve milliyetlerini koruduklarını, asıl göz önüne alınması gerekenin, Müslüman ahalinin nüfusunun nasıl azaldığı ve Müslümanlara karşı takip edilen imha siyasetinin olması gerektiğini ifade etmişti. Bu gayrimüslim nüfusla, başka topraklarda zulme uğrayan Müslüman ahalinin kıyaslaması yapıldığında da Osmanlı Devleti’nin ahalisine karşı ne kadar da müşfik ve merhametli olduğunun görüleceğini beyan etmişti.

Amiral ise buna karşılık, Osmanlı hükümetinin yardım yapma durumu yetersizse, kendilerinin yardım yapmalarına izin verilmesini ve hükümetin de buna engel olmamasını rica etmişti. Özellikle vaziyetin kötüye gittiği ve acil durum arz ettiği Kayseri gibi yerlerde hükümetin yapılacak yardıma engeller çıkardığını, her türden yardımın yapılmasının önüne geçildiğini söylemiş, hükümetin bu engelleri kaldırması için gerekli emirleri vermesi ricasında bulunmuştu. Fahreddin Bey ise mahalli memurların engel çıkartmamaları için uyarılmalarına rağmen durumun böyle olduğunu, mahalli memurun yeniden uyarıldığını söylemişti.³⁴

³² BOA. DH. KMS. 50.3/13_1-8; BOA. BEO. 4606/345394_1-15.

³³ BOA. DH. KMS. 50.3/13_1-8; BOA. BEO. 4606/345394_1-15.

³⁴ BOA. DH. KMS. 50.3/13_1-8; BOA. BEO. 4606/345394_1-15.

Bristol'ün Kafkasya hududunda yaşananlar ve üç Ermeni temsilcinin esir edilmesiyle ilgili iddiaları da, Erzurum vilayetine çekilen telgrafla sorulmuş, alınan cevapta da, Kafkasya'da bahsedilen durumun olmasının mümkün olmadığı, bölgenin askerlerin kontrolü altında olduğundan huduttan geçişlerin imkan dahilinde bulunmadığı, bu zamana kadar Türk tarafından herhangi bir tecavüz ve saldırının gerçekleşmediği, üç Ermeni temsilcinin de herhangi bir suretle tutulmadığı, Amiral Bristol'e yanlış bilgi verildiği bildirilmişti.

Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne, Kazım Karabekir tarafından gönderilen bir telgrafa göre de Oltu'ya Ermeni temsilci yollanmamıştı. Dolayısıyla Oltu'ya gönderildiği iddia edilen üç Ermeni temsilci aslında Oltu'ya hiç gelmemiş, böyle bir olay yaşanmamıştı. Karabekir, hudutlarda Ermenilere karşı tecavüzde bulunulduğu iddia edilse de bunun da aslının olmadığını beyan etmiş, ayrıca Mustafa Kemal ile Azerbaycan'da bulunan Enver arasındaki haberleşmenin de aslının olamayacağını, Enver'in Azerbaycan da bile olmadığını, Türkistan'da olduğunu duyduğunu ifade etmişti. Çıkarılan bu haberlerin, özellikle ABD kamuoyunun bir parçaya kadar Osmanlı lehine dönmüş olmasından kaynaklandığını, dünya kamuoyu nezdindeki Osmanlı algısını daha da olumsuzlaştırmak adına Ermenilerin bu tip zulüm haberleri uydurduklarını beyan etmişti.

Hariciye Nezareti'nden verilen cevaba göre de Türklerin hudutta kışkırtıcı ve zalimane faaliyetler yürütmediğini, Osmanlı topraklarına herhangi bir Ermeni temsilcinin gelmediğini, Erzurum yetkililerin araştırmalarına göre, Oltu'ya gelmeye teşebbüs eden bir heyetin, hudut dışında kalan bir alanda tutuklandığı, konunun Osmanlı Devleti ile bir alakasının olmadığı belirtilmiş, Enver Paşa'nın da Azerbaycan'da değil Türkistan'da olduğu teyit edilmişti. Nezarete göre, "Ermeniler kendi menfaatleri ve Müslümanlara yaptıkları zulmü örtbas etmek adına bu tip ayak oyunlarına" başvurmaktadırlar. Ayrıca yardım meselesinin de çarpıtıldığı, Osmanlı hükümetinin yardımlar yaptığı, yapılan yardımlara engel olunuyor anlatisinin da "yalan olduğu" ifade olunmuştu.³⁵

Amiral Bristol'ün muhtıra verdiği 1919 tarihinde bölgede Türk değil, Ermeni zulmü söz konusuydu. Ermeniler fırsat buldukça Kars, Erzurum çevresinde katliam gerçekleştirmişlerdi.³⁶ Ancak yine de Bristol'e gelen bilgiler ve kendisinin vermiş olduğu muhtıra Müslümanları itham edici nitelikteydi. Bu durum olayların ne derece çarpıtılmış olduğunu gözler önüne sermektedir. Ön yargıları ve bölgeyi tanımaması, etnik gruplar arasındaki ilişkilere vakıf olmaması, büyük devletlerin Ermeniler lehine propaganda yapması, Bristol'ün tavrını anlaşılır kılıyordu. Kısa sürede olaylara vakıf olan ve çarpıtmaları fark eden Bristol kendine has tavrını ortaya koymuştu. Bu tavır değişikliği günlük ve raporları üzerine hazırlanan bir çalışmadan takip edilebilir.

Amiral Bristol, İstanbul'da kaldığı süre boyunca binlerce sayfayı bulan rapor yazmış, günlük tutmuştu. Bu rapor ve günlükler Türkiye'de 1919-1927 yılları arasında meydana gelen olayları, ABD yüksek komiseri Amiral Bristol'ün perspektifinden görmek, anlamak ve değerlendirmek noktasında değerlidir. Hikmet Öksüz ve İsmail Köse, ABD'de bulunan, binlerce sayfa tutan bu rapor ve günlüklerde "Ermeni Meselesinin" yer aldığı bölümlerden hareketle "ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ün Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)" adlı eseri hazırlamışlardır. Genel olarak bu rapor ve günlüklerin özet ve değerlendirmesi veya doğrudan rapor ve günlüklerden alıntılardan oluşan bu çalışmada, Amiral Bristol'ün Fahreddin Bey'e verdiği muhtırada belirttiği hususlardan onlarca sayfada bahsedilmektedir.³⁷

³⁵ BOA, HR. SYS. 2606/7_29, 30, 33, 34; *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003), 158-160; BOA. DH. KMS. 50-3/13_9.

³⁶ Ermenilerin uyguladığı mezalim örnekleri için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919 II*. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995); *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919-1920 III*. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1997).

³⁷ Öksüz ve Köse'nin çalışmasında, muhtıranın içerdiği konularla ilgili onlarca sayfa olsa da muhtıranın bizzat kendisi yer almamakla beraber, rapor ve günlüklerin içinde bu muhtıranın olmaması veya Öksüz ve Köse'nin bu rapor ve günlüklerde yer alan muhtırayı çalışmalarına dahil etmemiş olması ihtimalleri vardır.

Eserin önemli bir bölümü Ermenilere yardım konusunda Bristol'ün Fahreddin Bey'e verdiği muhtıradan gösterdiği tavra tezat bilgilerle doludur. Buna göre, her ne kadar Osmanlı Devleti'ni yapılan yardımlara engel olmakla suçlanmış olsa da Bristol, rapor ve günlüklerinde sayfalarca yardım kuruluşlarından duyduğu rahatsızlığı ve şikayetleri yazmıştı. Bristol, ABD'li yardım kuruluşlarının sadece Ermenilere yardım yaptıklarını, bu durumun ABD karşıtlığına sebep olmasından ve kısa ve uzun vadede ABD imajına verilen hasarla, Amerikalıların bölgedeki ticaretine zarar vermesinden çekiniyordu. Misyoner ve yardım kuruluşlarının tavrından rahatsız olan Amiral'in düşüncesi, kendisinin de önceleri ifade ettiği Osmanlı Devleti'nin yardımlara engel olduğu şayiasına da ışık tutabilir. Buna göre, Osmanlı Devleti onlarca yıldan beri misyoner ve yardım teşkilatlarının Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerinin farkında olup, bunlardan rahatsızdı. Bristol'ün de rahatsız olduğu misyoner ve yardım kuruluşlarının hem tek taraflı yardımlaşmasını hem de Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerini yardım paravanıyla yürütmelerine Osmanlı memurlarının engel olması, Bristol'ün de söylemiş olduğu, "Osmanlı memurları yardımlara engel oluyor" söylemini doğurmuş olabilir. 1915'e yaklaşım konusunda da tavrı değişen Bristol, öldürme olayının karşılıklı olduğunu ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiklerini söyleyerek, bunun bilincinde olduğunu da göstermektedir.

Bristol, Ermenilerin tek taraflı çarpıtılmış ve propaganda maksadı taşıyan faaliyetlerini engellemek için de çaba göstermiş, görüştüğü Ermenileri de bundan vazgeçirmeye çalışmış, bunun kendi ülkesinin kamuoyunda da yapılmasına engel olmak için uğraşmış, hükümetine kendinden önceki temsilci Morgenthau'dan farklı olarak daha doğru ve gerçek bilgiler aktarmaya gayret göstermişti.³⁸ Amiral Bristol'ün bu değişimi, misyonerlerin ve Ermenilerin hoşuna gitmemiş, kendisi aleyhine de propaganda başlatılmış, görevden aldırılmaya çalışılmışsa da ABD hükümeti, 1927 senesine kadar onu görevinde tutmuştu. "Türk dostu", "Türk taraftarı" şeklinde itham edilse de kendi inandığı biçimiyle ABD'nin çıkarlarına göre hareket etme gayesindeydi.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Ermenilerin ilişkilerinin bozulması Osmanlı-ABD ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemişti. ABD'nin Osmanlı büyükelçisi Henry Morgenthau'nun yaptığı propaganda ise, Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin bugün bile hala nefretle devam etmesini sağlayacak malzemeyi üretmişti. Kendinden sonra ABD'yi temsilen İstanbul'a yüksek komiser rütbesiyle tayin edilmiş olan Amiral Bristol, hem Ermenilerin hem de Morgenthau gibi isimlerin kara propagandasından etkilenmiş, önyargılarla Osmanlı topraklarına gelmiş, ancak Morgenthau gibi "istenmeyen kişi" ilan edilmemişti. Bu ön yargılardan da hareketle kendisine görevi sırasında Ermenilerin ulaştırmış olduğu propaganda amaçlı bilgilerden ibaret, Osmanlı Devleti'ni suçlayan bir muhtırayı Osmanlı Devleti'ne sunabilmişti. Ancak, Amiral Bristol'ün şahsında, kendisinin yaşamış olduğu dönüşümün, Ermeni meselesi konusundaki Amerikalı bir zihnin aydınlanmasının bireysel bir örneğini oluşturduğu görülmüştür. Ülkesinin çıkarları dürtüsüyle de hareket eden Amiral, bölgede kaldığı müddetçe, Türk-Ermeni ilişkilerinin dinamiklerine vakıf olmuştu. Hemen her Amerikalı gibi kara propagandadan etkilenmiş, Osmanlı topraklarına geldiğinde, gerçeklere şahit oldukça ve ülkesinin çıkarları bu gerçeği görmeye onu ittikçe, Ermeni meselesi konusunda tutumu değişmiştir.

O yıllarda Türkiye'ye Bristol örneğinden hareketle, yoğun bir ABD göçü olduğu varsayılsa, bu kimselerin çoğunun Bristol gibi Ermeni meselesi konusunda düşüncelerinin değişeceğine şüphe yoktur.³⁹ Hem ülkelerinin ticari çıkarı Osmanlı ile ilişkileri geliştirmeyi

³⁸ Konuyla ilgili örnekler için bkz. Hikmet Öksüz ve İsmail Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ün Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*. (Trabzon: KATÜ Yayınları, 2015).

³⁹ Bu noktada örneğin misyoner ve yardım kuruluşlarının göstermiş olduğu tutum karşı argüman olarak öne sürülebilir. Ancak bu grupların Ermeni meselesinde Bristol'ün temsil ettiği çıkar grubundan farklı çıkar grupları olduğu unutulmamalıdır. Bu gruplar Ermeni diasporası ile yakın ilişkileriyle, yardım kuruluşu ve misyoner teşkilatı olarak da ekonomik, siyasi ve dini nüfuz sahiptirler. Doğal olarak bu çıkar grubunun da gösterdiği tutum manidardır. Aynı şekilde ABD basınının çoğunluğu da bu süreçten nemalanmakta ve oryantalist ögelerle olayları aktarmaktadır. Basın,

gerekli görüyorken hem de gerçekleri daha yakından görme imkânı varken bu değişim olağandır. Ancak olay tersinden düşünüldüğünde, yani ABD'nin çıkarları, Ermeni soykırım temasını işlemeye ve bu konuda Türkiye ile ilişkileri bozmaya müsaitken de soykırım tezinin yaygınlık kazanması olağandır. Sonuç olarak Ermeni meselesi geçmişte, gerçekte ne olduğundan ziyade, diplomatik-siyasi hizipleşmeler ve ülkelerin çıkarları neyi telkin ediyor meselesidir. Amiral Bristol tekil örneğinde görülen de budur.

KAYNAKLAR

BOA. BEO. 4606/345394_1-15

BOA, HR. SYS. 2606/7_29, 30, 33, 34

BOA. HR. SYS. 2883/25_1

BOA. HR. SYS. 2883/27

BOA. HR. SYS. 2884/46_3

BOA. DH. KMS. 50.3/13_1-8

BOA. DH. KMS. 56/2.

BOA. DH. KMS. 50-3/13_9.

BOA. DH. ŞFR. 620/43

BOA. DH. ŞFR. 620/74

BOA. DH. ŞFR. 633/135

BOA. DH. ŞFR. 635/12

BOA. DH. ŞFR. 643/80

BOA. DH. ŞFR. 668/119

BOA. DH. İ. UM. EK. 56/17

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.

– *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Akçam, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.

Akter, Ahmet. *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerikaya Ermeni Göçü 1834-1915*. 1. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Ar, Kamil Necdet. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919 II. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919-1920 III. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1997.

misyoner ve yardım kuruluşlarının çıkarları gereği sergiledikleri tutum bir kenara bırakılırsa, burada kastedilen; tüccar, işçi, çiftçi, sıradan halk, vb. göstereceği olası tutumdur.

Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016.

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. Ankara: Aras Yayıncılık, 2013.

Ayışığı, Metin. *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

Bakar, Bülent. *Ermeni Tehciri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021.

Barton, Charles Bernard. "Mark Lambert Bristol and The Debate Between International Idealism and Realism". (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018.

Bayrakdar, Bayram. "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 16. S. 33 (2016): 135-161.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003.

Bozkurt, Abdurrahman. *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

Bryson, Thomas A. "Türkiye'de Bir Açık Kapı Diplomati: Amiral Mark L. Bristol". Çeviren. Aytunç Ülker. *Tarih Okulu Dergisi*. S. 1 (2008): 105-128.

Criss, Bilge. *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2020.

Dadrian, Vahakn N. *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*. Çeviren. Attila Tuysan. İstanbul: Belge Yayınları, 2004.

Erhan, Çağrı. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.

Erickson, Edward J. *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekatın Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Gökbilgin, M. Tayyib. *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Güher, Ebru. "Başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk-Amerikan İlişkileri". (Yayımlanmamış doktora tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2013.

Günay, Nejla. "Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermenileri". Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2012.

Halifeoğlu, Meral. "1914-1945 Yılları Arası Türk Amerikan İlişkileri". (Yayımlanmamış doktora tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2012.

Karaca, Ali. *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Karacakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

– *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

Karayumak, Ömer. *Ermeniler Ermeni İsyancıları Ermeni Katliamları*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2007.

Kévorkian, Raymond. *Ermeni Soykırımı*. Çeviren. Ayşen Ekmekçi. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Köse, İsmail. “Amerika’nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau’nun Türk Algısı”. *Tarih Dergisi*. S. 56 (2012): 55-87.

- “ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol’un 1919 Yılı Haziran Ayında Ermenistan Dışişleri Bakanı ve Bakan Vekili Alexander Hatisyan ile Yaptığı Görüşme”. *Yeni Türkiye Dergisi*. S. 61 (2014). 1115-1128.

Kuran, Ercüment. “Amiral Bristol Raporu ve ABD’de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*. ed. Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001: 189-207.

Kuzgun, Meral. “Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Meselesi: Amiral Bristol Örneği”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 6. S. 12 (2016): 38-67.

Küçükvatan, Mahir. “Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 12. S. 24 (2012): 87-107.

Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Lowry, Heath W. *Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü’nün Perde Arkası*. Çev. Belkıs Torfilli. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1991.

Mardin, Şerif. *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.

Morgenthau, Henry. *Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü*. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1896-1919). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I (1878-1895). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları II (1895-1896). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1909). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları IV (1909-1916). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Öksüz, Hikmet ve İsmail Köse. *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol’ün Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*. Trabzon: KATÜ Yayınları, 2015.

Özkan, Kenan. *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

Özdemir, Hikmet, Yusuf Halaçoğlu, Ömer Turan ve Kemal Çiçek. *Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Polat, Özge. “Muhtelit Mütareke Komisyonu ve Faaliyetleri (1918-1922)”. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2016.

Sarıay, Yusuf. *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskanının Perde Arkası*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.

Şafak, Nurdan. *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*. İstanbul: OSAV, 2003.

Şimşir, Bilal. “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”. *Bellekten*. C. 41. S. 162 (1977): 277-356.

– “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine.”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler X. Cilt*. Ankara: TTK, 2014: 45-98.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. 3. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Türkmen, Zekeriya. *Vilâyat-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Yavuz, Fikretin ve Zeynep İskefiyeli. “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”. *Bellekten*. C. 84. S. 299 (2020): 357-401.

Yaylır, Dinç. “Türk-Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol’ün Rolü 1919-1927”. *Türk Yurdu Dergisi*. C. 18. S. 125 (1998). 38-44.

Yıldıztaş, Mümin. *Yaralı Payitaht İstanbul’un İşgali*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-ve-ermeniler/>
[Erişim Tarihi: 25 Nisan 2022]

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/24-nisan-1915te-ne-oldu/> Erişim Tarihi
[04.06.2022]

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/sevk-ve-iskan-uygulamasi/> Erişim Tarihi
[04.06.2022]

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/> Erişim Tarihi [04.06. 2022]